

Б (5 том)

Александр БЕК

Арпалаыс

УДК 821.512.122

ББК Қаз.7-44

Б 76

*Қазақстан Республикасы Байланыс және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрагат комитетінің бағдарламасы бойынша шыгарылды*

*Kitap "Б.Момышұлы мұрасы XXI гасыр көгіндегі
жобасы бойынша дайындалды"*

Редакция алқасы: Мекемтас Мырзахметұлы (жетекші редактор),
Шерхан Мұртаза, Аскар Жұмағалиев, Серік Үмбетов,
Қанат Бозымбаев, Мейрамбек Төлеуберген,
Бакытжан Момышұлы, Әшірбек Қөпіш,
Мұхамеджан Қатімхан, Бекст Момынқұл

Бек А.
Б 76 Арпалыс. Көптомдық шыгармалар жинағындағы 2010-2011 ш. (2-кітап).

— Алматы: “Өнер”, 2010 оғындағы 280 бет.

ISBN 978-601-209-116-8

16-8

Басылым

оку залы

“Арпалыс” — “Волоколамское шоссе” деңен атпен (1943—1944 ж.ж.) Мәскеуде, 1946 жылы Алматыда жарық көрді. Б.Момышұлының алғашқы соғысқа кірген сәтінен бастап, 1941 жылдың желтоқсан айына дейінгі кезеңді қамтиды. Осыған дейін бірнеше рет жарық көрген бұл шығарманы осы көптомдық шыгармалар жинағына енгізіп, оқырман назарына ұсынып отырымыз.

УДК 821.512.122

ББК Қаз 7-44

609 819
609 819
ISBN 978-601-209-116-8 © Момышұлы Б.А., 2010
978-601-209-038-3 © Мырзахметұлы М., 2010
“Өнер”, 2010
Кітапхана © Көпіш Ә., (безендіру), 2010

ЖАН СЕРІГІМ — ҚАРУЫМ!

«Тәуекел түбі — желқайық,
Мінесің де отесің»
(Халық мақалы)

1

Тас жол бойындағы қимыл су сепкендей басылды. Артық машиналар қарбаласта кейін бұрылып, бірінен-бірі кимелей өтіп, саз балшыққа тығылып, әрен деп селоға қайтып жатыр. Мүйісте екі зеңбіректі қалдырып, оларға машиналарды атып қиратындар, онан соң жау жауап қайыра бастаған кезде, басқа позицияға көшіндер деп тапсырдым. Балтамен, арамен ағаш ішімен жол аршып, басқа зеңбіректерді орманның екінші шетіне, қыстаққа таяу жағына апардық.

Бақылаушылар дүрбілерімен, телефон трубкаларымен қарағай басына шығып орналасты. Ағаш басынан қарауыл қарағандар қыстақ іші машинаға лық толы екенін, машиналарды жадағай жолмен басқа жаққа жөнелтіп жатқанын, бірақ көбінің батпақтап қалғанын хабарлады.

Мен батарея командиріне:

— Оқ жаудыр оларға! Жаудың қалың ортасына алпыс снаряд жібер. Онан соң менің бұйрығымды күт. Қимылын тоқтатпаса, тағы кайталармыз,— дедім.

Осыны айтып, штабқа жөнелдім. Роталар орман жағалай корғаныс шебіне орналасқан. Жауынгерлер жерді терең қазып алыпты. Осы біз бекінген орман алабы кешегі орманымыздан әлдекайда жазық еді, бірақ бұған қанағат етпей, жұртты қорғаныс шебіне әдейі сирек орналастырдым. Ондағы ойым — жаудың бізге оқ атып жауап беретіні сөзсіз, сол октан шығын аз болсын дегендік еді. Бір пулे-

мет взводы, екі атқыштар взводы резерв есебінде орман ортасында әр жерге орналасты. Резервтегі жауынгерлер де өздеріне бекініс ор қазып алысты. Ирек-ирек қысаң траншеялар қазып, дәрігерлік пункт те барлық жарапылармен теренге орналасты. Шаруашылық взводы өз аттарына ықтырма қазып жатыр. Баталъонның басқару пункті де енді шатырды жинастырып, үстін қабат-қабат бөренелермен жапқан жертөлеге кошкен еді. Оның ішінде ежелгісіндей шам жанып тұр, төрде таныс стол, бұрышта телефоншылар. Кәдімгі дағдысымен Рахимов орнынан тұрып, мені қарсы алды. Шиловтың зеңбіректері орналасқан жерге басқару пунктінен телефон соктым. Олар қара жол бойын атқылап тұрган. Бұл жолда да қирап қалған, сазға батқан машиналар бықпырт еді. Жол бойындағы бізге таяу деревняда машиналар лық толған екен, ол жаққа да елу снаряд шығарттым.

Сөйтін, жауды бір орыннан қозғалтпай діңкелеттік, ілгерілеуіне де, кейін лықсуына да мұрсат бермедік.

Енді жау да азулы аранын ашар. Мейлі, ашса ашсын, жұтып көрсінші бізді... Мұндай ұлken қылтанақ тамағынан өте қояр ма екен?

Білемісіз, қауіп-қатерлі кезеңде қына белін шарт буып, тас бекінген адам неден болса да тайынбайды гой, ондайда ақылың анық, тәнің жеңіл тартатыны белгілі емес пе? Бүгін біз де осындағы күйде едік. Әр тараптан менің зеңбіректерім гүрсілдетіп оқ атып жатыр. Тиіскен біз. Ойынды бастаған да біз. Кешегі қорқыныш, кешегі жабыңқылық құрдымға кеткендей.

2

Өзінізге мәлім, немістердің Польшада, Голландияда, Бельгияда, Францияда қолданған тактикалық әдістерінің

ірі мынадай еді: әр тарапта майдан шебін бұзып өтіп, арткағында өз жауының кері кеткен, берекесі қашқан, ыдыраан бөлімдерін қалдыра, алға тырмыса беретін. Москва үбінде гитлершілдер бұлай ете алмады. Алайда, мен өз атальоным туралы ғана айтайын.

Марш жасап бара жатып, осы маңдағы жалғыз тас колға аялдаймыз дегенімізде, жолымыз кесілді (қайталап айтайын, бұған кінәлі менмін). Енді немістер осы тас жолмен ілгері зымырамақ болды, бірақ біз де қарап жатпай, тоғымызben оның жолын кестік. Әскер тілінде бұл — жолы оқпен биледік деген соз. Сөйтіп, «алға, алға!» деп тырмысадын орнына, немістер қарсылық етушілердің ортасын жоям деп әлек болады. Бұған оларды мәжбүр еткен — біз. Әскер тілінде мұны жауға өз қалауынды еріктіз істету дейді. Немістер орманды снарядтарымен, минашарымен атқылай бастады. Артиллериамызды әрлі-берлі көшіріп, біз де қарымтасын қайтарып жаттық. Он төрт зеңбіректі түгел бір жерге топтайсың да, жаудың тылдарына залпымен дүркін-дүркін оқ атасың, соナン соң, артиллерины екеуден, төртеуден әр тарапқа ыдыратып, басқа пункттерді жеделдете атқылайсың. Қарагай басынан алты деревня айқын көрінеді. Бұлардың бәрі жау қолында еді. Бұл деревнялардың бәрінде де жау бізден кезек-кезек тиесіні сыйбағасын алып жатты, бір тәуір жері зеңбірекке де, снарядка да баймыз.

Жаудың тоғыз бомбардировщикі ұшып келді. Ізыңдап үстімізден шүйіле бастады. Бомбалар орманды жаңғырықтыра, жер тітірете гүрс-гүрс жарылады. Содан нендей вардап шектіңдер десенізші? Жер анамыз сақтады. Тек аттар ғана шығынға ұшырады. Себебі оларға арнаулы апан казып үлгермеген едік. Он төрт ат өліп, екі зеңбірек қирады, алты адам жарадар болды. Әуе шабуылының салдары осы

ғана. Тұс кезінде сонау солтүстік жақтан, яғни Волоколамск тарапында он бес километрдей жерден таңертенгідей зенбіректердің тағы да жиі-жій атылғаны естілді. Ауық-ауық сол алыстан келген атыс үні ұзак сарынға айналып кетеді. Осы сарынға қарағанда, ол жақта аз-кемі жоқ, жүз я жүз елу зенбірек бір мезгілде оқ атып жатқан секілді. Кейіннен білдік, ілгері жарып өткен жау танкілерін сол арада басқа бір артиллерия полкі оқпен қарсы алған еken. Ал бұл арада біз де қарап жатпай, жаудың үстеме күштерін, артиллеријасын, машиналы жаяу әскерін, ұрыс жабдығын жол үстімен ілгері өткізбей қойдық. Жаудың жаяу әскерлері тізбек-тізбегімен бізге үш дүркін шабуыл жасады. Әрдайым жақын жіберіп аламыз да, винтовкалардан залпымен оқ атып, табан астынан пулемет оғын қарша боратып, жау тізбегін шопше жапырамыз. Сау қалғандары жерге жабыса, кейін қарай жылысып кетеді. Бір шабуылы орман ішінде атыс орнын ауыстыра ілгерілеғен біздің зенбіректердің қанды аузына тап келгені бар емес пе. Іс оңынан келіп, жаудың жаяу әскерін картечъпен қарсы алдық. Картечъпен ату дегеннің мәнісін сіз білесіз бе? Шын артиллерист осындай сәтті кезең келгенде, ішінен қуанады, айызы қанады. Зенбірек аузынан шыққан снаряд ұшып бара жатып әуеде жарылады да, жүздеген бытыраны, балқыған әлденеше мың ажал оғын жан-жаққа шашып, шабуыл жасаушы жаяу әскер тобын жамсатып салады. Бұл күні біз соғыстың қатал шындығын жауға үш қайтара таныттық: табан астынан атылған оққа қарсы омыраулап бару көзсіздік екенін, егер ұя-лары жойылмаған болса, қарсы жактың жігері жасымаған болса, бір шепті алам деп өршелену нәтижесіз әрекет екенін ұғындырыдық. Ал бізді жаныштау оңай емес,— бұған немістер қаншама артиллерия оғын, қаншама уақытын сарып қылмады дейсіз! Сарып қылды да! Бірақ өндіргені

мардымсыз болды. Оның есесіне біз жаудың уақытын алдық. Уақытын алғанымызben тынбай, сан адамын қырдық, сұрапыл ұрысқа сайлаған іргелі күшін азайта бердік. Байқаусыз кеш те батты. Енді кету жайын ойластыру керек еді. Бірақ сенсеніз, кісінін кеткісі келмейді. Ұрыс жабдығымыз азайды, әйтпесе осы арада тағы да бір тәулік бойы еркін ұрыс салған болар едім, жауды түп етектен ұстап, әлде де бір тәуліктей әурелер едім, алдандыраң едім... Қазір қеудеге ұялаған қорқыныш жок. Еңсемді басқан ауыр ой кешегі орманда қалып, келмеске кеткендей. Қоршаудан туатын үрей осылай құрыды. Жоғары дәрежелі әскер ілімінің бірінші сатысын осылайша өттік.

3

Ұмырт жабылды. Барлаушылар маңайдағы деревня біткеннің бәрінде неміс әскерлері бар екенін, әр деревняның төнірегіне күшті күзет қойылғанын хабарлады. Сөйтіп батальонның шығар жолы қалмады.

Бірақ біз осы арада тұрғанда тас жолмен немістерді де ілгері бастырмаймыз. Мен қоршаудан кету амалын ойластырудым. Әрине, орман-орманның ішімен кетуге болады. Міне, карта — караңызы. Мына солтүстікке қарай ұзыннан-ұзак созылған орман өнірі тіке Волоколамскінің түбіне дейін барады. Жаяу әскерге орманың бұйым емес, оңай өтеді. Бірақ ат-арба, зенбіректер ше? Оларды тастап кете міз бе?

Ойланумен бірге соғысты да жүргізе бердім. Қараңыны жамылып, немістер тағы да тас жолмен журмек боп еді. Біз ырық бермедік. Сонда олар машиналарын орағыта өткізбек болды. Онысына да бөгет жасадық, жол тораптарын атқылаудан жазбадық. Жауды осылай түп етектен тұттық. Жібергіміз келмеді. Кешкі сағат тоғыз-ондар кезін-

де Панфиловтан адам келді. Лейтенант Анисын дейтін жігіт генералдың хатын ұсынды: қоршаудан тез шығып, батальонды Волоколамскіге жеткіз депті. Анисын бізге орман ішімен жүріп жетіпті. Батальон мен біздің әскерлердің арасы жиырма бес километр келеді. Бұл өнірден қалай өту керек?

Менің байлауым мынау болды: қарандыда қалың орманға сұнгіп кетеміз де, компаспен Волоколамскіге қарай тұра бет алып жүреміз, орман ішінен артиллерија мен обозға жол аршип отырамыз. Кетер алдында қоштасқанымыз болсын деп, оқ жетер жердің бәріне зеңбіректерден дүркін-дүркін атқыладық, немістердің басына ажал құйін ойнattтық. — Осылан ырза болындар, мырзалар! Кешікпей тағы кездесеміз! — деп тартып отырдық.

4

Қаранды тұнді жамылып, атам заманғы ну орман ішімен ілгері басып келеміз. Балташылар, арашылар тынбай жұмыс істеуде. Ағаштарды сұлатып, шетке сүйреп тастап, ауыр еңбектің ескерткіші есебінде өзімізге жол аршимыз. Батальондағы жетпіс ара, жұз елу балта түгел қолда. Тынбай ілгері басудамыз. Қарандыда жана кесілген ағаш түбірлері қыландаپ көрінеді. Тындан салынған сүренмен қос дөңгелекті арбалар, санитарлық повозкалар, зеңбіректер сүйретіліп келеді. Әкеле жатқан зеңбірегіміз он екі. Екейі ұрыс кезінде қирады. Жиырма шақты атымыздан айрылдық, бірақ жүгіміз де шамалы: мындан астам снарядты жауға жұмсадық, тек аса зәру деп қалдырган қорымыз ғана бар. Енді патрон салған жәшіктегіміз де аз. Залпымен атқан, пулеметтерден атқан оғымыз, жаудың үш дүркін шабуылын тойтарарда жұмсаған патронымыз қанша! Арбаларға артқан нанымыз да жоқ, консерві, сөк, овошъ дегенің таусылған,

тек жарапыларға деп сақтаған азын-аулақ азығымыз ғана бар. Иә, қалай дегенмен, кетер кезіміз келіп еді. Кетпегенде өртөнді күні жоқшылықтың таксіретін тартар едік. Қалың орман арасынан балтамен, арамен жол салудамыз. Жүрісіміз өнімсіз, ағаштың аса қалың жерлерінде жүрісіміз сағатына бір километрге де жетпейді. Сонда да компас бойынша ілгері жылжудан жазбаймыз. Өзімізге арналған жылдарға кететін ескерткіш таңба қалдырудамыз. Аялдамастан, тыным көрмestен жүріп келеміз, тек жұмыс істеушілерді сағат сайын алмастырып отырамыз.

Осы бетпен орман ішінде таңды да атырдық. Зәулім биік қарағайлар, жас талдар мен шыбықтарды жапыра жаныштап, әуені сыза ысылдап гүрс-гүрс құлайды. Кенеттеген жұрт тына қалысты. Аралардың шыңылы басылды. Балталардың дүрсілі жым болды. Кесілген ақырғы ағаш теңселип барып, жерге құлап тынғанда, айналада тырс еткен үн де жоқ еді. Басқы дозордан хабар жеткен еді. Батальон алда көсіліп жатқан ашық алаңға таяныпты, алаң ортасында тас жолға барып қосылатын жадағай жол жатыр екен, жол үстінде қыбырлаған жау көрініпті.

5

Ағаш арасынан сығалап қарап тұрмын. Грузовиктер кейде батпаққа батып, дөңгелектерімен бір орында жер сыйып, ілбіл кетіп барады. Әскерлер мінетін орындықты машиналар бос, бірақ кузовтарына, кабиналарына таңған міномет трубалары кеспелтек ағаш отын тәрізденіп сорайып көрінеді. Әскерлері жаяу, машиналарды артынан итеріспін батпактан шығарады. Кейбір машиналарға оқ-дәрі баса артылған, тағы біреулерінің жетегінде жеңіл зенбіректер. Пулеметтер мен граната тиегендері де бар. Бес-он минут

көз алмай, ойланып тұрмын. Машина соңынан машина, дөңгелектерімен жан-жаққа балшықты атқылап, ілгері өрмелеп барады. Батпақтағанын ілгері демесіп, артына ерген жаяу әскер. Орманды жағалата барлауға жіберген салт атты жігіттерім қайтып келіп жаудың шеті көрінбейді, тегі таусылар емес дегенді айтты. Кеше біз жолын бөгеген жаудың қыруар тобы енді осылай қарай ағылған екен. Ашық алаңның ені бір километрдей. Қалайда осы аралықтан өту керек, өтіп барып, арғы беттегі орманға сұңғін кету керек. Бірақ қалай өтерсің? Зенбіректерді құрамыз ба? Артулы пулеметтерді арбадан түсіреміз бе? Сөйтіп, ұрыс бастаймыз ба? Ұрыс салу үшін снарядымыз жоқтың қасы, патронымыз да көп емес. Не істейміз?

Тұнді тосуға болмайды. Себебі жау біздің кешегі қоныстан кеткенімізді ендігі білді, я кешікпей біледі. Біле салып, біздің ізімізben, орман арасынан салған жолымызben өкшелей қуады. Қуып жетіп ұрыс салса, жауға айбат шегіп, онымен арпалысар амалымыз аз, атар оғымыз кем.

Бір есепте, орманның қалың ортасына қайта барып, қараңғы түскенше дыбыс бермей сонда жатуға болады. Немістер, әдетте, орманға енуге жүрексінеді, ағаш арасында ұрыс жүргізуі жаратпайды.

Бірақ менің қолымда батальонды Волоколамскіге жеткіз деген бұйрық бар. Бізді Панфилов шақыртып отыр. Біз жаудың қалың қолын сол арада оқпен қарсы алуға керекпіз. Жаудың жолында орнатқан бөгетімізге, дүшпанның темірдей тегеурінімен қайысқан корғанымызға демеу болу үшіп сол жаққа неғұрлым тез жетуіміз керек. Сайып келгенде, жау тобын жарып өтпей болмайды. Онда да тез қимылдан, немістердің бейқам кезінде, біздің мұнда екенімізді сезбей тұрған шағында өтуіміз керек.

— Қалайша? — дейсіз ғой. Тұтқылдан штыкпен ша-

был жасаймыз! Тосын пәлеге душар болған немістер алғашында айта қаларлық қарсылық көрсете алмайды. Кенеттен меніреу даланы күніренте орыстың «уралаған» қаһарлы айқайы шықса, жаудың құты қашады. Жау тобын қақ жарып, өзімізге өткел жасаймыз: екі жақтап ұрыс салып, арбаларымыз, артиллериямыз, жаралыларымыз өткенше, өткелді ашық ұстаймыз. Өтушілерді оқпен қорғаймыз, оған патрон жетеді. Онан соң роталар жөнеледі. Есен-аман өткенше, оларды да қорғау керек. Немен дейсіз ғой. Қос пулеметтепен. Адам айтқысыз, ең ауыр міндет осы пулеметшілерге жүктеледі. Жұрттың акыр сонында қалатын және есін жиып, есірген жаумен бетпе-бет кездесетін осылар. Бұларға қорған боларлық жан қалмайды, сенен құтылуы да екіталай. Мұндай іске, мұндай ерлікке ең сенімді, ең табанды адамдар керек. Ақтық демі біткенше оқ ататын, өзінің қасиетті борышын бұлжытпай өтейтін, табан тайдағымай қатал бүй-рыкты орындастын жүректілер керек.

Қыын-ак... «Ең сонында Блоханың пулемет расчеты қалады» деп ішіңнен айту да қыын. Қалғанда да осы орман алаңында мәңгі-бақи қалады. Әрине, пулеметшілердің қасында Бозжанов та болады. О да жанын қияды. Пулемет басында қалатындардың ешқайсысы жау алдында тітіремейтінін білем, сенем де. Солардың арқасында біз тәртібімізді бұзбай, жұбымызды жазбай әрман өтеміз, ұрыста өлгендер мен жаралы болғандарды өзімізben бірге ала кетеміз. Тек... тек қана өлімге бас тіккен азғана батырлардың тәні осында қалады.

6

Батальон орман шетіне тым-тырыс жиналып жатыр.
Мен:

— Колонна бойынша хабарландар рота командирлері және политрук Бозжанов маған келсін! — деп бұйырдым.

Бозжановқа қалай естіртем? «Жалмұхамбет, сені құрбан еткелі отырмын» деп қалай айтартмын?

Командирлердің келуін күтіш, мен ақырындан жылжыған ұшы-қызыры жок машиналар тізбегіне бұрынғыша қадала қараумен болдым. Жау жағы әзірше сезіктене қойған жок. Өздерінен екі жұз, үш жұз адым жерде Қызыл Армияның батальоны орманды паналап тұрғанын немістер әзірше сезер емес. Әлде, басқаша қымылдасақ па екен? Мысалы, былай етсек... жок, мұның арты насырға шабуы мүмкін. Мұндай қымыл ешбір уставта, ешбір ережеде жазылмаған.

Мен ағаш арасынан немістерге еліре қарасқан жауынгерлерді көзben шолып өттім. Эрқайсысының қолында винтовка, әрқайсысының оқшантайында жұз жиырмадан патроны бар. Шынында да, солай етсек қайтеді?.. Эх, винтовка, винтовка, жан серігі болармысың, бізді түгел күтқарармысың?! Егер де көңілге қонған тәуекелге бел байласақ, онда сәті түспей қалған күнде, мүмкін, бәріміз де мерт болармыз. Ал ісіміз онынан келсе, түгел сау қаламыз; ешкімді де құрбан етіп ажал аузына бермейміз. Нар тәуекел! Тәуекел түбі желқайық — мінесің де өтесің. Әйткенмен е сепсіз тәуекел анғалдық болады. Бірақ есебім де бар емес пе?

Мен тағы да жауынгерлерге қарадым. Бұлардың әрқайсысынан: «Сен қалай ойлайсың, басқалардың құтылуы үшін бірнеше жолдасты өлімге қыып кетеміз бе, әлде әлсек те, құтылсақ та бәріміз бір көрейік деп тәуекел етеміз бе?» — деп сұрасан, шетінен «Тәуекел ет!» деп жауап беруі даусыз. Ендеше, дегендерін болсын, достарым! Ешкімді де қалдырмаймыз! Лоблыған жүрек бірден орнына тұсті. Еңсем көтеріліп, ақыл-санам шайдай ашылды. Өршіл талап, өскелең сенім орнады кеудеге.

Касыма біртіндеп командирлер жиналды. Мен жылы

шыраймен Бозжановқа қарадым. Көзіме көзі түсіп, о да менін бетіме танырқай қарады да, сәлғана езу тартты.

Командирлерге өз ойымды түсіндірдім. Ол ойым мынадай еді. Батальон төрткіл қыықша тәрізденіп бір қатардан сапқа тізіледі. Мұндай жауынгерлік тізіліс тәртібін әскер тілінде ромб деп атайды. Осы қыықшаның, былайша ромбының, ортасына арбалар мен зеңбіректер орналасады. Менің әмірім бойынша батальон қыықша қалпын айнытпай, жайлап алға адымдайды. Винтовканы кезей ұстau керек. Менің әмірім бойынша жүріп бара жатып, залпымен оқ ату керек. Атқанда әуеге де емес, жерге де емес, жауды көздел ату керек. Орман ішінде айтулы сапқа тізілу оңай бола қойған жоқ. Қыықшаның алдыңғы сүйір мүйісіне Рахимовты, екі жағындағы екі мүйісіне Заев пен Толстуновты қойдым. Артқы мүйісіне абайшы есебінде Бозжанов орналасты. Бозжанов отряды — менің штагтан тыскары резервім, арка жағымызды қорғауға қойылды. Мен өзімнің өкіл ұлдарыма — шиловшыл-бозжановшылдарға былай дедім:

— Жолдастар, сендерді ең жауапты орынға сеніп қойып отырмын. Жігітше жігер көрсетіп, аман өтсек, бар күнәларың ұмытылады.

Оларға қосымша гранаталар үlestірдік, оның ішінде танк киаратқыш ірі гранаталар да бар. Сап ілгері жарып өткенде, осы гранаталарды неміс машиналарының тобына лақтырып, күл-талқаның шығарсын дедік.

— Соңғы мүйістен шығып, зеңбіректердің, арбалардың тұсынан алға өттім де, Рахимовтың қасына тұрдым. Айналама бір қарап алып, баяу дауыспен:

— Батальон... марш! — деп команда бердім.

Адымдай жонелгенімде, қыықша қатар түзеген сап та алға толқыды.

Біздің кім екенімізді, орманнан шыққан бұл неткен үнсіз сап екенін немістер бірден түсіне қойған жоқ. Бірсынырасы әлі де машиналарын жайбарақат ілгері итерісіп жүр, басқалары біз жаққа бұрылып, тандана қарайды. Бұл көрініс шынында да оларға түсініксіз еді. Қызыл әскерлер болса, штыктерін кезеңіп тұра ұмтылмай ма, «уралап» айқайламай ма, әрине, бұл шабуыл емес. Ендеше, берілгелі келе ме? Оның кисыны жоқ...

Ақылдарынан адасқан ба әлде?

Олар әзірше дабыл ұрмaston, сексен-жұз метр алға басуымызға ерік берді. Оナン соң неміс тілінде санқ еткен өктем дауыс естілді. Сол арада кейбіреулерінің қаруға, пулеметтеріне қарай ұмтылғанын көзім шалды. Көзімнің шалуы-ак мұң екен, қас қаққанша мен де:

— Батальон... — деп дауыстадым.

Сәл тым-тырыс. Винтовкалар қыбыр еткен жоқ. Өзіңізге мәлім, қаруымыз жауға кезеулі; мылтықтың дүмбісін оқшантайларына тіреп, жүріп келе жатқан бетте оқ атындар деген бүйрық барды.

— Огонь!

Меніреу даланы күніренткен залп құлақты тұндырды.

— Огонь!

Жүректі тітірететін үздік үн шығара, айналаны жаңғырықтыратын тағы да неше жұз оқ тарамдалып төнірекке ажал септі.

— Огонь!

Адымдай басып, атып келеміз. Батальонның жан түршігерлік кесімді мезгеуліктे жеті жұз винтовқадан бірдей залпымен атқан оғы аса қатерлі нәрсе, бұл — жауға тажал. Біз немістерді жерге жабыстырып, бас көтеруге де, қыбыр-

лауға да мұршасын келтірмедік. Жолымызда кездескен-
нің бәрін жайпай, адымдаپ атып келеміз. Жауынгерлердің
ешбірі сапты бұзған жоқ, ешқайсысы шіміркенген жоқ.
Батальонды машиналардың аралығымен алып жүрдім. Жол
үстінде, жиегінде балшыққа батып өлі немістер жатыр.
Бұрынғыша команда беріп, тіке жүрген бетімде бір өлікті
басып кеттім. Өлі неміс аяқтың салмағымен батпакқа
жанышталып қала берді. Өліктердің үстімен, неміс колон-
насының аралығымен адамдар, аттар, арбалар мен зеңбірек-
тер әрі өтті. Бірнеше жерден гүрс-гүрс жарылған граната-
лардың даусы естілді. Бұл біздің жарылып жатқан граната-
лар еді. Біз адымдаған бетімізде, әлі де залпымен оқ
атудамыз.

Батальон жолдан өтті. Сәл тым-тырыс кезінде мен
дауыстап:

— Батальон! Лейтенант Рахимовтың командастың тың-
дандар! — дедім.

Енді «огонь, огонь» деп Рахимов айқайлап келеді.

Жауынгерлер арт жаққа кілт бұрылып, оқ атады да, алға
жүреді. Біз бұрынғыша немістердің бас көтеруғе де, қы-
бырлауға да мұршасын келтірмедік.

Мен қыықшаның ішімен арбалардың, зеңбіректердің
түсынан артқа өттім де, ақырғы мүйістегі Бозжановтың
қасына бардым. Алдағы орман шетіне дейін екі жуз-екі жүз
елу адым қалған еді. Біз немістердің ешбіріне де қару жүм-
сауға ырық бермей келеміз. Кенеттен арғы бір шеттен бір-
неше танк көрінді. Денені түршіктіретін шықырлаған үні
барған сайын үдеп, олар келе жатқан бетінде пулемет-
терінен бізге оқ жаудырды. Мен өңешімді кере дауыстап:

— Батальон! Жүгіре жөнел! Желдіре айда аттарды!

Орманға тарт! — деп команда бердім.

Бәрі де дедектей басты. Тек артқы мүйістегі бір топ адам

ғана, — атап айтсам, бұрынғы шиловшылдар, — бірсеке маған, бірсеке Бозжановқа жалтақтап, әлі де жай аяңмен келеді. Қысылтаяң кез болса да, еріксіз құліп жібердім. Жүгірежүгіре, қаша-қаша әбден шайлыққанын қарашы, шіркіндердің! Оларға зекіре дауыстадым:

— Немене, сендерге айрықша команда керек пе?

Ер соңымнан! Жүгір түге! — дедім.

Біз де ілгері ұмтылдық. Ал арт жақтан шықырлаған, гүрілдеген үн келеді, пулеметтер тырылдайды.

Адамдар, арбалар, зенбіректер орманның панасына еніп кетіп жатыр. Орманға дейін жиырма-отыз адым қалғанда, әдейі етпетімнен құладым. Жараланғандар, айдалада дәрменсіз, көмексіз жалғыз қалып қойғандар жоқ па еken деп, қайырылып қарадым. Қалып қойғандары болса, қалайда жаудың бетін бөгей тұрып, алыш шығу керек. Бірақ ондайлар көрінбеді. Екі жауынгер еңкейе жүгіріп біреуді көтеріп келеді.

Жан-жағыма қарадым. Қатарыма келіп Бозжанов, тағы бес адам құлады. Оның бірі Ползунов. Ол ағаш түбірінің қалқасына жасырынды. Өні сұрланып кетіпті. Елеңдеп мойнын созады, пайымшыл ашық көздері айналасын шолады. Қолында сайлап ұстаған ауыр граната. Сонау Панфиловпен сөйлескен күнгі Ползуновтың есімде қалған сәл түрік ерінді балаң жүзі қазір тым өзгеше болп көрінеді. Оның бет пішінін тамаша зейінділік, батылдық білінеді. Мен оған:

— Ползунов! Генералмен кездессем, ол сениң атынды есітеді, — дедім дауыстап.

Ползунов езу тартқан да жоқ. Мен қасымдағыларға:

— Ал, кәне, тартындар алға! Жүріндер! — дедім.

Бәріміз ұшып тұрып, тағы да орманға қарай зымырадық. Арттағы бір танк сәулелі оқтарын үстімізден себеледі. Оқтың бірі денені түршіктіре аяғымның астынан тыз етіп отті. Тап осы мезетте ормандагы біздің зенбіректер де аузын

бері қаратқан еді. Олар тарс — тұрс үн қатты. Енді аса зәру деген қорға қол салуга кезек келген еді. Жүгірген бетімде артыма жалт қарадым. Танкілердің біреуі табан темірі кирап бір орында шыр көбелек айналып қалыпты. Басқалары кілт тоқтапты. Тоқтамасына бола ма, темір сауыттың ішінде отырған тілсіз машина, мылқау кеуде емес, тірі адам: тірі адамды қорқыныш билейтіні мәлім. Құшақ жетпес, танкінің табан теміріне әл бермес әйдік қарағайлардың қалқасынан оқ атқан зенбіректерге омыраулап бару оңай емес. Біз орманға еніп кеттік. Танкілер гүрілдесіп, артқа шегінді.

8

Осы әңгіменің ішінде залпымен оқ ату деген сөз бірнеше рет қайталап айттылады. — Бұлай етуіңіздің мәнісі не? — деп сұрарсыз. Мұны әдейі баса көрсетіп отырмын. Шындықтан туган осы әңгімемізде айттылатын кейбір пікірлер ірі де көрнекті әріптермен жазылса еken деп едім. Әрине, мұндай әдіс тұрпайылау. Сондықтан өз төрелігін сыншылар айтсын, бар пікірді салмақтап, сөз сарасын терсін, қайсысының жөні қалай еkenін өздері шешсін дегенді мақұл көріп едім.

Бірақ бұл арадағы әңгіме әркім бастан кешірген, әркімге түсінікті махабbat жайында емес, ұрыс техникасы туралы, соғыс өнерінің, соғыс мамандығының мәселелері туралы болып отыр. Ендеше, бар пікірдің түйінін өзімізше шешейік.

Осы заманғы ұрыста қорғаныс кезінде де, шабуыл үстінде де жауға, жаудың мінез-құлқына айрықша әсер ететін нәрсе оқ еkenін біздей командирлер соғыс тәжірибесінен көріп білді. Оның бер жағында, кісіге өте-мөте айнымас әсер етерлік нәрсе — тұтқылдан атылатын, естен тан

Мен өзімді Панфиловтың шәкіртімін деп есептеймін, осы абыройлы атаққа ие болсам деп талаптанам да. Өзінізге мәлім, сол Панфилов: «Солдатты аман сақтаңдар! Сақтағанда сөзбен емес, қымылмен, оқпен сақтаңдар!» деп сан рет үғындырып еді. Шынында да, жаяу әскерді оқпен, маневрмен сақтау керек, оның жолын оқпен аршып, оқпен өткел салу керек! Оқ дегенде, жалғыз артиллерияны айтып отырғаным жоқ. «Артиллерияға арқа сүйе, бірақ өзің де карап қалма! Артиллерия сен үшін винтовкадан оқ атпайды, артиллерия сен үшін ротанды, батальоныңды басқармайды». Бұл сөздер де бір жолы әскерлік окудың нәтижесін талдап тұрып Панфиловтың айтқан сөздері еді.

Шынында да, жаяу әскерде өз оғының күшімен оз маневрін қамтамасыз етерлік құралдар бар. Жаяу әскердің жойқын каруы бар. Әсіресе, маневрлі соғыста шеберлікпен қолданса, ол карудың аты — винтовка залпы. Қайыра айтайын, залпылы оқтың өзгеше күші оның тұтқылдан атылуында. Мұның негізгі шарты — оқ ататын кезеңді таба білумен бірге, тәртіп, қатаң тәртіп керек. Міне, тап осы пікірлерді бадырайтып ірі әріппен жазғың келеді: жаяу әскерді алға жылжытқанда құр айқаймен, қызыл өңешпен емес, оқпен жылжыт, оқ болғанда жалаң артиллерия оғымен ғана емес, сол жаяу әскердің өз оғымен де өзіне жол арши деп жөн айтқың келеді.

АҚЫЛГӨЙДІҢ АЛДЫНДА

«Ерлік елеусіз қалмасын»

1

Тағы да сол орман ішімен, кездескен ағашты қырқып, балталап, жол салып келеміз. Волоколамск жақын қалды. Атыс үні айқын естіледі. Бір мезгілде орман шетіне де шықтық. Алыстан шіркеу мұнаралары көрінеді. Одан шеткерірек, бізге таяу жерде Волоколамск станциясының қызығыт түсті тас үйлері. Станция каладан бірнеше километр жерде. Сол станция жақтан қатты ұрыс дүбірі естіледі. Кенет сол арадағы бензин сақтағыш үйдегі-үйдегі әйдік темір күмбездер аспанға атылып, әуеде сәл ғана кідіргендей бол, кайтадан жерге жайылып түсті. Соңда күмбез лезде көзден ғайып болады. Жалын мен түтін көкке көтеріледі. Соның артынан құлаққа ғұрсілдеген үн келеді. Станция әлі біздің колда. Бірақ әскерлеріміз жолдарды, складтар мен қоймаларды бұзып жатыр; жауға бір тамшы жанаармай да, бір түйір астық та қалдырмау керек. Батальонды қалаға қарай бастап барамын. Кездескен күзеттер дауыстап бізден жөн сұрасады. Бұл — біздің полктің жауынгерлері. Солардан білдім: полк штабы қаланың солтүстік-шығыс жақ шетінде екен.

Қайыршақ жолмен жүрін келеміз. Мұнан кейін асфальт жол. Москвандың өзіне дейін барады. Немістер сұғын қадаған, аламыз деп өршеленген Волоколамскінің тас жолы осы. Қала шетіндегі алғашқы үйлерге жүз адым қалғанда тоқтап дем алдық, шылым тарттық. Он минуттан соң батальон взвод-взводымен, аралыққа орналасқан барлық зенбіректерімен, ат-арбаларымен бірге қалаға кірді. Қүрен төбелді атқосшыма беріп, өзім ең алда адымдап келемін.

Сол күнгі Волокөламскіден алған әсерім әлі есімде. Әсіресе, қаланың орталық шеніндегі бірсыптыра үйлері бомбадан қирапты. Жаудың авиациясы қалаға талай рет шабуыл жасаған көрінеді. Ауыр бомба түсіп, ағаштан салынған үлкен ұн қоймасын бұзып кетіпті. Бір мүйісі үңрәйіп тұр. Бөренелері қак бөлініп, жаңқаланып кеткен; төбесі құлап түсіпті, дарbazасы, терезе ағаштары быт-шыт болған. Жол бойындағы арықтың жағалауы сол бойымен ұн — бомбаның жарылғандағы екінімен шашылып кетсе керек. Жол үстіндегі әйнектің сынықтары аяқ басқан сайын шықырлайды. Қираған қоймадағы ұнды халыққа үлестіріп жатыр. Белгілі бір тәртіп барлығы байқалады, жұрт ұн-тұнсіз кезегімен келуде. Ұнды өлшеместен қапқа, жай қалтаға, жастық тысына шелектеп асығыс салып алады. Тәрт-тәрттен сап түзеп, қатарымызды тең ұстап, аяғымызды біркелкі көтере басып, біз ілгері жүріп келеміз. Жан-жактағы кейінсіз көрініске тұнжырап көз саламыз. Жай халық қарбаласқа түсken, әбігерленіп, әрлі-берлі сапырылсып, әлдекайда асығуда. Жүріп келеміз. Қарсы алдымызды тағы да бомбадан қираған кішігірім үй. Мұның да бір жақ қабырғасы қак бөліпіпті, бөренелеріпің опырылған жерлері сарғыштанып көрінеді. Қираған үй жанында тротуар шетінде бір кексе әйел өліп жатыр. Үйпалақтанған бурыл шашы жел екінімен аздап желбірейді. Бір шоқ шашы аққан қанмен бірге маңдайына жабысып қапты. Басына тақау жерде қан ұйып жатыр. Тәрізі, біреу әйелдің денесін шеткерірек әкеп тастаса керек. Қазір өліктің басында ешкім жоқ.

Үлкен тас үйдің терезесінің көздері үнірәйіп, бір түрлі жат көрінеді, — шынылары ұшып кетіпті. Үйдің маңдайшасындағы жазулы тақтасы салбырап, жалғыз шегеге

ғана ілініп тұр. Оны түзеген, үйдің терезелерін бітеген ешкім жоқ. Көшеде күзетшілер. Жол торабында мылтық асынған, жеңіне қызыл шүберек байлаған жауынгер. Бойын түзеп ол бізге сәлем берді. Қалада әскер тәртібі сақтаулы, бірақ жай халық арасында қалыпты, үйреншікті бұрынғы тәртіп сезілмейді. Қала адамдары ерсілі-қарсылы сапырылысып, сендей соғылысады, асығыс бір-екі ауыз тіл қатысады, кейбіреулері заттарын әлдеқайда әкетіп барады. Жатқан бір әбігерлік. Тенізде дауыл соғып қираған, жартасқа ұрынған кемедегі адамдар да осы халде болатын шығар, кеме ағашы қақырап, тулаған толқында, су түбіне кету қаупін сезінген жұрттың бәрін осылай үрей басар деп ойладым ішімнен.

Қазіргі біз келе жатқан қаланы жау алмаса да, қорқыныш үрей басқан секілді. Бір үйдің дарбазасының алдында он жетілер шамасындағы жас өспірім бала тұр. Көзіне көзім түсті. Бізге қабағының астымен сүзе қарайды. Бет пішіні аса байыпты, басын бір иығына қарай сәл қисайтып алған. Оның осы кескінінен, көзкарасынан өзгеше бір қайсарлық сезіледі, өзі бізді кінәлап жазғырғандай. Жұз метрдей жүріп, артыма, батальон тізбектеріне қарап едім, әлгі бала жігітті тағы көрдім. Бір орыннан қозғалмай, бізден көз алмай, дүрбеленмен ісі болмай әлі сол қалпында тұр екен.

Кейіннен, Вөлоколамск партизандарының басқыншыларға карсы курес жүргізгенін, қала ортасында сегіз адамның дарға асылғанын есіткенде, неліктен екенін қайдам, осы бала есіме түсті. Жаумен аянбай күрескен ардақты батырлардың бірі сол бала жігіт болар деп ойладым. Қалада қорқыныш қармағына ілікпеген, үрей шырмауына түспеген жалғыз осы бала жігіт емес-ті. Бірақ октябрьдің сүренсіз шытымыр күнінде біздің көзімізге көшеден әбігерлік пен қарбалас көбірек шалынған еді. Жан-жағымызға тұнжырай қарап жүріп келеміз. Бізге де қараушылар аз емес. Жаугершілікке

мен аман қалған бишарапары біз емес. Біз — ұрыста кайрат көрсетіп шыныққан, советтің белді әскеріміз. Біз гитлершілдердің құтын қашырып, үрейін ұшырып, өліктерін аттап өттік. Қараңдар, көріндер, біз жауға намысын жібермеген, тәртібі күшті, санаы берік айбарлы әскер боліміміз, қаһарлы ұлы Қызыл Армияның бір бөлегіміз!

3

Батальон қаланың солтүстік-шығыс жақ шетіне, біздің полк штабы орналасқан жерге жақындал келеді. Екі қөшениң түйіскең жерінен — жаңылмасам, жол қимылын реттеуші жауынгер тұрған жерден әрман қарай асфальт басталады: айнадай жалтыр жазық жол осы арадан тұп-тура Москваға қарай кетеді. Бұл — Волоколамск тас жолы. Біз енді осы жолға түсkenбіз.

Бір үйдің түсінә жете бергенімізде, оның әдемі көк қақпакты терезесі сарт етіп ашылды. Полк комиссары Петр Логвиненко кеудесімен терезе текшесіне асылып, қуанышты түрмен бізге қол бұлғады. Үйдің басқышынан бізге қарай карт майор жүгіріп келеді. Бұл полк штабының бастығы Сорокин еді. Қолымды құшырлана қысады, ежелгі байсалды пішіні босаңсып, көздері жасаурап кетіпті. Соның артынша қошеге жүгіріп шыққан Логвиненко мені құшағына алып, сүйе бастады.

Бұлардың осындай бейіл корсетуі мен үшін таңырқарлық нәрсе еді. Жол-жөнекей кешіккенім үшін сөгіс есітермін деп ойлаған едім. Оның орнына бізді бұлай қарсы алып отыр. Бақсам, біздің жолдастар немістердің қоршауында қалған, көптен дерексіз кеткен батальонның тағдырын ойлап уайымдаған екен. Кешіккенімізді кейде жамандыққа жорып, іштерінен бізді мерт болды деп ойлап, талай рет қайғырған да көрінеді. Полк командирі майор Юрасов етіп

бара жатқан батальон саптарын козімен шолып, үнсіз есік алдында тұр. Бұл аса сабырлы, тұйық кісі. Мен барып оған рапорт бердім. Сөзімді тыңдал болды да, қысқаша жауап айтты:

— Жарайды. Кейін келін егжей-тегжейін баяндарсыз. Эзірше батальонды үй-үйге орналастырыңыз. Тынығуына болады. Полк — дивизия командирінің резервінде.

Сонғы сөздерді айтқанда оның байсалды үнінен мактандыштың лебі есті. Сол мактандыш сезімін Юрасов бүркей алмады. Откен дуниежүзілік соғыс кезіндегі жас офицер, кейіннен Қызыл Армияның ысылған командирі болған бұл кісі жанындау сүйген өз армиясын шынында да мактандыш ететін еді.

Көп машақтты бастан кешіргеннен кейінгі жерде айтылған осы жай сөздің, — «полк — дивизия командирінің резервінде» деген бір ауыз сөздің сонда қандай манызы болғанын білесіз бе?

Оның мәнісі — алға жарып откен немістермен екі-үш күн ұдайы сұрапыл ұрыс жүргізсе де, дивизия өзінің қалпын бұзбай, қайтадан жау алдын тосып отыр, оның үстіне өзінің мығым резервін ұрыс майданынан сәл шеткегі жерде, қысылтаяң кезенге арнап сақтап отыр деғен сөз еді. Мұның мәнісі — алға откен гитлершілдердің алдында тағы да тұтас майдан шебі құрылды, Москвандың қорғаны бұрынғыша берік деген сөз еді. Батальон әлі де жүріп келеді. Ат жеккен айбарлы зенбіректері көше бойын жаңғырықтырады.

Әлдеқайдан Панфиловтың адъютанты, қызыл шырайлы жас лейтенант пайда болды. Ол әскерше тәжім етін:

— Жолдас Момышұлы! Генералға жүріңіз! — деді.

— Ол кісі қайда?

— Жүріңіз. Анау үйде. Генерал терезеден қарап: «жаным-

ау, бұл неткен әскер?» — дегені бар емес пе? — деп адъютант масаттана күлді.

Рахимовты шақырып алып, оған жұртты орналастыр, тынықсын деп тапсырдым да, өзім адъютанттың сонынан жөнелдім.

4

Телефоншылар, штаб командирлері орналасқан ауыз бөлме арқылы төргі үйге кірдім. Кірген заматта қағазына үніліп жұмыс істеп отырған Панфиловты көрдім. Оның қасында телефон аппараттары, стол үстінде топографиялық карта жатыр. Генерал лып етіп түрекелді.

Кеудемді керіп, рапорт берейін деп едім, Панфилов оныма болған жоқ. Маған жетіп келіп, екі қолымды қысып, казақша амандасты.

— Отырыңыз, жолдас Момышұлы, отырыңыз. Шай ішетін шығарсыз. Тамақтануға зауқын қалай? — деді де менің жауабымды күтпестен, есікті ашып, біреуге: — Тамақ, закуске, самаурын келтірініз... Бар керегін әкелініз, — деді. Онан соң маған бұрылыш еді. Кішкене қыықша көздері күлімсіреп, бетіме жылы шыраймен қарайды.

— Отырыңыз. Әңгіменізді айтыңыз. Адам шығыны қанша?

Мен шығын жайын айттым.

— Жаралыларды алып шықтыңыз ба?

— Иә, жолдас генерал.

— Жұртты тамақтандыру, тынықтыру, үсті-бастарын кептіру жөнінде жарлық еттіңіз бе?

— Иә, жолдас генерал. Панфилов дивизия штабының бастығын телефонға шақырды да, оған жаудың тылынан жарып өтіп Волоколамскіге адамы мен қаруы сай батальон

келіп жеткендігін дереу армия штабына, Рокоссовскийге білдіріңіз деп бұйырды.

Өзі телефон арқылы бір хабарды тындал, картага үңілді де, бірдеменің жайын сұрастыра бастады. Мынадай сөздерді құлағым шалды:

— Солтүстік жақтан ше? Тыныштық дейсіз бе? Ол жақтан соңғы ақпарды қашан алғып едіңіз? Одан кейін ше? Білемісіз, мен тыныштық дегендеріне сенбеймін.

Тағы да сұрап анықтаңыз. Онан соң барлық мәліметтермен капитан Дорфманды маған жіберіңіз.

Трубканы іліп, Панфилов біразға дейін картага үңіліп отырды. Бет пішіні байсалды, тіпті тұнжыранқы еді. Бірнеше рет миығынан құлді. Жалма-жан портсигарын шығарып, онан бір шылым алды, шылымның қуыс жағымен столды екі-үш рет нұқыды, сонан соң селт етін, маған жалт қарады.

— Ғапу етіңіз... — деп, дереу ашулы портсигарын маған ұсынды.

— Ал жолдас Момышұлы, әңгіменізді айтыңыз.

Бастан-аяқ түгел айтыңыз.

5

Мен генералдың көңілін бөліп, уақытын алмау үшін істің жайын негұрлым қыскаша мәлімдеуге үйғардым. Қазіргідей қысылшаң ұрыс жағдайында көсліп әңгіме айтуым, өткенді тізбектеп баяндап жатуым өзіме орынсыз көрінді.

— Жиырма үшінші октябрь күні, кешкүрым... — деп бастадым мен.

— Пәлі, сіз тым келтесіне көштіңіз ғой, — деді Панфилов сөзімді бөліп. — Жиырма үшінші октябрьді коя тұрыңыз... Алдымен жол бойындағы ұрыстар жайын айтыңыз. Біздің серіппе, пружина дегеніміз есіңізде ме? Кәне, сол айла әжетке жарады ма? Донскихтың взводы мен Брудныйдың

взводы секілді майда топтардың күшімен жүргізген алғашқы кішігірім ұрыстар кейінгі бастаң кешірген машияттардың қасында мен үшін тым елеусіз болып қалған еді. Панфиловтың бұл жайында сұрап отырғаны несі? Біздің әлдеқашанғы жүргізген бірінші ұрыс-қағысымыздың қазір қандай мәні бар деп таңданым.

Панфилов менің осы ойымды сезғендей, жымиып құлді.

— Менің әскерлерім,— деді ол,— менің академиям... Сіз жөнінде де осыны айтуға болады, жолдас Момышұлы. Сіздің батальон — сіздің академияңыз. Кәне, сіздің содан үйренген тәліміңіз не?

Бұл сөздерден кенет менің журегіме жылды лебіз жетті. Қаншама берік болайын десем де, қорқыныш билеген қаланың көрінісі маған тым жайсыз әсер етіп, еңсемді түсірген еді. Ал Панфилов болса, осы қаланың өзінде, зеңбіректер дамылсыз құлақ етін жеген бөлмеде отырып: «Кәне, сіздің содан үйренген тәліміңіз не?» деп жылды шыраймен жөн сұрайды. Міне, осы жай сұраудың өзінен-ақ оның орнықты сенімі менің де кеудеме бірден ұялаған еді.

Панфилов бар еңсесін сала маған қарай ұмсынып, менің жауабымды шын ықыласымен ынтығып күткендей.

Айтты-айтпады, менің үйренген тәлімім не? Жарайды, қайдан шықса, одан шықсын, ең негізгісін айтып берейін. Мен былай дедім:

— Жолдас генерал, қазіргі соғыс психикалық соғыс екенін ұқтым мен.

— Қалай, қалай, психикалық соғыс дедіңіз бе?

— Иә, жолдас генерал. Психологиялық шабуыл болатын секілді, мына соғыстың өзі де психологиялық соғыс екен..

— Психологиялық соғыс... — деп, Панфилов жайлап сөз бастады да, өзінің ежелгі дағдысы бойынша, сәл кідіріп, ой-

ға шомды. Бұдан әрі не айтар екен деп, мен тықырышып күттім. Бірақ сол мезетте біреу есік ашып:

— Кіруге рұқсат па? — деп сұрады.

— Иә, иә, кіріңіз.

Үлкен қара папкасын құшақтап, дивизия штабы операция бөлімінің бастығы капитан Дорфман жедел кіріп келді.

— Сіздің бұйрығыңыз бойынша...

— Иә, иә. Отырыңыз...

Әдеп сақтап, мен орнынан тұрдым.

— Қайда баrasыз, жолдас Момышұлы? — деп сұрады Панфилов. Соң соң әзілдеп: — Ең қызық жеріне келгенде, кітабыңызды жаба салмақсыз ғой? Оныңыз келіспейді... — деді.

Жақсы лепес — жарым ырыс дегендей, нақ осы кезең, нақ осы сөздер кейін шынында да кітаптың бір желісі болып кіретінін ол білді ме екен десенізші!

— Әзірше ішіп-жеп тойып алыңыз... — деп, Панфилов стол үстінде манадан бері әзір тұрған асты нұскады.

6

Баяу әңгімеге құлақ тігуді жөн көрмесем де, кейбір сөздері еміс-еміс естіліп жатты. Тыңдамайын десем де, ерік-сіз андалған әңгіменің ұзын-ыргасы мынау: немістердің негізгі күш жұмсаған бағытынан алшақтау жердегі бір участекeden, әлі күнге дейін дүрбеленін тыныш жатқан біздің белімнен жұбанышты акпар түсіпті. Міне, енді Панфилов соны тақақтап, құннап, қазбалап, қайта тексеруді талап етіп отыр.

Соңан соң:

— Үқтыңыз ба? — дегенін құлағым шалды.

Әңгіменің аяғында біздің генерал әрдайым осылай пысықтап сұраушы еді. Панфиловтың аузынан осы сөзді менің

де талай рет есіткенім барды. Бұл оның жай үйреншікті әдеті емес, ауыздан әлдеқалай шыға салатын бейсауат сөзі де емес, қашан да әңгімелескен кісінің бетіне тесіле қарап тұрып, бұл сөзді шын мәнісінде мықтап сұраушы еді.

Капитан әскери ізет жасап шығуга бет алып еді, Панфилов оны қайтадан тоқтатып, бір ауыз сөз сұрады. Тап сол минутта мен бұл сұрауға мән бере қойған жоқпын, бірақ оның мағынасы маған кейінірек мәлім болды.

— Киыр Шығыстықтардың өкілі шығып па?

— Иә, жолдас генерал.

— Дұрыс. Келсе, дереу маған жіберіңіз. — Сосын бері жүрді:

— Кәне, жолдас Момышұлы,— деді ол, — барлығын ретретімен, жөн-жөнімен айтып беріңіз. Сіз бен біздің карта бетіне қарындашпен белгілеген ісіміздің сәті түсті ме? Взводтар жол бойында қалай қимылдады? Мен баяндай бастадым. Шайды аз-аздан ұрттап ішіп, Панфилов бар ықыласымен тыңдал отыр. Әзірше басты мәселеге соқпаса да, кейбір нәрселер жөнінде ауық-ауық қысқаша пікірлер айтып қояды. Мәселен, Донских жөнінде ол:

— Оның үй-ішіне, туыстарына хат жаздының ба? — деп сұрады.

— Жок, жолдас генерал.

— Бекер істепсіз. Жарамайды, жолдас Момышұлы, бұл солдат рәсіміне жатпайды. Адамгершілік те емес. Жазып жібергейсіз. Комсомол комитетіне де жазыңыз. Панфилов лейтенант Брудныйды бұрынғы қызметіне қайта алуды тапсырды.

— Бұған татырлық еңбек сіңірген ол, — деді генерал.

— Тегінде, жолдас Момышұлы, аса зәрулігі болмаса, адамдарды алмастыра берудің қажеті жоқ. Солдат деген өз винтовкасына қалай үйренсө, командиріне де солай бауыр басып қалады. Ал, сонсын, айта беріңіз, айта беріңіз...

Мен жиырма үнінші октябрь күнгі оқиғаны, батальонның қалай коршауда қалғанын айттым. Стаканын бір шетке ысырып тастап, Панфилов мен жакқа еңсесін сала, бетіме үңіле қарап, әңгімені зер сала тыңдады. Менің сөздерімнен аса бір мағыналы сырдың бетін ашып отырган кісі тәрізді.

Күні бүгінге дейін шиеленісін кеп, келесі кезеңіне жеткен зор айқастың кейбір бұкпелі жақтары Панфиловқа менің баяндамамнан ғана аян болған еді. Бұдан екі тәулік бұрын өзі басқарған сұрапыл ұрыстың бір кезеңінде жаудың қысымы күтпеген жерден әлсіреп, тарылған тыныс кеңеттен кеңіген себебі օған енді ғана әбден айқын болды ғой деп ойлаймын. Сол сағатта Волоколамскіден, өз адамдарамыздан шалғай жерде біздің батальон іске кіріспі еді. Сонда жаудың колонналарын қақ бөліп, негізгі жолдарын бөгедік. Немістер өз шабуылын ұдетуге сеп болатын, демеу болатын қосымша қүшін ілгері өткізе алмады. Бұл тыныс құрестің бір кездейсоқ бақытты кезеңі секілді еді. Бірак Панфилов бүгінгі кездейсоқ жағдайды келесі жолы ақылсанамен, ойланып жүргізілген тактикалық әдіс есебінде қолдана біletін. Осыдан бірнеше күн өткенде, Панфилов жаңа жағдайда маған жауынгерлік міндет жүктегендеге, бұған менің әбден көзім жетті. Шынында да, оның әскерлері оның өз академиясы еді.

Өткен ұрыстың елестерін тағы да көз алдыманнан өткізін, мен залпымен атқан оқ арқасында неміс колоннасын қақ жарып, жауды қырғынға ұшыратып, өлігінен аттап өткенімізді суреттедім. Екі орман арасындағы алаңда қол жеткен жеңісіміз менің ішкі мақтанышым еді, өйткені осы қысқа мерзімді ұрыстың кезінде мен әскери сауатымды ашып қана қоймай, ұрыс өнерін менгере бастағанымды да тұңғыш рет сезген едім.

— Тамылжытып айтуыңызға қарағанда залпымен оқ ату

сіздің ойлап тапқан өз өнерініз секілді,— деді генерал езу тартып. — Біз, жолдас Момышұлы, патша армиясында жүрген кезімізде де осылай ататынбыз.

Онда біз: «Рота, залпом пли!» деген команда бойынша атушы едік.

Ол біраз ойланып тағы да сөйледі:

— Бірақ мұны қөңіліңізге ауыр алмаңыз, жолдас Момышұлы. Мұның қызығына түскеніңіз өте жақсы, өте жақсы. Бұдан былай да осылай әрекет етіңіз. Жүртты осыған үйретіңіз. Бетіме жылы шыраймен қарап, жауабымды күтіп, ол тағы да үнсіз қалды.

— Басқа айтарым жоқ, жолдас генерал,— дедім мен.

Панфилов орнынан тұрып, ерсілі-қарсылы журе бастады.

— Психикалық соғыс... — деп үн қатты ол, ойлы ішінмен.

— Жоқ, жолдас Момышұлы, бұл сөз қазіргі соғыстың сипатын бере алмайды, өресі тар. Біздің соғыс одан кең жатыр. Ал егер де сіздің айтып отырғанының танкібезер, қоршаубезер, тағы сондай безер болғандар жайында десек, онда сіздің пікіріңіз сөзсіз дұрыс.

Жаюолы карта жатқан столдың қасына барып, мені шақырды:

— Мұнда рақым етіңіз, жолдас Момышұлы.

— Ол мені қазіргі жағдаймен қысқаша таныстырып өтті.

Жау Волоколамскіні солтүстіктен де, онтүстіктен де қысымға алып, сыналап шығыска, екі тас жолдың аралығына өтіп-ті, сөйтіп дивизияның тылдарына қауіп төндіріпті, бірақ ол аралықтың бірде-бір жерінде Волоколамскінің тас жолына әлі әзір аяқ баса алмаған.

— Менің мына жерімде күшім селдір-сирек, мына жерімде коркыныштылау,— деді Панфилов, картадан көрсетіп.

— Сонда да штабыммен бірге осында отырмын, жолдас Момышұлы. Әрине, штабты кейінірек шегерсе болар еді,

бірақ өйте қойсам, полктердің штабтары да кейін жылжиды. Оны көріп батальон командирі де кейін серпіліп, өзіне қолайлы қоныс іздейді. Былай алғанда, бәрі де заңды, бәрі де ережеге сәйкес көрінер, бірақ... Бірақ... та окоп-окопқа: «Штабтар кетіп жатыр» деген сыйбыс тарайды. Содан барып, солдат сабыр-тақаттан айрылады, тұрлаусыз болады.

Осыны айтып, Панфилов тағы да кісіні елжіретерлік ақылды шырайымен құлімсіреді.

— Психикалық соғыс... — Панфилов құлімсіреген бойы мырс етіп қойды: тәрізі осы сөз оған ұнап қалса керек. — Эрине, тап мына өнірде (Панфилов Волоколамсікінің алдындағы біздің бұрынғы шебімізді картадан нұсқап көрсетті), осы аралықта немісті бір айдай әурелейтін-ақ жөніміз бар еді, бірақ кейбіреулер оның айла-шарғысына оңай тұтылды, кей жерде ол жай қоқан-локқымен алды. Сонда да болса, он бесінен бастап санасақ, міне, екі апта бойы оны осы аралықта босқа арам тер қылып жүрміз. Мінеки, көрдіңіз бе, жолдас Момышұлы, жендім деп жүріп, жеңілгенін білмей де қалады.

— Қалайша, жолдас генерал?

— Құнын қайтесіз, — деді Панфилов, жұлып алғандай. — Жеткен жеңіске қаншама құн төлегенін білемісіз.

Волоколамск түбіндегі ұрыстар кезінде жаудың шығыны қанша болғанын (өлгені мен жаараланғаны он бес мындағада еді) білдіре келіп, Панфилов бұл мөлшер ойша көп емес, әйткенмен Волоколамсікінің тас жолына түйліккен немістер тобы үшін аса ауыр қаза дегенді айтты.

— Бірақ қазіргі кезде бізге бәрінен де қымбаты — уақыт, — деді Панфилов.

Ол зеңбіректердің гұрсілдей шыққан үніне құлағын тігіп, сол жаққа мойнын бұрды. Сонан соң қайтадан менің бетіме қарап, қабағын қақты:

— Олардың сарыны әлі де едәуір бар, — деді, — бірақ қауырт соғыс деп әуліккені қайда? Айтыңызшы, жолдас Момышұлы? Гитлердің онысы адыра қалды, біздің армия — оның ішінде сіз бен біз — жаудың әулігін бастық, сағын сындырыдық. Біз уақытты ұттық, ұтамыз да, жолдас Момышұлы.

Біраз үндемей отырып, ол қайтадан:

— Сөйтіп, жендім деп жүріп, жеңілгенін білмей де қалады... — деді. — Ұқтыңыз ба, жолдас Момышұлы?

— Ұқтым, жолдас генерал.

Әнгіме аяқталып келеді. Панфилов соңғы сұрақтарын бере бастады:

— Ал солдат ше? Сіздіңше, ол ұрыстардан қандай тәжірибе алып шықты? Өзіңіздің психикалық соғыс дегеніңіздің мәнісіне солдат түсінді ме? Немістің сырын білді ме?

Кенет Ползунов есіме түсе қалды.

— Фапу етіңіз, жолдас генерал. Сізге Ползунов туралы айтам деп ұмытып кетіппін.

Панфилов, оны есіне түсіргісі келіп, қабағын кере, біраз аңырды.

— Иә, иә... Ал... — деді ол елеңдеп.

7

Тағы да есік ашылып, адъютант кірді.

— Жолдас генерал, сізге подполковник Витевский келіп тұр.

Жаңа келген атқыштар дивизиясының штабынан.

Панфилов дереу сағатына карады.

— Жақсы, өте жақсы.

Онан соң, жалма-жан шашын түзетін, келтелеп қырықкан қара мұртын бір сипап, еңкіштеу еңсесіп сәл жоғары көтерді. Байқауымша, әлгі кісімен екеуінің арасында аса

маңызды әңгіме болатын тәрізді. Алайда маған бір қарап, ол адъютантына айтты:

— Өтініш етіңіз, кішкене кідіре тұрсын.

Мен сияқты батальон командиріне де тарынбай уақытын бөле білетін біздің осы ақылды ардагер генералымыз әңгімені аяқсыз қалдырығысы келмеген еді.

— Иә, иә, Ползунов... — деп үн қатты ол.

— Ползунов орманнан шығып, бізге қосылған «қашқындардың» бірі еді, сол кездегі сиқы бір басқа болса, соңғы ұрыста ауыр гранатасын сайлад ұстап, нағыз айтулы жауынгер сияқты салмақпен, зейінділікпен ерлік көрсетті,— дедім мен.

— Менен сәлем айтарсыз! — деді Панфилов. — Ұмытпай айтыңыз. Әрбір солдат адал қызметі үшін жылы сез естіsek дейді, жолдас Момышұлы.

Қоштасарда айрықша жылы шыраймен, қолымды қысып тұрып:

— Сізден өтінем, жолдас Момышұлы, ұрыста көзге түскендерді дереу наградка ұсыныңыз, — деді. — Тізімдері мен мінездемелері осы бүғін менің қолыма тиетін болсын... Ал, барыңыз!.. Сіздің батальоныңызға ертеңге шейін тыным беруіме болады ғой деймін. Ал, қадамыңыз он болсын!..

Ілгері жүре бергенімде, ол менен озып барды да, есік ашты:

— Жолдас подполковник, кіруінізді сұраймын.

Қызыл жиекті фуражка киген подполковник кіріп келді.

Есіктен шығуға бет алғанымда, Панфилов жайлап жеңімнен ұстады. Келген кісіні көзімен нұсқап, еңкейіп құлағыма сыбырлады:

— Бұлар көмекке келгендер, жолдас Момышұлы, Қыыр

Шығыстағылар. Он екі күн ұдайы зырғытып отырып жетіп үлгерішті. Мінеки, жолдас Момышұлы, Волоколамскінің түбіндегі жүргізілген қорғаныс ұрыстарының мағынасы осындаидай.

Көңілі тебіреніп, жасаураған көздерінен қуаныш оты, бақыт нұры жайнап көрінді.

Шыға беріп, есікті жабарда генералды тағы да көрдім. Бауы ағытылған қалта сағатын Панфилов стол үстіне қойыпты. Аласа бойлы еңкіштеу бейнесі, күнге күйген әжімді мойны көзіме түсті. Ол енді әрі қарап, ізетшіл ишаратпен подполковникке орындықты нұсқап, екінші қолының бас бармағымен сағатының дөң әйнегін үйреншікті әдетімен сипалап тұрды.

Сыртта сыйтырлап жаңбыр жауып тұр. Аспан әлемі тұненіңкі, қара күнгірт. Станция маңында гүрсілдеген зеңбіректер. Ыстың сәл көнірсі иісі мұрынға келеді. Айнала төңірек-ті буалдыр тұнек қаптап алған.

ПАЛАУ ПІСЕ БЕРГЕНДЕ...

«Ер қаруы бойында,
Мекені ат жалында»
(Халық мақалы)

1

— Қай жерге келіп тоқтап ек, есіңізде ме? — деп сұрады Бауыржан Момышұлы.

— Мінеки, Бауыржан,— дедім де, блиндаждың ортасында тұрған фанер жәшіктің үстіне әңгіменің алғашқы нұсқасы жазылған дәптерімді қойдым.

Соңғы тарауда Бауыржан бастаған батальонның сонау жау тылынан ерлік жөрық жасап, гитлершілдердің қаптаған қалың әскерінің арасынан жарып өтіп, өз әскерлерімізге келіп қосылғаны, Волоколамск қаласының шет жағындағы бір үйде генерал Иван Васильевич Панфилов пен батальон командирі аға лейтенант Бауыржан Момышұлының арасында болған әңгіме жайында баяндалған еді.

Қабығы аршылмаған қарағай бөренелерден құрастырып жасаған дымқыл блиндаждың ішінде Бауыржан жаюолы дәптерді керосин шамның әлсіз жарығына таман жылжытты да, жазғандарымды байыптап оқи бастады.

Екеуміз көріспегелі бірнеше айдың жүзі бөлған. Осы өткен айлардың ішінде Бауыржан әбден жүдеген. Екі жағы ашан тартып, танадай ұлken көздерінде сарғыш рең пайда болған,— сұрапыл арпалыстың, тынымсыз күндер мен түндердің салған таңбасы бұл. Шамның жарығымсн нұрланған ерекше өткір көздері, шырайлы жүзі екеуміз ең алғаш дидарласқан кездегідей ғажап әсер етеді, бала кезімнен

жадымда қалған бір кітаптағы суретті тағы да көз алдымас елестетеді.

Бауыржан дәптерге үнілген бойы тіп-тік отыр. Әне-міне дегенше келесі оқылған бетті ашаң саусағымен лезде аударып тастайды. Анда-санда алақанымен көмірдей қара шашын сипап жатқызады, бірақ қолын алса-ақ болғаны, түрпідей шашы тікірейіп қайтадан тұра келеді. Бір мезетте жәшіктің үстіндегі портсигарға ұмсынды да, ішінен бір шылым алып, темекісін кептіру үшін шамның жалынына тосты. Шылымын тұтатқаннан кейін де ләм-мим деместен, бір ауыз сез айтпастан дәптерді оқи берді. Ақырында дәптердің бетін жапты ол. Не айтар екен деп аңыра күткен едім, бірақ Бауыржан үн қатпады.

— Бұл жиырма алтыншы октябрьде болатын,— деп ескерттім мен.

— Ия,— деді ол. — Жиырма алтыншы октябрь... Москва түбіндегі арпалыстың он бірінші күні... Бауыржанмен бірге осы блиндажда тұратындардың бәрі әлдекалай қыстырылып жасалған, қарағай шыршасы тоселген сәкілерде мана-дан бері үйықтап жатыр. Ояу отырған екеуіміз ғана. Біз Москва түбінде жаумен шайқасқан батальонның тарихын жалғастыра бермекшіміз. Момышұлы шылымын тартуда. Тұтінін сора түсіп, шылымның отына діттene қарайды.

— Жаңа әңгімені бастайық,— деді ол. — Тек шартымыз есінізде болсын..

— Кандай шарт?

— Сіздің тәніріңіз — шындық қана!

Осыны айтып, маған ызығарлана қарады. Қабырғаға сүйеу-лі тұрган қылышқа көзімнің қығымен бір қарап, ішім-нен күрсіндім де, жаңа дәптер мен қарындашты колыма алдым — әңгіме желісімен жазған кітабында жалған соз айттар болсаң, бірінен соң бірін шауып тастаймын,— деп

Бауыржан қатер төндірген екі қолым да, менің бақытыма карай әзірге аман.

Жаңа дәптердің дақ түспеген ақ беттері әңгіменің жалғасына ынтызар еді. Бауыржан өткен оқиғаларды баяндауга кірісті.

2

Панфилов тұрган үйден күндізгі сағат екі шамасында шықтым. Жаңбыр құйып тұр, гүрсілдеғен зенбіректер үні естіледі, күйік иісі мұрынға келеді.

Бастырма түбінде біраз аялдадым. Азынап соққан жел; жыра мен шұңқыр біткеннің бәріне қақ тұрган; лайсан асау тасқындар; қарауытқан су беті жаңбыр тамшыларымен буырқанып, бұрқылдан қайнайды. Жауын-шашын көпке дейін басылмайтын тәрізді. Мұндай жаңбырды әдетте «ақ жауын» деп атайды. Ақ жауын — кісінің еңсесін басып, көнілін жабырқататын жаңбыр бұл. Бір жақсысы, менің батальонымның жауынгерлері бұл тұнді жылы үйлерде өткізеді, моншага түсіп, жуынып тазаланады, дем алып, тынығады.

Құлақшынымды баса киіп, басқыштан жерге түстім. Жаңбыр өршелене бетке соғады, бастан сабалайды, жана ғана, генералдың үйінде отырған кезімде, әжептәуір кеүіп қалған сырма бешпентімнен сүметіліп су аға бастады.

— Жолдас комбат, міне плащ-палатка!

Қарсы алдымда — атқосшым Синченко. Оны өзініз білесіз. Зерек, ақ жаркын да қуакы, кара торылау, қой көзді Синченко Қазақстандағы орыс деревняларының бірінде туып-өсіп, казақ өрендері сияқты бала шағын ат үстінде өткізген, өзі қазақша еркін сөйлейді. Бастан кешірген киын-кыстау күндерде осынау енгезердей жігіт те біраз жүдеген; албырап гүл жайнаған қызыл шырайлы жүзі едәуір

куан тартқан. Әйткенмен мұның қой қөздері су болған құлақшынының астынан маған құлімдеп, кулана қарайды.

Резенкелі қоныр-жасыл сала құлаш плашты иығыма жамылған заматта-ақ оның өн бойында жаңбырдың тарамтарам сызаттары пайда болды.

- Батальон штабы қайда? — деп сұрадым мен.
- Энеу жерде, жолдас комбат... Оң жактағы екінші көше.
- Түсінікті. Өзім табамын. Ал сен жүгір дереу!

Барып айт, рота командирлері мен политруктерінің бәрін батальон штабына шақырысын.

- Бәрі де жиналған. Штабта күтін отыр, жолдас комбат.
- Бұйрық берген кім?
- Лейтенант Рахимов.

Синченко кенет құлімсірей қойды.

— Неге құлімдесің? Бірдене білесің бе?

— Білемін. Батальон резервте. Бір тәуліктей тынығамыз, сосын...

- Соғын ше? Неге үндемей қалдың?
- Генерал бізге риза дейді.
- Солдат телефоны ғой?
- Дәл солай, жолдас комбат.

Мен әңгімені басқа жаққа бұрдым.

— Оқ-дәрі әкелінді ме?

— Әкелінді, жолдас комбат. Азық-түлік те әкелді. Бес жәшік арағы тағы бар. Генерал бізге бүгін сыбаға берілсін деп бұйырыпты деседі.

— Командирлердің жиналған себебі осы ма?

— Иә... — Синченко тағы да қулімсіреді. — Командирлер сізге бүгін қонақасы береді деп дәмеленіп отыр.

— Қонақасы? Мұны шығарып жүрғен қайсысы?

— Политрук Бозжановтың өзі әзірлемекші.

— Көмекшісі сен боларсың?

- Дәл солай, комбат жолдас.
- Екеуінің де сыбағанды берермін, бәлем. Қалакай жүлдышармын...

Казір менің жорта ызбарланып тұрганымды Синченко біледі, сондықтан да маған қулана қарайды.

3

Батальон штабы бөренеден киыстырып салынған, бірақ сылағы бітпеген үйдің ішінде. Ашық желдеткіштен тарамдала шықкан дала телефонының сымдары қарауытады. Есік алдында — сақшы. Жаңбырдан кара қошқыл тартып, дедиіп кеткен плащ-палаткалы жауынгер каруын алшайтып, маған ефрейторша сәлем берді. Пулемет тачанкасының ат айдаушысы, аласа бойлы, таңқы мұрын Гаркушаны тани кеттім.

— Аман ба, Гаркуша... Қалғып тұрган жоқпысың?

Гаркуша түрлі-түрлі қылығымен бүкіл батальонға танылған жігіт, солай бола тұрса да, қолға түсе бермейтін айлакер. Өзін жауынгерлер жақсы көреді, өйткені ол ешқашан да жолдастық қалыптан айнымайды, жауған оқтан да, бастықтардан да именбейді, өзінің солдаттық жай-күйін жеңілдету үшін оның істеген түрлі айла-шарғысының опонай кешіріле беретіні де содан. — О не дегеніңіз, жолдас комбат! — деп батыл жауап қайырды ол. — Мені олай деуіңіз бекер...

Осынау кішкентай жылпос айдаушы қазір маған қатты ұнап тұр. Плащ-палаткасының жалбағайын қайырып тастаған. Үстінен жаңбыр сұзы сорғалап ағып тұр. Жүзінен күтындаған шырай білінеді.

— Жарайды, Гаркуша.. Сәл шыда... Ауысарсың — жылышарсың.

— Іштен бе? — деп сұрайды ол жалма-жан.
Осы бір әсіренкі сұракты есітпегенсіи, үйге кіріп кеттім.

4

Сенектен ішкі үйге кіретін есікті аштым да, табалдырықтан аттай беріп, тоқтай қалдым. Бір тамаша көрініске тап болдым. Бөлмедегі жұрттың бәрі шырт ұйқыда. Рахимовтың шақыруымен штабқа келген рота командирлері мен политруктері көп күннен бергі ұрыста және өткен тұнгі жорықта шаршап-шалдыққандықтан, мен келгенше жантайып, лезде ұйқыга шомған көрінеді. Ең алдымен ұйықтаган рота командирі Панюков сияқты, әйтеуір таңдаулы орын соған тиіпті: бөлмедегі жалғыз кереуеттің жалаңаш тақтайына ұзынынан сұлапты. Рота командирлерінің ішіндегі ең жасы әрі ең шапшаңы болғансын, ол жұрттан бұрын қырынып, гимнастеркасын ауыстырып үлгеріпті.

Бір бұл емес, бәрі де қырынып алған сияқты. Форточка ашық тұрса да, үйдің ауасы ауыр: шұлғаудың күлімсі иісімен аралас әтір иісі мұрынға келеді. Тәрізі, таяудан военторг табылып, командирлер соған барып қайтса керек.

Панюковпен қатар кереуеттің шетінде сол ротаның политругі Дордия жатыр. Гимнастеркасын шешіп тастаған, үстінде көгілдір тоқыма майка. Гимнастеркасын шешкен себебі біздің Синченкодан ба, әлде басқа біреуден бе, әйтеуір ақ шуберектен жагалық тігіп беруді өтінген болар (мұндай іске Дордияның өзінің ебі жоқ), сөйтіп, қапелімде ұйықтап кеткен шығар деп үйғардым мен.

Бұлардан басқалары шинельдерін төсеніп, противогаз дорбаларын жастанып, еденде жатыр. Әдетте денсаулығы жақсы, қызыл-күрең реңді рота командирі Филимонов ұйықтаганда сұрланып кеткен. Рахимовтың қара торы өткір жүзі де бұл жолы сұрғылттау да солғындау. Ал Бозжанов-

тың албыраған беттері нарттай. Таратылған пулемет ротасының осынау политругі бүкший ұйықтаған бойы сәбіне пысылдайды. Насихат бөлімінің байсалды да маңғаз нұсқаушысы Толстунов ұйықтар алдында етігін шешіп, солдат дағдысы бойынша су шүлғауын етігінің қонышына жайып қойыпты. Босағада, ең ынгайсыз орында екінші ротаның командирі Заев жатыр. Басын жұдырығымен сүйеген бойы, сырмалы бешпенті мен бауы ағытулы құлақшының шешпестен ұйықтапты. Тікенектей тікірейген шикіл сары түктерін қырып тастауға да ерінген жалғыз адам осы.

Байланысшы жауынгер Ткачук та қабырғаға сүйеніп ұйықтап кеткен. Аяғының астында — телефон трубкасы еденде жатыр.

Ешкімді де оятуға батпастан, шылымымды алып тұттыйм.

— Қайт кейін! Табанда жайратамын! — деп ақырды Заев кенеттен. Шошып оянған бетінде мені көріп, таңдана көздерін жыптылықтатты.

— Оның кім, Заев?

— Әлгі... қоршаудан қайтқандар ғой, жолдас комбат. Тағы да бет-бетімен кете жаздады.

Мен күліп жібердім. Тек сонда ғана Заевтың ұйқысы ашылды. Орнынан ұшып тұрып, бойын түзеп, маған ізет етті де, күтпеген жерден:

— Тұрындар! Смирно! Офицер мырзалар! — деп саңқылдады ол.

— Не деп кеттің, Заев-ау... Мынауың түйеден түскендей ғой...

«Офицер мырзалар» деген сөздер Заевтың ойына қайдан түскенін кім білсін, мұның себебін, бәлкім, оның өзі де түсіндіре алmas еді.

Менің алдында оның қазіргі түрган кейіні де қызық:

үстіндегі сырмалы бешпентінің сұзы кеппеген, оның астынан гимнастеркасының етегі шығып тұр, етігі баттасқан балшық, бауы ағытылған құлақшыны да су, құлақтары едірейіп кеткен. Бет пішінінде де кісі қызығарлық көрік жок: жақ сүйектері шығыңқы, самайы мен ұрт еттеріне айғыз-айғыз сызат түскен, өзі істік мұрын.

Мен кейде осы Заев отызға келсе де, әлі әбден калыптасып болмаған-ау, өйткені өзінің әлденендей бір нокаты жетіспей жатқан сияқты деп ойлайтынын. Солай бола тұрса да, мұны ішімнен қатты ұнатамын: ұзын тұра, сөлекет болғанымен, қымылды шапшаң — жүріс-тұрысы, шешім қабылдауды, тіпті ерсі қылыштары жағынан бұған тең келер ешкім жоқ. Оның мінезі бір кезде атағы шыққан Патқа ұқсайды. Сырыктай ұп-ұзын осынау құлдіргі киноактер есінізде болар? Тығыршықтай, қортық Паташонмен бірге ойнап жүріп, өзі ылғи әйтеуір бір оғаш іске ұрына беруші еді ғой. Міне, осы Заевтың әлденендей бір ерсі қылышынан кейін мен:

«Пат! Нағыз Пат!» — деп ойлаушы едім.

Оның баттасқан етігін, алқа-салқа болған бас киімін нұсқап:

— Тәртіпке келтір өзінді,— деп әмір еттім.

— Құп болады, жолдас комбат, өзімді тәртіпке келтірейін.

Заев құлақшының жұлып алды да, оған бір қарап, беліне қыстыруды. Бұдан соң қалтасынан ұзын бәкісін шығарды да, еденде жатқан кеспелтек ағаштан бір жаңқаны жонып алғып, сонымен етігінің балшығын қырнай бастады.

қана асығар емес. Шұлғауын еппен орап, жұрттың қымылына көз салуда.

— Ал, офицер мырзалар, — дедім мен,— не себепті рақым еттіңіздер? Рахимов, командирлерді не үшін жинадың?

Рахимов екі қолын тік түсіріп қаздып тұр, бірақ осынау альпинистің, тау спорты шеберінің қазіргі кейпінде ешқандай қысылып-қымсыну жоқ, пішіні салқам да еркін. Ол алынған бұйрық бойынша батальон дивизия командирінің қарамағына берілген деді. Сонсын ұрыс жабдықтары мен азық-түліктің келгенін хабарлады.

— Рота командирлері мен политруктерін сіздің келуіңізге әдейі шақырдым, жолдас комбат,— деп мәлімдеді ол.

— Батальонда төтенше оқиға болған жоқ. Қазір батальон тынығуда.

— Тынығуы қалай? Қару тазалау ше? Дордия! Сен өзің жанға жайлыштырып тапқан көрінесін. Тіпті, гимнастеркаңды да шешіп тастапсың... Сенің ротанда жауынгерлер қаруын тазалады ма?..

Дордия шімірігіп кетті. Оның сырт пішінінде ерен өзгешелік бар: өнің ақ сары, тіпті аппак дерлік, тек көздері гана грузин әкесіне тартқан, қап-қара. Қазір оның мандалай да, талдырмаш кеудесіндегі көғілдір тоқыма майкасынан қылтиған мойны да қызыарып кеткен.

— Білмеймін, — деп тұтыға сөйледі Дордия. — Тазалаған болу керек... Рота командирі білер... Мен білмеймін, жолдас комбат.

Әдетте Дордия қатты сөз есіткенде жасып қалатын. Бұл сэтте де оның мөлиіп, төмен қарамасқа амалы жоқ сияқты. Бірақ бұл жолы ол жасыған жоқ, қайта қайса мінезін танытып маған қара көздерімен тура қарап тұрды.

— Олай емес, Дордия... Командир өз алдына, ал жауынгердің қаруы — сенің де ісің. Бір тәуір жері, шынынды айт-

тың. Ал рота командирі не айтар екен? — деп мен Панюкова қарадым. Тұп-тұзу, жинақы, бойында бір мін жоқ. Тік тұрған қалпында, қара шашты басын сәл кекшитіп мәлімдеді:

— Тазалауға бүйрық берілген, жолдас комбат.

— Тексерілді ме?

— Менде тексерілген,— деп күнкі етті Заев.

Оның орынсыз килігүін жазғыруға әзір едім, бірак сол мезетте тағы бір дауыс естілді.

— Комбат,— деп күлімсіреді Толстунов,— тым болмаса бүгінше қуырмай қоя тұрсайши.

6

Батальонда мені жайша «комбат» деп атайдын жалғыз адам осы Толстунов болатын. Атағы жағынан өзі менен бір саты жоғары еді. Мендей аға лейтенанттың жағасында үш «кубик» болса, Толстунов «шпал» тағып жүретін. Ол, жоғарыда айтқанымдай, полкте насиҳат бөлімінің нұсқаушысы болып істейді, әскери атағы — аға политрук. Етігін киіп болғаннан кейін де ол еденге төсеген шинелінің үстінде отыра берді. — Комбат,— деді ол,— мен роталарды арапап шықтым. Бәрі де реттеулі. Жауынгерлер жылы үйге орналасқан, қой еті қазанға салынған, темекі қолдарына берілген. Қару сөзсіз тазаланады. Взвод командирлері ешкімді еркіне жібермейді. Ал біздің бұл жерге жинальшып отырған себебіміз, сен бізді қонаққа шақырғансың. «Комбат қонақасы бергелі жатыр» дегенді әрқайсымыз есіткенбіз. Ендеше, сый-құрметінді көрсет!

Мен осында жиналғандарды тағы бір шолып шықтым. Бәрі де тар жол, тайғақ кешуден өтіп, алғашқы ұрыстардың от-жалынында шындалғандар.

Бозжановтың дөңгелек балғын жүзінде жымындаған шырай білінеді. Екінші бөлмеге кіретін есікке көзінің

қызымен қарайды. Ол жақтан қызара бөрткен Синченко көрінеді. Бұл екеуі — Бозжанов пен Синченко — көптен дос. Бозжанов біз мініп жүрген аттарға, әсіресе Қүрек төбелге нанның қықымын, кейде қант беріп дәніктірген. Өзі атқа құмар-ақ. Сондықтан да Синченко қолайлы кезін тауып, әредікте оның атқа мініп, серуен жасауына мүмкіндік беріп отырады. Екеуінің арасындағы осындаі кішігірім сырды Бозжанов жасыра білмейді. Оның жылтындаған бітік коздерінен-ақ бұл сыр білініп тұрады. Қазірде де екеуінің неліктен көзбен ишарат жасасып тұрғанын аңғару қыын емес: ішкі үйде, осы достың — атқосшы мен политруктің — қатысуымен әзірленген таңсық ас бар екені аян.

Менің көзқарасымды байқап, Синченко дереу есікті жаба қойды. Бозжанов төмен қарай қалды, бірақ әлі де құлімсіреп тұр. Мейлі, Жалмықамбет, дегенің болсын, бұл қылышың үшін несіне жазғырайын сені.

Сыртта сатырлап жаңбыр жауып тұр, кейде орудиелердің гүрсілдеген сарыны естіледі, ал біздер батальонның аз да болса дамыл алуына мұрсат беретін бүгінгі күнге қуаныштымыз. Бөлмедегілердің бәрі де жадыраған, жайдалы. Бұлар пеш түбінде қыздырынып, үсті-басын кептірген, рақаттана шылымын сорған солдаттың жылы шырайы мен ыстық лебізін ала келген сияқты.

— Бозжанов, бесбармағың бола ма? — деп сұрадым мен.
— Бесбармақ жоқ, жолдас комбат,— деп қутындағы Бозжанов. — Оның есесіне нағыз май палау жейсіз,— деп ернін жылп еткізгенде, жұрттың бәрі ду құлді.

— Рұқсат етіңіз, — деді Рахимов түпкі үйдің есігін нұскап.

— Рұқсат берілді ғой,— деп килікті Толстунов. — Көрмей тұрмысың? Жолдастар, комбат марқабат етулерінді сұрайды,— деді де, ол есікке қарай беттеді.

— Сабыр ет, Толстунов,— дедім мен. — Алдымен ғенералдың бір жарлығын орындауды керек. Отырыңыздар. Темекі тартуға рұқсат.

— Қайда отырмакпыш? — деп күңк еткен Заев, рұқсат сұрамастан, сенекке шыкты да, қолтығына қысып әкелген отырғышты еденге тастай салды.

Үй иелері таяуда ғана жылы мекенін тастап кеткен көрінеді. Бөлменің әр түпкірінен тіршіліктің ізі білінеді. Терезе текшесінде иесіз қалған қуыршак жатыр.

Мен әңгімелді бастай бергенде, телефон шылдыры естілді. Полк комиссары аға политрук Толстуновты шақырып жатыр екен.

— Бір зауал келді дей бер, — деп қатты бір күрсінді ол.

— Әлдекашан барып мәлімдеуім керек еді.

Толстунов трубканы құлағына тосты.

— Тыңдал түрмyn, комиссар жолdas... Он минуттан кейін шығамын. Он минутка рұқсат етіңіз.

Мембрананы кернеғен ашулы дауыс келеді құлаққа, сірә, Толстуновты сыбап жатқан болу керек.

— Құп! Құп! — деп нықтады аға политрук. — Құп болады, жолdas комиссар! Тез жетейін.

Мембрананы жара жаздаған үн саябырысып барып басылды. Сонда Толстунов кенет еркін сөйлей бастады:

— Рұқсат етсейші, Петр Васильевич. Бірінші рет адамша бас қосқан едік. Комбат генералға барып келді. Не дейсін? Иә, бәлкім, бір-бірден тастап жіберетін шығармыз. Жо-жоқ, кам жеме. Оның алдында бәрі де мысықша жүреді, ешкімді де бетімен жібермейді. Рұқсат ет, Петр Васильевич... Он бес минут? Құп, он бес минуттан кейін шығамын. Рақмет, жолdas комиссар.

Трубканы телефоншыға берді де, Толстунов жеңін сырып, сағатына қарады.

- Қанша болды? — деп сұрады біреу.
— Екіден қырық минут кетті... Қараңғы түскенше әлі де екі сағат бар.

Корғаныс ұрыстары кезінде күндізгі жарық уақыт қаншаға созылатынын, қашан күн батып, қараңғы түсетінін есептеу бізде дағдыға айналып кеткен болатын.

Өйткені жау бізге түрлі сағатта, бірақ ылғи жарық барда тиіседі. Күн батты дегенше, саны жағынан, әсіресе танктері жағынан әлдекайда басым жатқан жаумен арпалысқан айқаста одан тағы бір күнді тартып алдық деп түйеміз біз.

Бөлме іші тым-тырыс бола қалды. Үнсіз тұрган біздің құлағымызға алыстан зенбіректердің жиі-жіп гүрсілдегені естілді. Жаудың танктері тағы да лап қойған болу керек.

— Ал тыңдандар! — дедім мен жиналғандарға. — Біздің батальон — дивизия командирінің резервінде.

Оларға генералмен болған әңгімені, ол кісінің ұрыстың егжей-тегжейін қазбалап сұрастырганын, ұрыста ерекше көзге түскендерді наградага ұсыну үшін бүгіннен қалдырмай оған тізім жіберу керек екенін қысқаша айтып өттім.

— Бұл — үлкен іс, үлкенabyroй, — деп түйдім мен. — Батальонның ерлерін атап-атап көрсету керек. Ойланындар, кенесіндер, жолдастар. Бұған бір сағаттан кейін қайта ораламыз, лайықты дегендердің тізімін бересіндер. Ал енді... Аштан қатыра беруім болмас сендерді.

Толстуновты да дәм татырмай жібермеймін, жаманатты болмайын. Бозжанов, басқар. Шақыр қонақтарынды.

Бозжанов сәнді салтанатпен екінші бөлменің есігін ашты. Қонақасыға орай ақ дастарқан жайылған болар деп ойларсыз. Қайдан болсын, иесіз қалған үйге бізben бірге блиндаждық тұрмыс та ілесе келді. Стол үстіне газет жайыл-

ған. Онда ыстап қақтаған шұжық ірі-ірі туралған күйінде үйіліп жатыр. Оның жаңында қақпағы ашылған ет консервілері самсал тұр. Тұздалған қияр кателектің ішінде. Ал Бозжанов айткан май палау шебер аспаз Вахитов карттың жебеуімен ас үйде пісуге жақын. Үйдіс-аяғымыз да түрлі-түрлі: үлкендей-кішілі кружкалар мен қырлы стакандар тұр. Бірақ бөтелке дегенің көрінбейді — менсіз столға қоюға батпаса керек.

- Бозжанов, арағың қайда? — деп сұрадым мен.
— Стол астында, — деп іркілмей жауап қайырды ол.

Жұрт тағы да ду күлді. Жарты стаканнан құюға рұқсат еткен едім, Заев:

- Аз ғой! — деп күнкілдеді.

Сонсын қолына қаңылтыр кружканы алып, Бозжанов-ка көзін бір қысты. Көтеріңкі дауыстар мен әзіл-қалжың арасында әркімнің сыбағасын құйып жатып ол:

- Жолдастар, тосты кім айтады? — деп сұрады.
Панюков дереу ықылас білдіре, стақанын котерді.

Тост айтуға келгенде өзі шебер-ақ. Бұл жолы да ол суырылып шыкты:

— Дүниеде адал достықтан берік нәрсе жоқ! Достық үшін ішейік, жолдастар! Жауынгерлік достық үшін!

Бұл тосты жұрт макұлдан қарсы алды. Бірақ менің ойымша, мұндай жиында сан рет қайталанып келе жатқан үйреншікті тост бұл. Жан жүргегінді тебірентетіп жаңа сөздерді тілейсің. Дегенмен, барымен базар, осыған да қанағат. Сөйткенше болмай, Заевтың даусы саңқ етті:

- Жолдас комбат, сөз қосуыма рұқсат етіңіз!

Мен бас изедім. Заевтың су құлақшыны қазір белінде қыстырулы. Шашын алдырғаннан кейін сопақша тақыр басы сорайып көрінеді. Қабағын керіп, стол басындағыларды бір шолып өтті. Сонсын жадырап күлімсірегендे, біз-

дің адаптациясын көтерді.

— Қаруымыз үшін ішейік, жолдастар!

— Қару үшін бе? — деп қайыра сұрады Толстунов.

— Иә, — деді Заев. — Жан серігім — қаруым...

Сөзінің мәнісін түсіндірмекші боп, Заев құшырланған пішінде қолын сермен, мына бір өлең жолдарын тақпақтан айтты:

Бұдан басқа жол жоқ бізде,

Колымызда винтовка!

Бәрімізге бала шағымыздан, революцияның алғашқы жылдарынан таныс өлең жолдары жүргтты тебірентіп жіберді.

8

Бір кесім шұжықты апыл-ғұпты шайнап, палау пісіп жатқан ас үйге өкінішті түрмен жаутаңдал қараған Толстунов орнынан тұрды да: «Фапу ет, комбат. Кеттім. Әйтпесе комиссар әкемді танытар», — деп шыға жөнелді.

Жүргттың бәріне тағы да жарты стақаннан құйылды. Синченкоға да кружка табылды. Кезекті тост айту үшін түрегеле бергенімде, кенеттен нәубетші телефоншы иығымнан тұртты.

— Жолдас комбат, сізді телефонға шақырады. Дивизия штабынан. Трубканы қолыма алдым. Стол басындағылар тына қалды.

— Тыңдал тұрмын, — дедім мен.

— Момышұлы ма?

— Иә.

— Бұл Дорфман. Дивизия командирінің бүйрығын айттын: батальонды дабыл бойынша көтеріп, дивизия штабы орналасқан атырапқа қарай дереу аттанаңызы.

Одан әрі қарай бет аласыздар.

— Артиллеријамен бе?
— Иә, барлық қару-жарағыңызben.
— Құп, жолдас капитан. Түсінікті.

— Ал сіз өзініз, жолдас Момышұлы, дереу генералға келініз, дереу.

Бір машақат болған сиякты. Капитан Дорфман салмақ-пен сойлесе де, оның «дереу» деген сөзді екі қайтара айтуы әсте тегін емес. Біздің конақасының, жалт еткен бір толас күннің ақыры, міне, осымен тынды.

— Синченко, әкел атты!

Менің штабыма әбден таныс бұл дауыс көбінесе қысталаң кезеңде естілуші еді.

— Жолдастар, бүйрыкты тындандар!

Бәрі де орындарынан тұрды.

— Дивизия командирі батальонды дабылмен көтеріндер деп бұйырды. Мені дивизия штабына шакырады. Мен жоқта батальонды лейтенант Рахимов бастап жүреді. Роталарыңа тарапдар! Жұртты көтеріп, сапқа тұрғызындар.

Есік ашылды. Аспаз Вахитов буы бұқыраған бір кастрөл палауды маймандалап алып кірді. Бәрі де мұны байқамағансып тұрды. Сонда Заев:

— Кәне, тағы бірден ішіп жіберейік! — деп саңқ етті де, кідірмestен өз кружкасындағы аракты қағып салды.

Сонсын киярды күтірлете шайнаң, есікке қарай адымдады. Жол-жөнекей құлақшының киін алды. Бас киімінің байланбаған баулары манағыша салбырап, құлақтары делдиіп тұр.

— Заев, құлақшының бауын байла! — деп дауыстадым мен.

— Құп болады, жолдас комбат!

ДИВИЗИЯ ШТАБЫНДА

«Жау жоқ деме — жар астында»
(Халық мақалы)

1

Дивизия штабы орналасқан тас үйдің жанында жанбырдың астында бірнеше ерттеулі ат тұр. Мен Күрең төбелдің басын тежедім. Оның дымқыл жонынан бұркырайды. Тас төсемеген көшслердегі шалшықты, батпақты кешіп, жануар бірнеше минуттың ішінде мені осы жерге, қаланы қақ жарып өтетін Волоколамск тас жолына жеткізді.

Тынымсыз себелеген ақ жауыннан, аспанды торлаған қонырқай-сұрғылт бұлттан күн қараңғы тартып тұр. Әлі де пердесі ұсталмаған терезеден электр шамының жарығы көрінеді. Нәк сол көшенің бойындағы бір кішкене үйде генерал Панфилов тұрады. Қақпағы ашық терезелердің әйнектері әнтек жылтырайды, сірә, Панфилов штабқа кетсе керек. Бүгін мен осы үйде генералдың алдында болғанмын. Соны қысқаша есінізге салып өтейін. Дивизиядан қол үзіп қалып, бірнеше тәулік бойы хабар-ошарсыз кеткен менің батальоным түйдектете атқан оқтың көмегімен немістер орналасқан өңірден өзіне жол салып Волоколамскіге жеткен. Терезеден біздің батальон колоннасын көрген генерал дереу адъютантын жіберіп, мені өзіне шакыртып алған. Откен оқиғаны баяндай отырып, генералдың картасына тиісті белгілер соққанмын. Бұл карта дивизия жүргізген ұрыстар тарихының сипаттамасы еді. Жау Волоколамскіге қарай өңмендеп келеді. Немістердің тегеурінін, шабуылын бейнелейтін көкшіл стрелка-жебеліктер Волоколамск станциясының үй-жайлары мен жолдарына тақап келген.

— Біздің жолымыз мынау. Неміс колоннасын біз осы жерде жамсагтық, жолдас генерал.

— Сабыр етіңіз... Ол қашан болды? Қай сағатта?

Енді кейбір жайттер маған анық бола бастады. Сонда генерал маған өз ойларын айткан.

— Сіз немістерге жай оғындаі тигенсіз,— деген Панфилов. — Мұндай тұтқыл соққыға олардың кезігіп жүргені бір бұл емес. Мұндайда жау қырғынға ұшырап, қатты қансырайды, шабуыл жасайтын күші әлсірейді. Ал сіздің соққыңыз тек қана кездейсоқ нәрсе екенін немістер, бәлкім, білмейді де...

— Тағы да біраз уақыт менен әңгіменің анық-қанығын сұрап, генерал ақырында былай деген:

— Ал сіздің батальон жөнінде айтарым мынау... Өз резервімді мен қысталан жерге жібергенмін. Оның орнына сіздің батальон менің резервім болады. Сіздерге ертеңге дейін тыным беруіме болады ғой деймін. Ұқтыңыз ба?

— Ұқтым, жолдас генерал.

— Ал енді барып дем алыңыз.

2

«Сіздерге ертеңге дейін тыным беруіме болады ғой деймін» деген сөздерін есітіп, генералдың үйінен кеткеніме небәрі екі жарым сағат болған. Міне, енді шакыртуымен тағы да келін отырмын. Не машақат болды екен? Балшық пен суды шашырата бір офицер менің тұсындан штабқа қарай жүгіріп өтті. Панфиловтың штабында өзім бұрын көрмеген бұл қарбаластан қысылтаяң кезеңнің тап болғаны сезіледі. Зеңбіректердің гүрсілі әлденеден тына қалды. Қаланы тыныштық баурап алғандай. Елу қадамдай артта қалып қойған Синченко да шабандау көк биесімен келіп жетті. Аттан түсіп, тізгінді Синченкоға ұсындым да, салмақты көрінуге тырысып, осынау жануарды, сонымен қатар өзімді де тыншықтырғым келгендей, Күрен тобелдің бу-

санған кеңсірігін жайлап сипадым. Ілтипата маған оқырана қарады.

Кіре берісте сақшы жолымды бөгеді. Штабтың нәубетші офицері келді.

— Мәлім етіңіз,— дедім мен. — Аға лейтенант Момышұлы. Шақыртумен...

Нәубетші сөзімді бөліп жіберді:

— Білем, білем... Генерал күтіп отыр сізді. Жүрініз.

3

Алдыңғы екі бөлмеде штаб командирлері орналасқан, кейбіреулері тиісті тапсырма алып, дереу аттану үшін шинельдерін киіп, қару-жарагын асынып алған. Бұлардың бәрін дерлік Алматыдан, дивизия құрылған кезден білемін. Стол үстінде үш-төрт телефон тұр; екі аппаратта біреулер сөйлесіп жатыр. Пешке от жағылған. Пештің қарсы алдында отқа қарай аяғын көсіліп, дивизия артиллериясының бастығы, ұзынтура полковник Арсеньев отыр. Мен таяудағана мұны шеғінген орудиелермен бірге кетіп бара жатқанын дүрбіден көргенмін. Адамдар мен зенбіректердің төбесінен, кейде осылардың арасынан жүздеген сәулелі оқ ұшып жатқанда осынау қарт полковник, айтулы әскери адам, тоқтай қалып, кейін бұрылып қараған, қалтасынан портсигарын шығарып, ішінен бір шылым алған да, оны тұтатып, тарта бастаған-ды, бұл қимылдың бәрін ол әдейі жайбарақат, салмақпен істеген, онымен қоймай, бір зенбіректі тоқтатып, оған жауды атқылатқан.

Қазір ол пештің алдында тоқыма креслода отыр, шалқайған бойы аяғын еркін көсіліп, бунақ-бунақ, ұзын саусакты, қызыл-күрен қолдарын отқа жылтытуда. Анадай жерде, артиллериялық байланыс телефонының маңында штаб артиллеристері орналасқан.

Полковник мені көріп:

— Момышұлы?! Батальоныңмен келдің бе? — деп сұрады.

— Иә, жолдас полковник.

— Дұрыс-ақ... Жарайды, бар, бар...

Екінші бөлмеде капитан Дорфман телефон арқылы сөйлесіп отыр. Рені жасаң, әмісеге жайдары да сергек капитан маған қазір де көздерімен күлімдеді. Оның қарсы алдында қызыл және көкшіл белгілермен шұбарланған карта жатыр.

— Ал ормандагы біздің адамдар ше? — деп қазбалап сұрайды Дорфман. — Иә, иә, шаршы орманды айтамын?

Пулеметшілер бекінді дейміз! Солай шығары қалай? Ендеше, барлаушылар жіберіп, байланыс орнатыныз...

Жол бойындағы күрке аман ба?

Әңгімесін болмestен, Дорфман маған келесі есікті нұскады. Бұл «кіріңіз» деғен ишараты еді. Дегенмен генералға бірден кіруге батпастан, біраз бөгеліп тұрдым. Дивизия саяси бөлімінің бастығы, полк комиссары Голушко біреуді күткендей сол есікке қарап қойып, бөлме ішінде ерсілі-қарсылы жүр, бөркіп, шинелін киіп, буынып-түйініп алған. Әдетте жайдары-жарқын аңқылдақ кісі, бұл жолы мені үйреншікті әзілмен қарсы алған жоқ.

— Батальөнмен бе? Генералдың резерві ғой? — деп үздік-создық сұрады ол.

— Иә, жолдас комиссар.

— Кіріңіз, ендеше!

4

Есікті аша бергенімде, әсте менің естуімे болмайтын бір сүйк сөзді құлағым шалып қалды:

— Масқара! Сізге сенгендергіміз осы ма...

Нак сол сәтте Панфиловты көрдім. Түсі тұнжыраңқы. Мен есіткен ауыр сөздер осы кісіге айтылған екен.

Анадай жерде әскери елтірі бөрік, қара былғары пальто киген, ешқандай айырым белгісі жоқ толықша келген бір кісі тұр.

Панфиловқа қарап:

— Жолдас генерал... — дей беріп едім, ол мені жалма-жан тоқтатып тастады.

— Жолдас Момышұлы. Мына кісі генерал-лейтенант Звягин, армия қолбасшысының орынбасары.

Мен былғары пальто киген кісіге қарай кілт бұрылдым.

— Жолдас генерал-лейтенант! Дивизия командиріне жүгініме рұқсат етіңіз. Батальон командирі аға лейтенант Момышұлы.

— Неткен партизаншылдық! — деп тыжырынды ол. — Мына қылышы несі?

— Мен артилериспін, әскери мамандығым ресми өзгертулғен жок. Қылышты устав бойынша тағып жүрмін, — деп жауап қайырдым.

Звягин ұнатпаган пішінмен басын шайқап, Панфиловқа жазғыра қарады.

— Қайдан шыққан тәртіп бұл? Батальон командирінің сізге, дивизия командиріне тікелей келетіні қалай?

Панфилов қызырып кетті. Әжімі мол қоңырқай жүзінде қара дақтар пайда болды. Панфиловтың бұл мінезін біз билетінбіз — күйінгендеге осылай қызырып, тарғылданып кетуші еді. Дегенмен бұл күйі тез-ақ басылатын.

Звягиннің кінә тағуы әбден орынды еді. Шынында да, Панфиловтың бойында бір мін болатын: әдетте оның бастықта тән мінез көрсетпейтіні, дәреже-шен талгауды жаратпайтыны соншалық, кейде батальон командирлері тұрсын, взвод командирлері де, тіпті солдаттар да устав ере-

жесінен тысқары оған тікелей бара беретін, ал біздің генерал бұған тыйым сала білмейтін, керек десе өзі мұны ерсі көрмейтін де.

Қазір ол менің резервтегі батальон командирі еkenімді айтты. Панфиловтың сәл қарлықкан даусы баяу естіледі. Сыңайына қарағанда, өзін әлденеге айыпты санап, бастықтың алдында тайсалып отырған кісі сияқты.

— Ә, резерв командирі... — деді Звягин. — Қарулы әскерің қанша?

— Алты жұз жауынгер, станокті төрт пулемет, сегіз орудие, — деп мәлімдедім мен.

Звягиннің сәл домбықкан сарғыштау жүзі жіби бастады. Алғашында жымырулы көрінген көнтек еріндері енді кенеттен көзіме тұсті.

— Оқ астында, ұрыста болып көрдіңіз бе?

— Иә,— деп қысқаша жауап қайырдым.

Әңгімеге Панфилов араласты. Оның күнге күйген жүзінен тарғыл дактар ғайып болды. Ол бірнеше ауыз сөзбен батальон туралы, немістер жолымызды кесіп тастағанда, біздің де қарап қалмай, жау тылындағы жол торабын басып алғанымыз жайында, сөйтіп, Волоколамскіге, Москваға қарай ұмтылған гитлершілдерді сол манда бір тәуліктей әурелегеніміз жайында айтып берді.

— Сонда бұл бүйрықсыз қимылдаған,— деп түсіндірді Панфилов мені иегімен нұсқап.

Оның кішкене көздерінен уайымның, шошынудың белгісімен қатар діттеген ойдың нышанын байқадым мен. Тәрізі әлденені түйіп алуға, өз ойын ақыл таразысына салуға талпынғандай. Машинкамен тықырлап алғызыған бурыл тартқан қара шашын сипады ол — киналғанда Панфиловтың осылайша шашын сипайтын, желкесін уқалайтын әдеті бар,— бірақ жалма-жан серпіліп, қолын төмен түсірді.

— Бүйрықсыз қимылдаған бұл,— деп қайталады Пан-

филов. — Анығын айтқанда, оған басқа бүйрық берілген: кері шегініп, дивизияға қосыл дегенбіз. Оның орнына бұл сол жерде аялдап, жол торабын басып алған. Тәртіпсіздік қой? Әрине, тәртіпсіздік... Бірақ дегенмен... Қылыш асынған партизаныңдың сиқы, міне, осындей.

Өзіне жарасымды шыраймен жымындал, Панфилов мені таныстыргандай ишара етті. Өзінің дағдылы, қарапайым калпына, әзіл-шыны аралас келетін әнгіме желісіне қайта түскісі келетіні қөрініп-ак тұр. Бірақ күлімсіреген шырайы лезде басылып, бет ажарынан қапалық пен қамығудың, шаршап-шалдығудың белгісі қайтадан білінді. Қиғаш біткен қап-қара қасы мен қалың қабағы тағы да түксие қалды.

Звягин сәл жібігеп сияқты.

— Ә, солай деңіз! Қазақпысың?

— Иә.

— Жарайды.

Звягин: «Батальонды қазактың бастап жүргені жақсылық екен», — дер деп ойладым қапелімде. Мұндай лебізді мен бұрын да талай есіткем. Ә дегенде мактау сияқты көрінгені мен, мұның өзі біздің ер жетіп, есейгенімізді елемеушіліктен туған ескілікті қозқарас еді, сондықтан, шынымды айтсам, мұндай лебіз намысыма тиіп, шашшудай қадалатын. Бірақ, обалы не керек, Звягин бұлай деген жоқ.

— Жарайды, — деді ол қайталап. — Қазір генерал сізге міндет жүктейді. Менің айтарым қысқаша. Жау дивизияның он жақ шебін бұзып өткен. Сіздің міндетіңіз — қаранғыда қарсы шабуыл жасап, немістерді кейін ығыстыру, бұрынғы шепті қайта алып, соған бекіну.

Бекінгенде шегінбейтін болу. Түсінікті ме, батальон командирі?

— Түсінікті, жолдас генерал-лейтенант, — дедім мен.

— Бүгін-ертең Москва үшін шешуші айқасқа түспекшіміз, — деді Звягин тағы да. — Жау қалжырап, титықтап

қалды, ол актық күшін жұмсауда, сондықтан біз осы арада оны тоқтата аламыз, тоқтатуға тиіспіз де. Тіпті біздер, командирлер мен саяси қызметкерлер, колымызыға қару алып, ұрысқа тікелей аралассақ та, әйтеуір осылай етуге міндеттіміз. Біздің әлі де шегіне бергеніміз масқарашилық! Дивизияның шебін бұзуға тағы да жол бергеніміз масқарашилық. Панфилов еңсесі түсіп, үнсіз мұнайып тұр. Октябрьдің он алтысынан бері жүргізіліп келе жатқан табан тірекен, шиеленіскең ұрыстарда немістер дивизияның қорғаныс шебін екі-үш рет бұзып откен-ді. Алғашында майдан шебі бөлшектеніп кеткен сияқты көрінсе де, біздің жауынгерлік бөлімдеріміз, жеке-дара, окшау күйінде де ұрыс жүргізуден, жауға табан астынан тиісден, алға жарып откен немістердің жолын кесуден әсте танған емес; қысқасы, роталар, батареялар, батальондар жау алдынан тағы да тап болып, қайтадан біргұтас шеп кұратын.

— Міне, біздің шебіміз тағы да бұзылыпты, соған орай: «Дивизияның шебін бұзуға тағы да жол бергеніміз масқарашилық», — деген сияқты аңы сөздерді естіп отырмыз. Мұндай сұық сөз кісінің еңсесін түсірмей қойсын ба, дәл осы сэтте майдан шебі ғана емес, Панфиловтың ойы да бөлшектеніп кеткендей.

5

— Міндеттін айтыңыз, генерал,— деп үн қатты Звягин.
— Бөгет жасамайын сіздерге.

Екі қолын артына ұстап, бөлме ішінде ерсілі-қарсылы жүре бастады ол. Панфилов есік алдында тұрып дауыстады:

— Дорфман жолдас, картаңызбен келуіңізді өтінем.

Звягин баяу ғана күңк етті:

— «Өтінем»... «Өтінем» емес, «картаны әкеліңіз мұнда» демес пе.

Панфилов үндеген жоқ. Ажарында тагы да қызыл-күрәң тенбіл пайда болды. Діттене, қайтадан басын әнтек төмен салды. Бұл қимылынан енді қайсарлықтың белгісін байқадым.

Кезінде мен Панфиловтың әскери адамның салтымен үйлеспейтін жұмсақ мінезіне, өктем сөйлеу орнына кісімен ақылдасуды, өз ойын ортаға салуды жон көретініне таңданатынмын. Сондықтан бағынышты адамдарына әскери салттан тыс: «жолдас Момышұлы», «жолдас Дорфман» деп үн қатуы да ерсілеу көрінетін. Оның аздап қарлыққан қоңыр даусы баяу естілетін еді, бейне өктем сөйлеуді білмейтін жандай, жұрттың әскерше бой түзеп, қаздып тұруын жараптайтын. Ұзамай бәріміз де бұған үйреніп кеткен едік. Ал енді Панфиловқа бейне Звягиннің көзімен қарағандаймын. Ия, дәл осы сэтте біздің генералымыз көрер көзге қораштау еді. Аласа бойлы, еңкіштеу, кеудесі ашаң, жіңішке мойнын айғыз-айғыз әжім басқан Панфиловта адуындылық дейтін-нен дәнене жоқ еді, бірде өзінің әзілдеп айтқанында, «қарапайым генерал» болатын. Осылай болғасын, сырттан қарағандар оның дивизияны қалай басқарып жүргенін, сан мың адамды өз әміріне, өз еркіне қалай бағындыратынын, әрине, түсіне бермеуші еді... Үлкен қара папкасын құшактап, аяғын жедел баса Дорфман келін кірді.

— Жарыққа таман, столға кеп отырыңызды өтінем,
— деп шақырды Панфилов. — Жолдас Момышұлы, сіздің де келуінізді өтінем.

Ол «өтінем» деген сөзін қасарыса қайталаудан танбады. Бірақ Звягин бұл жолы үн қатқан жоқ. Ол да столға келді. Дорфман папкасын ашқанда, дивизия штабының операциялық картасы көзімізге түсті.

Бұл картаны өмірі ұмыта қоймаспын деймін. Резенке карта бетін айғыздап, карындашпен жүргізілген көк сыйық

пен қызыл сыйықты сан рет өшірген. Кей жерінде, әсіреле немістер тегеурінді күш жұмсаған бағытта, оңтүстікten Волоколамскіге баратын тас жол бойында тіпті картаның тасқа басылған атаулары да көмескі тартқан. Табан тірекен ұрыстар нәтижесінде осы бағыттағы жағдай кейде күніне екі-үш рет өзгеретін. Волоколамскінің төңірегіндегі дивизияның қорғаныс шебін бейнелейтін, доғаша иілген казіргі қызыл сыйық оңтүстік пен солтүстікте бірнеше жерден бұзылған-ды. Оңтүстіктегі жағдай күндіз маған Панфилов көрсеткен картада бейнеленген кезінен бері онша өзгере қоймаган-ды. Желісі бұзылып, бөлшектелген қызыл тізбектер, яки, дұрысын айтқанда, кішігірім бунақшалар, әредікте кездесетін пулеметтер мен зенбіректер белгілері әлі де өмір сүріп, біздің тылымызға баса-көктеп ұмтылған немістерге қарсы күш көрсетуде еді.

Бірақ дивизияның солтүстік жағында, яғни он қанатында күтпеген жерден бір сұмдық болған сияқты. Ол жақтағы шебіміз бірнеше километр жерде ойсырап қалған. Осы кетіктен жүргізілген екі айрық кең көкжебе араның аша алға ұмтылған жауды ишаралайды. Жебенің екі айрық сүйір ұшы пунктірмен белгіленген. Мұның мәнісі — жаудың беталыс бағдары дәл анықталмаған, жорамалмен көрсетілген деген сөз. Қаланың солтүстік жағында қорғаныс шебін бұзып өткен немістер мен қаланың арасында енді ешқандай бөгет, ешқандай тосқауыл жоқ, тек қала шетіндегі бақтың екі-үш жерінде зенит-зенбіректердің белгілері бар.

Шынымды айтайын, тұла бойымды қорқыныш билеп кетті. Бәлкім, бет алдынан ешқандай қарсылық көрмеген жаудың нақ осы сәтте Панфиловтың штабына қарай келе жатпағанына кім кепіл?

Панфилов осы кетікті иегімен нұсқап:

— Кәне, Дорфман жолдас, экелген жаңа ақпаратыңыз қандай? — деп сұрады.

— Байланыс орната алмай жатырмыз, жолдас генерал,— деген жайсыз жауап естілді. Нак осы сәтте штабтың нәубетшісі келіп кірді.

6

— Жолдас генерал-лейтенант,— деді нәубетші,— мәлім-деуіме рұқсат етіңіз. Звягин басын изеді. Нәубетші Звягиннің шақыруы бойынша құрама полктің командирі майор Кондратьевтің келгенін хабарлады. Волоколамскіде осындағы полктің жасақталғанын және біздің дивизиямен іргелес жерде қорғаныс участкесіне орналасқанын таяуда есіткенмін.

— Кондратьев? Қайда ол? — деп сұрады Звягин.

— Осында. Анау бөлмеде.

Аяғын салмақпен нық баса Звягин есікті айқара ашып, ілгері жүрді. Панфилов оның сонына ерді. Алғашында мен онда басталған әңгімеге құлақ тіккен жоқпын. Тек күнгірлеген сөздер ғана еміс-еміс естіліп жатты. Байқауымша, әлгі келген адам өзінің бар кінәсін жуып-шайып жатқан тәрізді. Сейткенше болған жоқ, Звягиннің даусы саңқ ете тусты.

— Зәрең қалмаған ғой?

Мен ашық тұрған есікке жақындаым. Звягиннің қарсы алдындағы ашаң, қызыл-күрең майор қатты абыржулы, үстіндегі шинелі суға малынып, балшыққа батқан. Бетіндегі самайынан иегіне дейін тартылған айғыз таңба білеуленіп кеткен. Екі қөлyn санына жапсыра, сіресіп тұрған Кондратьевте үн жоқ. Тек айғыз таңба түбіндегі жақ еті булкіл қағады.

Звягин бұрынғыша санқылдаған дауыспен жауап ала берді:

— Бұйрықсыз шегінуге кім рұқсат етті?

Бөлме іші тым-тырыс. Жұмыстарын доғарған штаб командирлері де аяқтарынан тік тұр. Қарсыдағы есікten штаб-

тағы артиллеристер сыйалап қарайды. Осынау тыныштықта әр сөз анық естіледі.

Звягин жауап құтуде. Кондратьевте үн жоқ. Звягиннің иығынан дем ала, қатты ентіккені естіледі.

— Жаубынды айт! — деп акырды ол. — Бекінген шебінен өз бетіңмен шегінуге үзілді-кесілді тыйым салған бұйрық барын білмейсің бе?! Жұтқыншағы бір көтеріліп, бір төмен түскен Кондратьев:

— Басқа амалым қалмады, — деп бұлыға үн қатты.

— Қашудан басқа ма?

Тағы да біраз тым-тырыс.

Звягин жалғыз Кондратьевке емес, басқаларға да тондіргісі келгендей, қайтадан әр сөзін нықтап сөйледі:

— Бәрімізге берілген бұйрық бар: казір, Москва үшін болып жаткан шешуші шайқас құндерінде, бекінген шебінен өз бетіңмен кету — Отанға опасыздық жасағанмен бірдей! Сіз опасыздық жасадыңыз...

— Мен не істейін...

— Сөйлеме! — деп санк етті Звягин. — Қаруынды тапсыр!

Майор сұрланып кетті. Қызылт реңінде қарауытқан таңбасы кенет қызыл күрең білеуге айналып, енді бадырайып көрінді. Бейне бетке тиғен қамшының дағы сияқты. Жанашыр адам іздегендей, майор жалтақтап қарады да, пистолет қабы ілінген белдігін шешіп, стол үстіне қойды.

— Жұлдыз алынсын!

Сәл ғана кідіріп тұрды да, Кондратьев ылғал бәркін қолына алып, қызыл жұлдызды жұлдыз.

Звягин рақымсыз райынан қайтар емес:

— Қамауға алынсын! Сотқа берілсін! Дәл бүгін сотталсын... Ертең армия бойынша бұйрықпен жариялаймыз... Экетіңдер!

Дивизия штабының коменданты, жас лейтенант тұнерген түрмен:

— Кеттік... — деп үн катты.

Кондратьев алға түсті, комендант сонына ерді. Тыныштықта Звягиннің ентіге дем алғаны әлі де айқын естіледі. Өл Панфиловқа бұрылды.

— Генерал, сізден уақытша бірнеше саяси қызметкерлер мен штаб командирлерін алмақшымын. Әлгі полкке барамыз. Қашып кеткендерді жинап, басын қосамыз, сосын қарсы атакаға шығамыз.

— Өз адамдарыңызға телефон соғыңыз,— деп бұйырды Звягин саяси бөлім бастығына. — Қызметкерлеріңіз атқаңсын. Қазір жолға шығамыз.

Майдан шебіндегі жағдайды аңғартатын белгілер түсірілген жаңа картаны алып, Звягин бірнеше минуттан кейін дивизия штабынан жүріп те кетті.

7

Манадан бері мен тұрған бөлмеге Панфилов қайта оралды. Соның ізінше ұзын тұра артиллерия полковнигі келіп кірді. Өз үйіндегідей еркінсіп, тіпті буына нан піскендей паңданып, тыжырына сөйлемді:

— Карсы атакашылын... Қарсы атака емес, күйік десенші...

Панфилов кілт бұрылды.

— Сізге орамал керек болар? — деп сұрады ол.

Панфиловтың бір әдеті осындай. Шамырқанған да жоқ, «Әдеп сақтаңыз!», яки «Сораңызды ағызбаныз!» деп жекірғен де жоқ, ашу үстінде қатты сөз айтту орнына кекесінді сұрау берумен ғана тынды.

Полковник Арсеньев кекесінді түсіне қойып, екі қолын жалма-жан тік төмен түсіре, бойын түзеді.

— Кетуіме рұқсат па? — деді ол.

— Барыңыз,— деп жауап қайырды Панфилов.

Енді Панфилов, екеуміз оңаша қалдық. Панфилов стол үстінде жатқан картага бір қарап, бөлме ішінде ерсілі-карсылы жүрді. Сонсын күтпеген жерден маған үн қатты:

— Тәрізі, бейберекетсіздікке таңданып тұрған боларсыз? Иә, бейберекетсіздік көп-ақ, жолдас Момышұлы.

Онан соң, өзінің әлденендей бір ойына үңіліп тұрды да:

— Жолдас Момышұлы, Энгельстің әскери еңбектерін оқығаныңыз бар ма? — деп сұрады ол.

— Жоқ, жолдас генерал.

— Оқығайсыз... Жаңылмасам, Энгельстің бір нақыл сөзі бар: «Әскер өнерінде бола беретін бір жайт: бейберекетсіздік дегеннің өзі жаңа тәртіп» деген ол.

Тәрізі, біраз жүріп, өз ойын оргаға салуға құштар сиякты. Бірақ оған уақыт қайда, генерал қалтасынан сағатын шығарып, бауын ағытты да, стол үстіне қойды.

— Мұнда келініз, жолдас Момышұлы... Картага.

8

Бір-екі минут Панфилов картага үнсіз қарап отырды. Солтүстіктен қалаға қарай бағытталған көк жебеше бұрынғыша жеңіл пунктірмен белгіленген. Дорфманның хабарлауынша, немістер шебін бұзып өткен полкпен екі арада үзілген байланыс әлі қалпына келтірілген жоқ-ты. Сол жақтан дұшпаннның келе жатқаны рас па?

Төнген қауін құшті ме? Әлде бұл біздің резервімізді алаңдату амалын қөздеген айлакер жаудың алдамшы әрекеті ме? Онда Панфиловтың өзіне карасты актық резерв батальонын түн ішінде белгісіз жаққа жіберуі жөн бе? Ал егер қорғаныс шебінің бұзылғаны шын болса, жаудың қалаға келер жолы ашылған болса, жібермей қалай отырмақ?

Стол үстіндегі сағат сыртылдайды. Уақыт өтіп барады. Бір шешімге келу керек.

— Мінеки, жолдас Момышұлы, Волоколамск түбіндегі бекініс шебі мынау,— деп ұн қатты Панфилов.

Ол біздің дивизия келгенге дейін, күн ілгері әзірленген Волоколамск бекініс ауданындағы солтүстік өнірді, Лама және Гродна өзендерінің бойында салынған қорғаныс шебін карындашының доғал жағымен нұсқап көрсетті.

— Бірақ бұл жерге бекінбеніз,— деді тағы да Панфилов.

— Көрдіңіз бе, арғы жаға биік... Шеп деңгейі үйреншікті әдет бойынша белгіленген: өзен болса — сөз қысқа, қарындашты алып, сызық жүргізе береді ғой...

Жаңылмасам, бұрынырақ сізге Панфиловтың бір дағдылы ишаратын айтқан шығармын деймін: қаптаған ойдың ұшырына жете алмай, әрі-сәрі болып отырған сәтте саусактары еріксіз әнтек тарбыип кетеді. Міне, қазір де ол тарамдалған саусактарын ербендетеді, сірә, ишаратын өзі де байқамайтын сияқты.

— Сіздің міндетіңіз,— деді ол, — арғы жағаға өтіп, жотаны, Иваново деревнясын алу, сөйтіп, жаудың жолын бөлеу. Егер жаумен ертерек кездесіп қалсаныз, қарсы ұрыс ашыныз. Түсінікті ме?

— Түсінікті, жолдас генерал.

— Барыңыз... Штабтан карта ала кетіңіз.

— Құп, жолдас генерал.

Панфиловтың бетіне тұра қарап тұрып, «құп!» деп жауап қатсам да, мен ішімнен: «Кәміл сенімің жоқ, дұдамал екенсің, не істерінді білмейді екенсің, онда мені неге жұмсайдың?» — деймін. Панфиловпен дидарласып, пікірлесіп жүрген уақыттың өн бойында көңілімде бірінші рет реніш пайда болды. Жаңа ғана айтқанымдай, генералдың бетіне тұра қарап тұрғанмын. Бейне менің ойымды аңдағандай, Панфилов кенеттен былай деді:

— Мен күмәнданып, әрі-сәрі бол тұрмын, жолдас Момышұлы. Менің жіп таққан шешімім де, оған деген

уақытым да жок. Панфиловқа деген ренішім қас қаққанша аялау сезіміне, сүйіспеншілікке айналды. Неткен адал, шыншыл жан, өзін күнәдан пәк етіп көрсеткісі келмейді!

— Шынымды айтсам,— деді ол тағы да,— сізге қала-да ұрыс жүргізуді тапсырсам ба деп едім. Мына жердегі дүшпанды,— Панфилов немістердің негізгі күшімен жүр-гізіліп жатқан ұрыс шебін қарындашымен нұқсап көрсетті, — титықтатқаннан кейін сізге қаланы қорғауды тапсырармын деп едім. Бәлкім, сізді жібермей, шыдап бақсам қайтеді?

Панфилов серпіле маған қарады, тіпті менің сөзімді, ақыл-кенесімді есіткісі келгендей, маған қарай ұмсынды. Бірақ мен генералға кандай ақыл-кенес айтпақпын?

Солтүстіктең кетікті қарындашымен нұқып, ол тағы да сөйлемді:

— Мына жақта не боп жатқанын мен білмеймін.

Бәлкім, сіздің өзініздің шешім қабылдауынызға тұра келер. Мұндайда батыл қимылданыз, сізге сенемін. Бәлкім, соңыныздан тағы бірер хабар жеткізерміз. Ал жолдас Момышұлы... — Маған қолын беріп, менің қолымды қатты қысты. — Сенем сізге, жолдас Момышұлы. Сіз ешқашан да намысты қолдан бермейсіз.

— Ешқашан да! — дедім мен қатуланып.

Мен кілт бұрылып, кете бастағанымда Панфилов мені тағы да тоқтатты.

— Тағы бір айтарым — сақ болғайсыз. Алдымен авангардың ұрыс бастасын. Аңысын андал тұрып, негізгі күшіңізбен қыистап барып соғыныз... Сәті түссе, көп шығынсыз-ақ тықсырып тастанызыз, ұқтыныз ба?

— Ұқтым, жолдас генерал.

— Онда барыныз, барыныз... Қош.

Көзінің жанарынан жанашырлық пен уайымның белгісін байқадым мен.

ҚАРАҢЫДА ҚАРМАНЫП

«Жауыңды жасыра біл,
Баудай түсіре біл»

1

Штабтан шыққанымда Күрөң тобел бірден көзіме түсекетті. Тіпті қараңғыда да оны басқа жылқы атаулымен шатастыру мүмкін емес: мандайында үлкен төбелі бар, әрі ак тірсек. Тұсі күрөң болса да, жаңбыр арасынан қап-қара болып көрінеді.

Синченко жолымды бағып түр екен, дереу Күрөң төбелді алдынан көлденен тарта берді. Екінші жақ жетегінде өзінің Шабдары. Екеуіміз жалма-жан атқа кондық та, әне-міне дегенше тас жолдан қиыстау жердегі көшеге орналасқан батальонға барып жеттік. Жол үстіндегі ат жеккен зенбіректер, пулемет артылған кос дөңгелекті арбалар, көшпелі асханалар анадайдан қарауытып көрінеді. Менің келуімді күткен батальон тыныстап жатқан-ды. Жаңбыр сұынан шинельдері ауыр тартқан жауынгерлер әр жер-әр жерде — үй іргесінде, баспалдақта, дуал түбінде — топтанып түр. Әр топтың арасынан тартқан шылымның оты жылт-жылт етеді. Қала меніреу ұйқыға шомғандай тым-тырыс, терезе біткен қараңғы. Тек станциядағы өрт қана әлі толастамаған. Аспанда қызыл-күрең сәүле қыланадайды.

2

Мені алыстан таныған Рахимов команда берді:

— Встать! Смирно!

Маңайдағы жауынгерлер мен командирлердің бәрі дереу бойларын түзеп, тік түрә қалған еді. Мен:

— Отставить! Вольно! — деп дауыстадым.

Рахимов бір үйді штаб жұмысы үшін босаттырып, байланысшыларды бір жерге жинапты. Біздің осынау штаб бастығы көзге қораш, сезге сараң болғанымен, іске келгенде әрқашан да тындырымды. Тәптіштеп сұрамасам да анық білемін: Рахимов қалауынды емеурініңен танығандай-ақ, нақ осы сәтте қажетті жұмысты тап-түйнақтай, мінсіз атқара біледі. Біз дивизиядан ала келген топографиялық карта плащ-палаткаға ораулы болатын, соны Рахимовқа ұсынып:

— Колонна бойынша хабарлаңыз, үшінші ротаның командирі маған тез келсін! — дедім.

Рахимов мені штабқа лайық деп тапкан үйіне ертіп әкелді. Соның арасынша Филимонов та осында келіп жетті.

— Жолдас комбат, сіздің жарлығының бойынша келіп тұрмын!

— Рахимов, Филимоновқа картаны бер. Ұста, Ефим Ефимович. Жайып сал.

Нақ осы жерде, баспалдақтың жаңбыр тимейтін баскышында тұрып, су жаңа шаршы картаның бетіне көз жүгірте бастадық. Рахимов қалта фонарының шаңқан сәулесін түсіргендеге, мен картадан Филимоновқа Иванково деревнясын нұскадым.

— Көрдің бе? Оң қанатта біздің шебімізді бұзып өткен дұшпанның колоннасы осы деревняға жақындаپ келеді. Жаудың күші мәлімсіз. Батальонның міндеті — жаудың қалаға келетін жолын бөгөу. Сен, Ефим Ефимович, алғы тосқауыл боласың. Сенің міндетің — Иванковоға немістерден бұрын жетіп қимылдау, олармен ұрысқа түсін, алаңдата беру. Ал сол екі арада мен негізгі күштермен өкпе тұстан немесе арқа жақтан сокқы беремін. Атыс құралдарының тең жартысын — екі пулемет пен торт зенбіректі — саған беремін. Егер немістермен беріректе кез-

дессен, кес-кестеп жолын бөге, әсте айрылма одан. Байланысшылар арқылы хабар алысып тұрамыз. Түсіндің бе, Ефимыч?

— Түсіндім, жолdas комбат... Табан тіреп тұрам — бір қадам да кейін шегінбен.

— Жоқ. Жауды әурелеген жөн. Біраз кейін шегінін, оны біраз алаңдатуына болады. Бірақ тізгінінді берме.

— Бір жерде табан тіреп тұрғаным жақсы, жолdas комбат.

Әскери айлакерлік дегенінді Филимоновтың суқаны сүймейтін. Ол әбден айқын, дәлме-дәл бұйрықты ғана орындауға дағдыланған-ды.

— Мейлің, — дедім мен, — табан тіреп тұр. Кейінгісін көре жатармыз. Ал, дереу көтеріліп, оза жүріндер. Мен жиырма минуттан соң аттанамын. Қадамынды суворовшылдарша қарыштап бас.

Баспалдактан жүгіріп тұсken Филимонов тамағын кере дауыстады:

— Ушінші рота, сапқа тұр! Іле-шала: «Бірінші взвод, сапқа тұр!», «Екінші взвод, сапқа тұр!» деген бұйрықтар естілді.

Самаладай самсаған найзалар қызыл арай сәuleмен шағылысып қыландайды. Рота сап құрды. Мен Филимоновтың қасына бардым.

— Командирлер мен жауынгерлерге міндетті жол-жөнекей түсіндіресің. Жолға шық! Ұақытты кетірме.

Жалма-жан шинелінің етегін түріп алған айтұлы жүрдек Филимонов ротаның алдына шығып: «Марш!» — деп команда бергенде, рота бірден ілгері жылжыды. Ат жеккен төрт зеңбірек, пулемет артқан екі арба оған ілесе жүрді.

3

Алғы жортуюшы тосқауылды жөнелткеннен кейін штабқа қарай аяңдадым. Шылым тартқым келеді. Бірақ қалтамда жоқ болып шықты.

— Синченко!

— Мен, жолдас комбат.

— Бір қорап «Беломор» әкел.

Дәл сол мезетте винтовка асынған аласа бойлы біреу қарсы алдыннан шыға келді.

— Жолдас комбат, шылымыңыздан бізге де бермес пе екенсіз?

Кулана жымыңдал тұрған Гаркушаны тани қойдым.

— Ә, жауынгер Гаркуша... Бетіңмен жүргенің не?

— Тұтіннің иісін сезіп келдім, жолдас комбат.

— Қарай көр... Шылым тартпасам да, иісін сезе қойыпты ғой бұл.

— Қапы қалып көрген емеспін, жолдас комбат. Әкем маған: «Сылбыр шешініп болғанша, ширақ шомылып ұлгерер», — деп талай рет ақыл үйреткен.

Гаркушага келіп қосылған бірнеше жауынгер мені қоршап алды. Мәтел бәріне де ұнаған тәрізді. Синченко маған бір қорап «Беломор» әкеп берді. Қораптың аузын ашып, жауынгерлерге ұсындым.

— Шегіндер.

Әрине, ешқайсысы бас тартқан жок. Ал епті Гаркуша, байқауымша, екі шылымды бірден іліп әкеткен сияқты. Жел мен жаңбырға қарамай, жалма-жан сіріңке шағып, менің шылымымды тұтатқан да сол Гаркуша.

Штабқа барсам, Рахимовтың шақыртуымен келген командирлер, саяси жетекшілер мені күтіп отыр екен. Мен жағдайды баяндап, батальонның міндетін түсіндірдім.

— Жауынгерлерге барындар, жолдастар, — дедім мен. — Түсіндіріп айтындар, бүгін тұнде, қарангыда, жаумен бет-пе-бет ұрыс жүргізуіміз керек. Қолма-қол айқасуымызға тұра келеді. Истің тағдырын жауды жапыратын граната, баудай түсіретін штык шешеді. Он бес минуттан кейін жолға

шығамыз. Жорық үстінде тамақтанамыз. Аялдайтын жеріміз — қаланың сырты. Сұрауларың жоқ па? Барындар.

Командирлер түгел кеткенде, тек Дордия бөгеліп қалды. Сөлекеттеу түрмен қолын шекесіне апарып былай деді:

- Жолдас комбат, ротамен әңгіме өткізуіме рұқсат етініз.
- Сонда не айтпақшысың?
- Октябрь мейрамы келе жатыр деймін... Содан кейін...

Большевиктердің патша өкіметіне қарсы қалай күрескенін, ертеректе революцияшыл демократтардың болғанын айтамын... Мәселен, Чернышевский...

- Құлашты кен серменсің, Дордия...

Дордия күмілжіп, үндемей қалды.

- Қатты кетіпсің ғой өзің!.. Солдатқа керегі не мұның?

— Керек емегенде ше? — деп сұрады ол. — Ленинді қайтесіз?

- Қайткені қалай?

— Ол бала жігіт кезінде-ак Чернышевскийді жақсы көрген. Өмір бойы қастерлеп өткен. Чернышевский революционер образын жасаған, ол өз борышын бәрінен де қымбат санаған...

Өзінің сүйікті әуеніне төңкеріліп алған Дордия лепіре сойлеп, жетік білетін тақырыбын баяндай бастады.

- Сені тыңдайтын уақыттым жоқ, Дордия,— дедім мен.

— Ротаңа бар. Жауынгерлерге қазіргі жағдай мен міндетті карапайым тілмен түсіндір.

Дордия қызыарып кетті. Тіпті мойны да лездे күрең тартты.

- Бар! Жауынгерлерге өзім барып жылды лебіз білдірем.

Дордия ешбір жауап айтпастан, әскери салтпен тәжім етті де, қолапайсыздау түрмен бұрылып жөніне тартты.

Ұзамай жауынгерлер сапқа тұрып болды. Сапқа тұрған-дарды көзіммен сыпыра шолып шыққанда, ала көленке арасынан таныс жүздерді ажыратам. Мына тұрған екінші рота Новлянск селосының түбіндегі әйгілі қарсы атака кезінде едәуір шығынға ұшырап, адам саны жағынан ең шағын бөлімшеге айналған. Сол ұрыста қол пулеметінің әй-дік дүмбісін бейне сойыл секілді мойнына арта, жауға қарай ұмтылған Толстунов есіме түсті. Оның: «Уа, коммунарлар!» — деп өршелене ұран тастағаны да есімде.

Қазір Толстуновтың қасымызда болмауы қандай өкініш десенізші. Сол кезде Толстуновты қолдап, Заев та ұшып тұрған, сөйтіп, осы екеуі жауынгерлерді алға бастаган. Сонау он қанатта тұрған еңкіш, ұзын тұра, қолапайсыз адам сол Семен Заев. Қабы бар бір пистолетін белдігіне қыстырған, екінші пистолетінің — Новлянскіде өзі атып өлтірген немістен алған парабеллумның — сабы шинелінің омырауынан сорайып шығып тұр. Бөркін мильтығына түсіре киген, әйтеуір бұл жолы бөркінің бауын байлад алыпты.

Мына тұрған уыздай жас Ползунов. Жалаңаш мойнына себелеген жаңбырдан жиренбей, сеніммен, байыптылықпен қарайды. Бұғін біздің генерал мұның ерлігі жайында менің аузымнан есіткен. Осынау жас жігіттің танкіге қарсы гранатаның сабын қыса ұстағаны, бізге жол-жөнекей оқ жаудыра, жөңкіп келе жатқан қара сауытты машиналарды өткір көздерімен қадағалап тұрғаны әңгіме болған. Екінші ротаның ауыр жаараланған командирі Севрюков туралы да, батыр лейтенант Донских туралы да, бір рет қорқақтық іс-теп, сонынан ер жүрек жауынгер болып алған Брудный туралы да баяндалған. Міне, сол қара торы бәкене Брудный өзінің барлаушыларымен бірге тұр. Қос дөңгелекті пулемет

арбасы мынау. Жанында пулеметшілер, қылдырықтай жіңішке мойнын соза маған қарап тұрған көзілдірікті Мурин, басқалардан бойы анағұрлым, асып тұрған, бұрынғы жүк тиеуші қапсағай Қалимолдин, алағеуімде ақшыл кірпігі әрен қөрінетін орта бойлы Блоха. Міне осыларға, озімнің солдаттарыма, жаңа ұрыс алдында не айтпақпын?

Атымды тоқтатып, сапта тұрғандарға былай дедім:

— Жолдастар! Бізге дамылдайтын уақыт бермекші еді, бірақ оның сәті түспеді. Жау Москва түбінде тұрғанда дамылдау қайда?! Біз ұрысқа бара жатырмыз, барлық қыншылықтан тайынбай алға баса береміз. Келешекте жүрт: «Москва түбінде осындай ерен ерлікпен арпалысқан неткен жандар?» — деп таңданатын болады.

Сөнда оларға біз: «Өз Отанын қорғаушы совет адамдары бұлар!» — деп жауап береміз.

Біраз тыныстан кейін мен:

— Рахимов, батальонды бастаңыз! — деп бұйырдым.

5

Біз сүйт жүріш, қаладан шықтық. Шынымды айтайын, өз сөзіме өзімнің көңілім толған жоқ. Аузымнан кәнігі, үйреншікті сөздер шығып жатты, бұлар — өз Отанын қорғаушы совет адамдары дедім... Ал осының мәнісі не? Совет адамының өзгелерден ала-бөтен айырмашылығы бар ма? Бар дейтін болсақ, ол қандай айырмашылық? Мен іш құса болғандаймын. Үйреншікті, кәнігі сөздерді, талай рет қолданылған жалпылама қағидаларды қайталай берудің қажеті не? Сонда ойланып-толғану нәтижесінде туатын, шын жүректен жарып шығатын жылы лебізді өз сөздерімді таба алмағаным ба?

Біреу қасыма келіп, Қүрән төбелмен қатарласа адымдап жүрді. Ә, ұзынтура Заев екен ғой...

— Мықтап айттыңыз, жолдас комбат,— деп күнк етті ол.
— Тамаша! Жан жүйемді тебірентті!

Заев ешқашан да маған жарамсақтанып көрген емес. Жарамсақтық оның жаратылысына жат еді. Сонда оның жан жүйесін тебіренткен менің қай сөзім? Совет адамдары, совет адамы деген осынау үйреншікті сөздерде жатқан, Заевтың жанын, солдаттың жанын тебіренткен ұлken шындық қайсы?

6

Роталар балшық кешіп, қара жолмен жүріп келеді. Арт жақта күрең сәуле арасынан шіркеулердің күмбездері, қоныраухана мұнаралары қарауытып көрінеді. Көп ұзамай бұларды да қара түнек қаптап алды. Жел күшейе түскен. Бірак жаңбыр саябырлай бастанды. Атыс үні де басылды. Жақыннан да, алыстан да, тіпті, жеке-дара мылтық даусы да естілмейді. Волоколамск түбіндеге нәрсе біткеннің бәрі тына қалған сияқты. Әйтеуір, қараңғыны қармалап, белгісіз жаққа бет алып бара жатқан біздің бір ғана білетініміз — алда біздің қорғаныс шебіміздің бұзылғаны хақ; біз солтүстікten Волоколамскіге келіп түйісетін қара жолдардың бірімен кетіп барамыз, қазір бұл атырапта жаудың жолын бойейтін бізден басқа совет әскерлері жоқ.

Астымдағы жануар жабысқақ балшықтың барын елемей, аяғын ширак басады. Ер үстінде ойға шомып, зілдей болып отырмын. Кенеттен арт жақтан шапқан аттың дүбірі естілді. Соның артынша-ақ аптыққан дауыс сап ете қалды:

— Батальон командирі қайда?

— Алда,— деп біреу жауап берді.

Бір минуттан кейін мені қасына екі жауынгер ерткен, дивизия штабының майоры қуып жетті.

— Тү... Тіпті алыстап кетіпсіздер ғой,— деді ол маған

қарап. — Кейін қайтуға тура келеді. Жолдас аға лейтенант, сізге жаңа бұйрық әкелдім. Батальонды тоқтатыңыз.

— Не боп қалды? Себебі не?

Екеуміз бір шетке оңаша шыққанда, майор маған мына-ны айтты: қорғаныс шебін немістер бұзып өткен полктің штабымен екі арада байланыс қайта орнатылыпты. Менің батальоным дивизия командирінің бұйрығы бойынша осы полктің командирі подполковник Хрымовтың қарамағына беріліпті. Жаңа бұйрыққа сәйкес менің батальоным бағдарын өзгертін, Иванковоға емес, Тимковоға баруға тиіс. Міндет — Тимковоны, Тимково жотасын алып, сонда мықтап бекіну.

— Неге бұлай, жолдас майор? — деп сұрадым мен.

— Білмеймін... Менің жұмысым — сізге жарлықты жеткізу.

— Өзіңіз Хрымовпен сөйлестіңіз бе?

— Жок. Штаб бастығы сөйлесті.

— Сұрауыңызға болатын еді ғой. Майор шамданып қалды.

— Үлкен бастықтарға сұрау беріп жататын әдет жоқ менде. Еруліге қарулы:

— Оныңыз жақсы әдет екен,— дедім де, майорға бір ізет етіп, кілт бұрылдым.

— Синченко!

— Мен, жолдас комбат!

— Рахимовқа айт, батальонды тоқтатсын!

Майорға қарап, тағы да ізет еттім.

— Қош болыңыз, жолдас майор.

Ол селқос үн қатты:

— Қош... Тезірек бұрылышыздар.

Батальон тыныстасын деп бүйрық бердім де, командирлерді өзіме шақырттым. Солдаттар жол бойындағы катқақ ұрған ылғал шопке отырды. Темекілерінің отын қалқалап, тұтінін құныға соруда. Күн сұыта бастады. Себелеген ұсак жаңбыр тыйылар емес. Өнменің шашшудай қадалатын солтүстіктің өкпек желі үйіре ұшырған осы ақ жауын шинелінді, плащ-палатканды тынымсыз сабалайды. Рахимов, Волоколамск қошесінің бойындағыдай, тағы да қалта фонарының сәулесін планшеттің жылтыр қабыршағынан көрініп тұрған картага түсірді. Командирлерге жаңа бүйрықты жеткіздім: Тимковоға қарай бұрылып, осы деревняны алу керек, Волоколамскіні солтүстіктен қорғауға қолайлыш жағдай жасайтын Тимково жотасына бекіну керек дедім. Міндетті түсіндіргеннен кейін мен бүйрық бердім:

— Рахимов, Бозжановқа атынды бер. Бозжанов, Филимоновқа шауып барып айт, тез кері қайтсын.

Жоғарыда өзінізге айтқан шығармын деймін, Бозжанов қазактың қырда өскен барша ұл-қызы сияқты, атқа мініп жүруге әуес еді. Ал соғыс кезінде тізгін ұстап, үзенгіге аяқ салудың ылғи сәті түсे бермейді ғой. Содан болу керек, осынау қыян-қыстау сәтте де жауынгерлік тапсырмаға ризалығын Бозжанов жасыра алған жок. Оның жаңбыр сұына малынған дөңгелекше балғын жүзінен байыптылықтың нышаны білінеді. Жауабы жайдары да шапшаң болды:

— Құп болады, жолдас комбат!

Бозжановтың лебізіне еріксіз езу тартасын. Фонарьдың көмескі сәулесі арасынан жаңбырдан мойнын жағасына жасыра бүріскең Дордияның жымындағанын, тіпті байсалды Рахимовтың да жылы шырайын байқаймын.

— Бүйрықты орындаңыз! — деп бүйірдым мен.

Маған ізет етіп, кілт бүрілған Бозжанов қараңғы түнеккесінде қадам басты, оның алға ұмсынған кеудесінен, жұмыр біткен

жауырынынан қайсарлықтың, кәміл сенімнің лебі еседі. «Нағыз сұңқар!» — деймін ішімнен. Менің ендігі бұйрығым мынау болды:

— Панюков!

Бірінші ротаның командирі Панюков — мана біз дәмін татып үлгермен тамақтың үстінде достық үшін тост көтерген жігіт — алға қарай бір адым жасады да, өкшесін өкшесіне тигізе сартылдатып, қалт тұра қалды.

Бойына шақ дымқыл шинелін белдігімен мықтап қынап алған. Қыырдағы өрт жалынының көмекі күрең сәулесі оның ашаң жүзіне әр беріп тұрғандай.

— Панюков! — деймін мен. — Адамдарыңды тамақтандыр. Он бес минуттан кейін алға жортуылышы тосқауыл ретінде жолға шығасың. Мына тұрған Тимково. Қордің бе? — деп нүктедей белгіні картадан көрсеттім. Панюков өз картасына белгі соғып алды. — Соған барып бекін. Коп ұзамай барлық күшпен мен де барып жетемін.

— Жолдас комбат, жау қайда?

— Ит біле ме оны... Эйтеуір, бір жерден кезігетін шығар.

Осы арада Дордия әңгімеге араласты:

— Комбат жолдас, рұқсат етіңізші.

— Ал сөйле...

— Жолдас комбат, — деп күмілжіп қалды ол. — Таң ат-қанша күте тұрсақ қайтеді?

Политрукті көрнеу қолдауға батылы бармай, Панюков менің бетіме жаутаңдап қарайды, козқарасынан менің дұрыс сыңай білдіруімді іштен тілеп тұрғанын байқаймын. Ал менің жауабым қатаң:

— Бұл не сөз? Тимковоға бұрылсын деғен бұйрық бар, ендеше, әңгімені доғару керек. Тимковоға бар. Деревняны ал! Түсіндің бе, Панюков?

— Иә, жолдас комбат.

— Қолда бар артиллерияны түгел саған берем... Дереу адамдарынды тамақтандыр. Қазір Пономарев өзінің асханасын осында келтіреді. Пономарев, мұнда кел!

Пономарев менің қарсы алдында бойын түзең тұра қалды.

— Құлағым сізде, жолдас комбат.

— Пономарев, асханаңды осында келтір.

Бет әлпетінен байқаймын. Пономарев абыржып тұрган сияқты. Жауабына қарағанда, шынында да, солай болуы керек:

— Асхана жоқ, жолдас комбат.

— Жоғы қалай? Қайда құрыды?

— Дивизия штабынан келген майор барлық ат-арбаны қалаға қайырып жібер деп бұйырды.

— Барлығын ба? Қайырып жібердің ғой?

— Иә, жолдас комбат. Дереу орындағым.

Мен қатты қүйіп-пістім:

— Оңбаған неме-ау, жүрттың тамақтанбағанын білетін едің ғой. Маған неге айтпадың?

Пономарев үнсіз.

— Шайтан алсын сені! Дереу Волоколамскіге тарт!

Тым болмаса кепкен наң әкел! Құр қол қайтушы болма!

8

— Тұлкі құрсақ қүйінде жол жүргуге тұра келеді, Панюков... — деп үн қаттым мен. — Мүмкін, немістерден бірдене түсірermіз... Ротанды сапқа тұрғыз, баста.

Панюков қараңғыны қақ жара, өктем дауыспен айқай салды:

— Шабарман, мұнда кел!

Сол заматта бәкене Мұратов жетіп келді.

— Мен!

— Жүр!

Панюков сылпылдақ батпақты кешіп, өз ротасына қарай адымдады. Мен соңынан қарап тұрмын. Бар іс тындырылған сияқты; бұйрық берілді; қарауындағы адамың «құп болады» деп, соны орындауға жөнелді. Бірақ жауырынына, жон арқасына қараши, не дер екен? Кенеттен көз алдымға ғажап елес пайда болды: әрқашан да енсесі биік, сымбагты Панюковтың бұл жолы иығы салыңқы, жон арқасы жабыңқы көрінді. Осы мезгеулік әсер маған жай оғындей әсер етті. Қапелімде: «Қайт кейін, бармайсың!» —деп айқайлағын келеді. Бірақ олай дейтін амал қайсы. Жүйкең құрып, қайратыңың қажығаны ғой бұл. Берекесіздік, қарандығы да қарбалас, тылсым жағдай адамға әсер етпей қойсын ба.

Екінші андағаным — шабарман Мұратовтың жон арқасы. Ол қасындағы командиріне шын берілген, әр сезін қағып алуға әзір. Үшіншісі — қарандығыда көзі жөнді көрмейтін, сондықтан да аяғын әлтек-тәлтек басатын политрук Дордияның жон арқасы.

Иә, жүйке құрғыр жұқарған болар. Оның үстіне, аздал қалтырап тұрмын ба, қалай. Қырсық шалғанда, ауырып қалмасам етті! Жок, оған дес бермеймін, қарысып қайрат көрсетем! Команда берген дауыстар, сапқа тұра бастаған ротаның дабырлаған үні, соның ізінше салмақпен, біркелкі балшық таптаған аяқтардың дүбірі құлағыма келеді.

Панюковтің ротасы жүріп кетті. Мен Заевтың ротасымен әлгі жерде қалдым.

9

Менің қасыма Заев келді. Шинелінің омырауынан парабеллумының сабы бұрынғыша сорайып шығып тұр.

— Жолдас комбат, бешпентіңіз су болған көрінеді. Шинель кигеніңіз дұрыс.

— Шыдап бағайық. Эйтпесе басқалар да божырап кетер.
— Божырап жүрген ешкім жоқ,— деп қырылдай күнк етті Заев. — Біздің комбат оған ырық бермейді.
— Ырық бермейді... — деп қайталадым мен мысқылдан.
— Кошеметінді кейінге қалдыра тұр. Одан да біраз жүріп құрысымызды жазайық. Заев екеуміз арықтың шетінде арқаларын желге төсеп отырған жауынгерлерден алыстанап, жол бойымен біраз жерге дейін үнсіз аяндап бардық. Заев қарлықкан жуан дауыспен тұнжырап сөйледі:

— Астан-кестен бірдене! Бір ілгері, бір кейін айдайды...
Батальонды үш бөліп жіберді... Нағыз былық!

Заевтың бейне жаңғырықтай сампылдаған сөздерінен өзімнің ішке түйген ойларымды танимын. Сондықтан да оны қатаң тойтарып тастадым:

— Бұл туралы сіздің пікіріңізді сұраған жокпын, жолдас лейтенант.

Заев түнерген түрмен қысқаша жауап қайырды:

— Құп!

Біз кейін қайтып, жауынгерлерге жақындардық. Қарсы алдыманнан тағы да Гаркуша тап болды.

— От жағып жылынайық деп едік... Рұқсат етіңіз, жолдас комбат.

— От жағуға болмайды. Шылым тартып жылынамыз.

— Шылымым жоқ, жолдас комбат.

— Онда менен ал...

Қалтамнан бір қорап «Беломор» шығарып, Гаркушаға шылым бердім. Лезде айналама жауынгерлер жинала қалды. Мурин Гаркушаның сырт жағынан ұзын мойнын созады. Ол да менен шылым алғып жатыр.

— Божырап кеткен жоқсың ба, Мурин? — деп сұраймын одан...

— Илеуіміз қанған... Ондай елтірі ылжырай қоймайды...

Қараши, консерваторияның бұрынғы аспирантының сөзі мірдің оғында! Елтірі дейді... Армиядан бұрын бұл созді біле қойды ма екен ол?

Екінші рота... Әнеуқұні қолма — қол ұрыста жаудың зәресін кетіре, оны өкшелеп қуған, ең мықты, ең сүйікті ротам бұл... Екінші рота... Естен кетпес алғашқы атака кезінде менің мерейімді есіріп, төбемді көкке жеткізген рота бұл.

Қарамағындағы жауынгерлерімен командир үнемі қарым-қатынас жасап тұруға тиіс деген устав тармағын мен, әлбетте, жатқа білемін. Бірақ мұндай қарым-қатынас жасау ылғи оңайға түсе бермейді. Бірақ қазір жауынгерлермен іштей жақындасуыма, оларға жылы шырай білдіруіме дем беріп тұрган устав тармағы ғана емес.

— Мен бұғін генералмен кездестім, жолдастар,— дедім баяу үнмен.

Менің сөзімді тыңдаушылар елеңдесіп, қасыма жақындаі түсті. Жауынгерлер ылғал жерден лып көтеріліп, топтыбымен келіп жатыр.

— Генерал Панфилов лейтенант Брудныйға сәлем айт деп тапсырды маған... Брудный, қайдасың?

— Осындамын, жолдас комбат.

Екі жарылып, жол берген жауынгерлердің арасынан аяғы жеңіл, жүзі ашаң Бруднийды қараңдаған сұлбасынан ажыратам. Қазір ол қалт тұра қалған, қимылсыз.

Таяуда мен мұны сап алдында жазалағанмын, оқпен емес, арсыздығын бетіне басып, тірідей өлтіргенмін.

Қазір Бруднийдың тағы бірер сөз күтіп менің аузымды бағып тұрганы анық. Сонымен бірге өз жайында айтылар сөзден қаймығып, ұялатыны да аян.

— Сені наградаға тапсырмақшы едім, Брудный, бірақ көріп тұрсың ғой... Алансыз жазу үшін немісті тағы бір рет төмпештеп алу керек.

Брудныйда үн жоқ. Көзбен көрмесем де, оның тебіреніп тұрғанын білемін. Қобалжуын басқаннан кейін:

— Төмпештейміз, жолдас комбат,— деп санқылдады ол.

Жауабы ұнаса керек, жауынгерлер ду құлді. Жә, сенің сыйың осымен бітті, Брудный. Басқа да айтарым бар менің. — Генерал саған да сәлем айтты, Ползунов,— деймін. — Есітіп тұрмысың?

— Совет Одағына қызмет етем, жолдас комбат! — деп қаранғыда әскери салтпен жауап қайырды ол.

— Мен мұны пулеметші етіп алдым, жолдас комбат,— деп Заев көлдененен әнгімеге араласады. — Жаман емес, кабілетті жігіт. Өзім үйретіп жүрмін.

Осы сәтте әлдекімді жазғыру жөн емес сиякты, бірақ командирдің бұлжымас заңы, айнымас салты бар: бейпіл сөзге ерік берме деген!

— Лейтенант жолдас, ең алдымен: «Сөз айтуыма рұқсат етіңіз»,— деп маған жүгінуіңіз жөн емес пе...— деймін Заевқа.

— Кешіріңіз, — деп күң етті Заев.

— Командирің сені мақтап жатыр, Ползунов. Бекер сойлемейді ол. Бірақ дандайсып кетпегейсің. Әйтпесе қалақай жұлып аламын да...

Осынау зәрлі шөптің жалаңаш тәнді удай ашытатынын әркім біледі. Сондықтан да жауынгерлер майданда жиі колданылатын осы қалжынды ду құлкімен қарсы алды.

Солдат құлкісі қашан да қуанышты. Шаршап-шалдықкан, көптен бері нәр татпаған, жиіркенішті жаңбыр астында мәлімсіз бір қаранғы өнірге кез болған осынау жауынгерлер қапелімде менің қам көңілімді жебеп, бойыма рухани қуат бітіргендей.

Жауынгерлер арасында біраз уақыт болғаннан кейін іркілдеген жабысқақ батпақты кешіп, аздаған ат-арбаны шолып шықтым.

Төбесін брезентпен жапқан кең санитарлық арба анадайдан қарауытып көрінеді. Біздің батальон дәрігері, медицина қызметінің капитаны Беленков та қазір осы маңда болуға тиіс. Қысталанаң кездегі әбігерлігі, қорқақтығы үшін өзін ет қызумен, жанталасқан ұрыстың желігімен талай рет жазғырып, сыбап алғаным рас, кейде тым қатты кеткенім, әділетсіз болғаным рас. Енді осы кісіге өзім келтірген ренішті ептеп жуып-шайсам, көңілін аласам, сөйтіп сопақша, қуаң жүзінен жылы шырайдың нышанын көрсем деймін. Арбаның артқы жиегі төмен түсірілген. Ағаш тақта шетінде аяқтарын салбыратып бірнеше санитарлар және еғде тартқан, қыншылық пен жоқшылыққа қарамастан, әлі қомақты қоңын алдыра қоймаған фельдшер Киреев отыр.

— Киреев, сенбісің?

Санитарлар ұшып-ұшып тұрды. Тамағын кенеп, Киреев те тақтадан түсті.

— Отыра бер, отыра бер,— деймін мен.

Бірақ қарт фельдшер қайта отырар емес. Ол баптап сөйлейді.

— Қалғып-мұлгіп отырмыз... Фапу етіңіз, жолдас комбат.

— Фапу өтінетін не бар? Дәл қазір мызығымаса, басқа уақыт бар ма? Доктор кайда?

— Ұйықтап жатыр,— деп баяулап сөйлемді Киреев, дәрігердің үйқысын бөлгісі келмегенін сездірін. — Арбаның ішіне төсек салып бердік, жолдас комбат. Жатысымен үйқыға шомды. Оятайын ба?

— Керегі жоқ... Бізсіз де оятады.

Нак осы сэтте, бейне менің сөзімді қостағандай, алыстан — Панюковтың ротасы кеткен жақтан — тарсылдаған мылтық даусы, соның артынша пулеметтің тақылдағаны естілді.

Қап, ұрыс басталып кетіпті ғой! Ал Филимоновтың ротасы әлі жоқ. Бозжанов қайда құрыды екен?!

Санитарлық арбадан дереу ротаға қарай адымдадым. Алдынан аттарын жетелеп Синченко шықты. Бірден атқа кондым да, желе жортып жол бойында түрған Рахимов пен Заевқа бардым.

— Заев! Ротанды сайла! Рахимов, колоннаны Тимковоға қарай баста. Жүр, Синченко!

Енді бір минут та кетірмestен, ешқайда аланда мастан, Қүрең төбелмен Панюковтың ротасы ұрыс жүргізген, атыс үні естіліп жатқан жаққа қарай құйғыта жөнелдім.

«Киын сәтте тізгініңді босаттай,
шапшаң да шебер қимылда»

1

Мен алда, Синченко артта — екеуміз қаранғыда шауып кетіп барамыз. Панюковтың ротасына бағдарды картадан анықтап жатудың қажеті жоқ. Өйткені жол екі айрылған кезде, атыс естілген жаққа бұрылсаң болғаны. Зенбіректің ауыр дөңгелектері батпақ бетіне айғыздап салған терен із де бізге жөн сілтей алады. Бір мезетте көкке атылған ракеталар қаранғыны қақ жара жарқ ете түсті де, төмен ағылғанда сәулесі өлеziғіп барып, сөніп тынды. Панюковтың ракетасы жоқ болатын. Ендеше, бұл атылған ракеталар немістердікі. Жол төмен құлдилады. Енді жаңбыр суы арық, атыз, шұңқыр, жыра дегендеріңе іркілмей, ылдига зымырап ағып жатыр. Ылдилаған сайын қаранғы түн қоюла на түскендей, жар қабактың тасасынан енді немістердің ракетасы да көріпбейді. Тек алыстағы өрттің күрен сәулесі ғана аспанды қылаңдайды. Жол бойында қарауытқан үйлер мен шарбактар тұсынан өтіп барамыз. Қыбыр еткен жан жоқ. Тек анда-санда еріншектене иттер үреді. Бір мезетте ашық алаңға шықтық: ерте түскен аяздан жалаңаштанған бұтактар аспан аясында қарауытып көрінеді, оның ар жағы мидай дала. Білмейтін жердің ой-шұқыры көп қой, көз жетер атырапты түгел зердене тоқып алғың келеді. Бұл араға ұрыс шебі де жақын. Ұзамай Күрен төбел де елендеп, жай аяңға көшті. Сай түбінде судың сарқырап аққаны естіледі. Бір-екі минуттан кейін алдымыздан бөгет кездесіп, тоқтай қалдық. Жаңбырдан тасыған бұлак суы ернеуінен шығып кеткен. Карта бетінде бұл бұлак қылдай жіңішке сзыықпен бей-

неленген. Күн құрғакта бұл суды оп-оңай кешіп өтуге болатын сияқты, терендігі, шамасы, коныштан аспайды. Ал қазір мұның долданып жатқанын көрмеймісін! Жайшылықта ат арба өтетін көпір тасқын судың астында қалыпты. Біздің зеңбіректер қай жерден өтті екен? Әне-міне дегенше көзі өткір Синченко зеңбірек ізін тауып, маған көрсетті. Қүрән төбелді зеңбіректің ізіне салдым. Аттың бауырынан келетін асау суды үстімізге шашырата арғы жағаға өттік. Буырқанған тасқын су аттардың сирағына жабысқан балшықты лезде шайып кеткен, енді Қүрән төбелдің ала тірсегі қайтадан ағарандап көрінеді. Менің ұшқалақ жануарым да, Синченко үсті-үстіне қамшылаған сомбал Шабдар да баттасқан балшықты белуардан кеше, қия беткейден мықшындалп әрән шыкты.

Кенет қаранды тунектен саңқ еткен дауыс естілді.

— Тоқта! Кімсін?

Даусынан таныдым, батарея командирі Кубаренко екен. Ол да Қүрән төбелді тани кетті:

— Жолдас комбат, сізбісіз?

— Кубаренко, неге тұрсың бұл жерде? Зеңбіректерің қайда?

— Батпаққа батып қалды, жолдас комбат... Әне тұр.

Алдыңғы жақты нұсқайды ол. Мен тізгіннің жебеуімен ілгері ұмтыла бергенімде, суда қайрандап қалған зеңбіректерге тап болдым. Сол арада көлбеп жатқан атты да ажыраттым. Әл-дәрмені құрыған өзге аттар мұлгіп тұр. Зеңбіректерге жармасқан артиллеристер қараңдайды.

— Өте бергенімізде осылай қайрандап қалдық, комбат жолдас, — деп мәлімдейді Кубаренко. — Орудиelerді көтерісп шықпақшы болып жаяу әскер де қайрат жұмсалап бақты, бірақ кешеуілдей бергесін жөніне тартты.

Тасадағы қыраттың жотасынан екі-үш пулеметтің та-

қылдағаны естіледі. Немістердікі екенін даусынан ажыратам. Анда-санда миналардың дүңкілдеп жарылғаны құлаққа келеді. Бұлар да немістердікі, өйткені бізде қазір миномет дегенің жок.

— Осы арадан біздің атқылауымызға бола ма? — деп сұраймын мен.

— Болмайды, жолдас комбат. Дөңес тым биік. Межелеп ату қыын-ақ.

— Әңгіме былай, Кубаренко... Қазір Филимонов келіп жетеді. Сені батпақтан шығарып аламыз. Заев бөгелмей-ақ қойсын. Оған айт, ротасын өрге бастап кете берсін. Қурен төбелді көсліте:

— Синченко, ер сонынан! — деп дауыстадым да, қияға қарай тарттым. Кібіртіктеп, мықшия өрлеген Қурен төбел әрен дегенде қыратқа шықты. Жануарды мәпелеп жалынан сипаладым. Әбден қызынып, тершіген.

Алагеуімде алда қыландаған жотаны ажыратам. Жотаның үстінде доғаша иіліп жерге құйылған ракеталар көзге шалынады. Ілбіп өрге көтеріліп бара жатқан бірнеше жауынгерді қызып жеттім:

— Тоқта! Кімсіндер? — деп жөн сұрадым.

— Өзіміз, жолдас комбат.

— Фамилияң кім? Қай ротадансың?

— Жауынгер Березанский, жолдас комбат. Бірінші ротадан.

Ротадағылар Березанскийді карт деп атایтын. Бұлай дейтін жөні бар: өзі ылғи күрк-күрк жотеліп, қақалып-шашалып жүреді. Елден ерекше мұның темекі тұтінімен ысталып, сарғыш тартқан, селдір мұрты да бар. Мұның шабан қимылын көрген сайын жаным кейиді. Міне, қазір де әрен сүйретіліп келеді.

— Қайда барасындар? Рота командирі қайда?

— Білмейміз. Өзіміз де іздеп жүрміз. Жоғалтып алдық, жолдас комбат.

Бұған ішімнен налып, ілгеріп жүріп кеттім. Жаңбыр ба-сылған, бірақ жыра-жыраны қуалап, әлі де су ағып жатыр. Ақырында, қыр басына шықтық. Азынай сокқан ызғарлы жел түрпідей тиіп, бетті, қолды қариды. Бұл араға бізден бұрын келіп жеткен немістер жотаға бекініп, деревняны алған. Ракеталардың жарығымен дөңестегі үйлердің төбелері қарауытып көрінеді. Сол деревня жактан атылған сәулелі оқтар ауаны тілгілейді, ракеталар көкке шарықтайды. Ал біздің жақтан жеке-дара мылтық даусынан басқа айбынды атыс үнінің естілмеуі қалай? Айналама көз жіберіп, артыма қайырылып қараймын. Япырай, өрт шапағынан да жоғарылад кетіппіз ғой! Көмескі тартып, сөнуге айналған бұл шапақ көз ұшында қыландалап, бәсендей түсуде. Бұл жерден жанып бітуге айналған үюлі көмір тәрізді өрт қордасын да айқын ажыратса бастадым. Корда дегенім — Волоколамск станциясы. Біздің қорғаныс шебіміз сол арадан өтетін. Солға таман қарандыра ажыратып болмайтын қала жатыр. Қаланың шығыс жақ шетінде Панфиловтың штабы орналасқан-ды. Осынау өнірде, өңменіңнен өтетін ызғарлы жел өтінде тұрып, мен өзімді жападан-жалғыз қалғандай сезіндім. Ішімнен Панфиловқа мұңымды шакқандаймын: «Жолдас генерал, батальон қидаланып, бөлшектенді; зеңбіректер қайрандалап қалды; ат-арба барлық басқару құралдарымен, байланыс жабдықтарымен қоса Волоколамскіге кеткен; біз кешігіп қалыптыз, бізден бұрын келіп жеткен немістер жотаға бекініп үлгеріпті, енді не істеймін, қалай етемін, жолдас генерал?» Жоқ, Бауыржан, генералдан жауап күтпе! Өз білігінмен қимылда! Өйткені саған: «Сенемін сізге», — деп еді ғой ол. Ендеши, жігерінді неге жасытасын? «Тимковоны ал!» деген бұйрық бар сенде. Сондықтан тас-түйін бекініп ал да, бұйрықты орында!

Күрөн төбел жолсыз даламен аяндаш келеді. Бір шетте пішен маясы қарандайды, аттың басын солай бұрдым енді.

— Эй, кім бар мұнда?

— Біз, жолдас комбат.

— Неге жүрсіндер бұл жерде? Взвод командирі қайда?

— Білмейміз, жолдас комбат.

Маңайда батпақты қопара жарылған мина үйреншікті қызыл-күрең жалынын шашады. Аттан түстім.

— Қайда бармақсыз, жолдас комбат?

— Осында жүре тұрып, істің жайын анықтаймын.

Алдымен Панюковты іздеп таппакшымын. Түрпідей желден бүрсендеп, айдалған жермен ілбіш барамын. Етігім бірден зілдей ауыр тартты, балшық желімдей жабысып, оны жұлып алғысы келгендей. Өз командирлерінен көз жазып қалған жауынгерлер нақ осы арада сендей соғылысып жүр. Панюков қайда болды екен, ә? Мынау лайсанда ротаның тоз-тоз болып, ыдырап кетуі не сұмдық!

Қапелімде орысша мықтап балағаттаған дауыс естілді. Әктем де, ожет дауыс.

— Жат! Тізбектеле жат деймін!

— Қайда жатамыз? Батпаққа ма?

— Жат! Үймелемендер! Бір мина бәрінді жайпап кете-ді. Тізбектеле, алшак жатындар! Жарлыққа тағы да балағат сөз тіркелді. Дөрекі, әктем дауысты кім бұл? Алғашқы сәтте ажыратта алмадым. Осынау белгісіз командир әмір ете берді:

— Шилібаев! Проценко! Жұртты жинандар!

— Құп болады, жолдас политрук!

Политрук? Сонда кім болғаны? Шынымен-ақ солекет Дордия ма? Жоқ, ол болмас, мәнері де, даусы да өзғеше.

Жаңа команда естілді:

— Глушков!

— Мен!

— Эзірше взводты басқарасың. Бірінші взвод — Глушков-ка! Оңға бетте! Тығыз тұрмандар деймін!

Тағы бір сыйап алды. Жо-жок, үялшақ, ұян Дордиядан мұндай создер есітіп көрген емен. Кенеттен тағы сол дауыс өзгеше мәнерде естілді:

— Мұратов, менің бөркімді көрмедің бе?

— Көрмедім, жолдас политрук.

— Іздеп көрші. Мана түсіріп едім.

Па, шіркін! Дәл соның өзі ғой — кәдімгі ебедейсіз жыптық көз Дордия! Бөркін жогалтып алыпты. Ал өктемдік пен өжеттік бұған қайдан біткен? Бір сағаттың ішінде мұны өзгертіп жіберген қай керемет?

Мен қасына барып едім, жайлап құлдилаған ракетаның өлеziгіен сәулесімен ақ сары политрукті көрдім.

Ізгарлы жел бейне тарактай оның келтелеп қырыққан шашын кейін қайыра, желбіретіп тұр.

— Дордия, рота командирі қайда?

— Білмеймін, жолдас комбат. Оны таба алмадым.

— Ротаны басқар.

— Құп! Баскара бастадым да, жолдас комбат.

Арт жағымызда батпаққа келіп түскен мина ғұрс етін жарылды. Дордия екеуміз жата қалдық. Айғыздалып миы шыққан жердің іркілдек батпағына шынтағымыз шомып-шомып кетті. Егістіктің әр жер-әр жерінде анда-санда жарылған миналардың қызыл күрең жалындары пайда болады..

Қараңғыдан Мұратов шыға келіп, политрукке құлақшының берді. Мен одан жөн сұраймын:

— Мұратов, айтшы өзің, рота командирінен қалайша көз жазып қалдың?

Кішкентай байланысшы іркілмей жауап қайырды:

— Мен политруктің қасында болдым, жолдас комбат.

Үшеуміз — лейтенант, политрук және мен ылғи бірге жүріп келгенбіз. Әне-міне дегенше болған жок, рота командирінен айрылдық та қалдық... Сіра, озып кеткен болар. Біз қалып қойдық. Мұратовтың сөздерінен өз командиріне деген жан тебірентерлік сенім лебі еседі. Панюковқа мен де сенемін. Әрине, арттағыларға назар аудармай, шағын жауынгерлер тобымен алға шығып, деревня маңындағы бір жerde бекініп жатқан болар. Тікірейген шашын қолымен жатқыза, Дордия құлақшынын киді.

— Аяз біліне бастады, жолдас комбат. Бетті қариды! — деп үн қатты ол. Иә, жел бұрынғыдан да ызгарлы. Дордия бытырап жүргендерді жинау үшін тағы да жауынгерлерін жұмсады. Бірак бастары әрең құралуда. Дордияның қасына әзірше келіп жеткені отыз-қырық шамалығана. Дұшпанның атысын бақылап жатырмын. Миналардың тарсылы некен-саяқ, тәрізі, әрекет етуші екі-үш миномет болуы керек. Деревня жақтан атылған сәулелі октар тізбегі түрлі түсті сываттарымен қараңғы тұнді тілғілеп, төмен құйылуда. Долдана соққан желдің ұшқан оқ бағдарын әнтек киыстатқаны да байқалады.

Дұшпанның зенбіректері жок тәрізді. Біздің алдымыздағы жау мен осында жіберген Панюков бастаған біздің топ сияқты, немістердің басқы жортуылышы заставасы болуы керек. Дұшпан жарқырауық ракеталарын шақтап, үнемдел жұмсауда: екеуден, үшеуден атқылайды да, жайлап төмен құлаған ракеталар қарауытып барып, әбден соніп біткенше күтіп тұрады. Окта-текте түрлі түсті дабылышы ракеталар да ұшырылады: сіра, немістер бізге тап болып, қактығысып қалғанын хабарлап, қосымша күш сұрап жатқанға ұксайды. Бәлкім, оларға шүғыл көмек жіберілген де шығар.

Дереу шабуыл жасап, атыс ұяларын құртып, граната лақтырарлық жерге жақында, қүші шамалы кезінде немістерді деревнядан қуып шықсақ болар еді. Бірақ оған қүш кайда? Дордияның маңына тіпті ротаның жартысы да жиналған жоқ. Заев, Заев, тез жетсеңші! Өте қажет болып тұрың ғой!

Біреу ентіге басып, жүгіріп келеді. Әлі өзіме-өзім сенбесем де, оның еңкіш тұлғасын, серменген ұзын қолдарын, омырауы торсіған шинелін танып тұрмын.

— Заев! — деп айқайладап жібердім.

Демін әзер алып, Заев мәлімдей бастады:

— Ротаны келтірдім, комбат жолdas!

— Пулеметтерінді әкелдің бе?

— Сүйреп жеткіздік, жолdas комбат..,

— Жарайды, Семен... Немістерді деревнядан қуып шығу керек.

— Қуып шығамыз, жолdas комбат! — деп жауап берді Заев қарлықкан жуан дауыспен.

Біраз үндеңей тұрдым. Заев бұйрықты күтуде. Не айтармын оған? Шешім қабылдайтын, жауынгерлік бұйрық беретін нақ осынау сэтте мындаған ой, мындаған қайшылық қеудемді кернеп, жанымды жарагалауда.

Панфиловтың айтқан ақылы есімде: «Бір бүйірден киыстап барып соғысыныз... Бәлкім, көп шығынсыз-ақ түріп тастансыз...», — деген. Ал егер Заевтың ротасын орағыта жіберсем, көп уақыт жоғалтамын. Тимководан тағы да бірнеше дүркін дабылшы ракеталар атылды. Немістердің көмек сұрап, асықтырып жатқаны аян. Атаканы екі-үш сағат кешеуілдетсөн, Заевтың Тимководан орағыта өтуіне осынша уақыт керек, дүшпен осы екі арада онда жаңа күштердің артиллериясын, басқа да құрал-жабдықтарын жеткізіп үлгереді. Қалай етуім керек? Не бұйыруым керек? Тағы да

Панфилов есіме тұсті: «Мен қобалжып отырмын, жолдас Момышұлы, менде шешім де жоқ, уақыт та жоқ...» Уақыт жоқ! Бейне құрсаумен қысқандай, басынды зырқырататын, тынысынды тарылтатын нәрсе міне, осы. Мен Заевқа мынадай бүйрық бердім:

— Ротанды сайлап алып, оқ ат! Жауды қуып шығуға баста. Жүгіре-жатыс әдісімен жақындай бер. Таяқ тастам жерге жеткенде гранатамен қуып шығамыз!

— Түсінікті, жолдас комбат!

— Осы арадан сені Дордия сүйемелдейді. Есіттің бе, Дордия? Екіші рота көтерілді дегенше-ақ, өз жауынгерлерінді де атакаға баста. Ал, Заев, неғұрлым тезірек, тезірек қимылдағайсың! Тізгінінді босагып алып жүрме!..

— Босатпаймын! Ешкімді де еркінсітпеймін...

Заев тасадағы өз ротасына қарай батпақты кеше, қорбанадай басып жөнелді.

3

Заевтың соңынан мен де жөнелдім. Хал мүшкіл: менде сәулелі белгі беретін жабдық та, телефон байланысы да жоқ. Сонда ұрысты қалай басқармақпын? Командирден командирге өзім жүгіріп жүрмекпін бе?

Караңғыда ақырын ғана берілген жарлық сөздері, балшықты шалпылдатқан аяқ дубірі естіледі — екінші рота жауынгерлік тәртіпке еніп, атакаға шығар алдында шеп күруга кірісken. Немістер жана келген ротаны байқаған болуы керек, миналары сусылдап келіп, жиі-жиі жарыла бастады. Біреудің шынғырған, ыңырсыған даусы естілді.

Келе жатқан бетімде карсы алдынан екі адам кездесті, жаралы жауынгерді сүйемелдеп, кейде көтеріп келе жатқан ауыр денелі фельдшер жылы лебізben күнкілдеп сөйлейді:

— Сен өздігінмен жүр, аяғынды басып жүр... Жантайма, балақай. Тік жүр, аяғынмен жүр.

Тағы біреудің шыңғырғанын есіттім. Заевқа барып жеттім. Жүресінен отыра қалып, қол пулеметін реттеп жатыр ол. Мойнына ак бинттен есіп, жгут асынған, байқауымша, мұны таңғыш үлдіректен жасаған сияқты. Заев қол пулеметінің мойнын осы жгутқа кигізіп, атуға ыңғайлауда. Мен тұрып:

— Заев, кімді күтіп отырсың? Адамдарыңды орынсыз мерт қыласың. Бастасайшы! — деймін.

Ол орнынан ұшып тұрды. Пулеметінің мойны ақшыл таңғышқа орналасқан, каруының әйдік дүмбісін қарнына қыса ұстаган.

— Тыңдаңдар! — деп барылдады Заев. — Алға!

Жол-жөнекей оқ жаудыра, ол деревняға қарай жүгіре жонелді. Лезде тізбек те лап котерілді. Мен мұны кобінесе көзіммен емес, командирге көнігі ішкі сезіміммен аңдағандаймын.

Тұн баласын жаңғырықтыра, сарт-сұрт атылған винтовкаларымыз жауға ажал отын шашуда. Борпылдақ егістіктен ротаның соңынан кетіп бара жатып, жауынгерлердің ентелей жүгіргенін көремін. Біреулері жата қалып, екінші біреулері тізерлеп тұрып оқ атады да, қайтадан көтеріліп, алға ұмтылады. Пулеметшілер жүгіріп өтті. Қапсағай Қалимoldин еңкейген бойы пулеметтің қанқасын арқалап алған, Мурин пулеметтің тертесін көтерген, Блоха ленталарын асынған. Әне-міне дегенше тоқтай қалып, жалма-жан пулеметін күрған бұлар дүркіндете оқ жаудыра бастады. Еруліге қарулы, немістер де жанталаса атқылауда. Жиі-жі жарылған миналары жер бетін айғызыдауда. Әуедегі аспалы ракеталардың актаңылтақ жарығында біз көленкесіз аруақтар сияқтымыз. Біздің жактың атысы кенеттеген тыйыла қалды. Мұның себебін айқын түсініп те, көріп те келемін. Мина жақын жерге келіп жарылғанда, жауынгер батпаққа сұнгін жата қалады. Сонда оның былғанбаған жері қалмайды,

ұсті-басының малынғаны былай тұрсын, қаруының аузы да, затворы мен қорабы да балшықпен бітеліп қалады. Сәлден соң жауынгер тұра келіп, винтовкасын кезеніп, шүріппесін басқанда, әрине, оқ атылмайды. Сонда оның мылтығы айбарлы қарудан жай бір ауыр кеспелтекке айналады. Винтовка тұрсын, Заевтың немістерге қарсы жұмсаған қол пулеметінің тоқылдаған үні де үзілді. Дәл осы себептен Блоханың пулеметі де істен шықты. Сөйтіп, біздің атысымыз жаудың қарсы күш жұмсауынан емес, балшықтың қырсығынан тыйылған еді, пулеметтеріміз бен винтовкаларымыз осылайша кәдеге аспай қалған еді. Қайда көз жіберсең де жабысқақ, сұық жерге бауырын тосеп жатқан жауынгерді көресің. Мұндай хал кісіні жабықтырмай қойсын ба. Еңсесі түсіп, мұнайған Заев қасыма келді.

— Мінеки, жолдас комбат, хал-жайымыз осындай,— деп күңк етті ол. Бұрынғыша мойнына ілген жгуты балшықтан карайып кеткен. Қол пулеметінің дүмбісін томен қаратып, шоқпар сияқты иығына арта салған. Мен: «Пулеметтерді ұрыс даласынан алып шығындар да, қыр астындағы племхозға барып, тазалап, майлап, қайта оралындар»,— деп бұйырдым.

— Адамдарынды тасаға орналастыр. Бірақ винтовкаларын тазалап болғанша ұйықтаушы болмасын. Күзет қой. Түсінікті ме?

Заев бойын түзеді. Жарлық оның ойын айықтырып, қайтадан қуат бітіргендей.

— Ә-ә! — деп бәйектеді ол. — Орындауға бола ма?

— Орында.

Заев бұл арада да өзінің такуалығын көрсетпей қалған жоқ. Мінсіз әскери тәсілмен пулеметін жалма-жан жерге түсіріп, бейне ізет еткендей белгі берді де, қараңғы түнекке сұңғін, ғайып болды.

Ұзамай Тимково түбіндегі далада жан біткеннің бәрі тым-тырыс болды. Біз оқ атпағалы қашан. Немістер де атысын тоқтатқан. Көкке көтерілген ракеталар да некен-саяқ. Айналаны қараңғы тұнек қаптап алған. Тырс еткен дыбыс та, жылт еткен ұшқын да, адам үні де білінбейді. Көз ұшындағы өрттің шапағы да сөнген. Жым-жырт. Тек желдің ұлып, ыскырганы ғана құлаққа келеді. Үсті-басым су болған. Тоңып, қалтырап барам. Тісім тісіме тимейді. Панюков туралы ой басымнан кетпейді. Қайда екен өзі? Алда жүрген болар, сірә. Қалай да табу керек. Компас бойынша бағдарымды, яғни батысты мезгейтіп азимутты анықтап алып, егістікпен қараңғы тұнек қаптаған деревняға кетіп барамын. Қага бастаған жер беті аяктың салмағынан ойылып кетеді де, пайда болған шұңқыр-ізге сол заматта су толады. Малмандай болған шалбарым мен сырмалы бешпентім қаудырап, қата бастаған. Тұла бойым қалшылдал, дәрменім бітіп барады, тісім тісіме тиер емес.

Екінші ротаның күзетінен әрі өттім. Мұндағылардың да денесі қалтырап, тістері сақылдайды. Маған тіл қатқан да, менен жөн сұраған да ешкім жоқ. Мен де дәнеңе айтпадым. Сұрапыл түннің түйткілі айтпаса да белгілі ғой. Егістікпен кетіп бара жатқаныма көп болды. Қасымда адьютант та, хабаршы да жоқ: бәрі жан-жаққа жіберілген. Синченко аттардың қасында қалған. Қаранғыда әлденендей жұмсақ нәрсеге киліғін, сүрініп жығыла жаздадым. Бақсам, өлік екен. Бірінші ротанің болар-ау деймін. Ендеше, біздің адамдардың осында болғаны ғой. Панюковтың басқаруымен алға ұмтылып, келіп жеткен шығар. Илікпей қалған саусақтарыммен өлікті сипап байқап көрдім. Қолым құшық погонға ілікті. Неміс қой? Иә, неміс. Қай жер болды екен

бұл? Шынымен немістердің шебіне тап болғаным ба? Бәлкім, Панюков осындағы немістерді қырып, жотаға бекінген шығар? Ілбіл ілгері кетіп барамын. Кенеттен аяқ дубірі есітілді. Оң жағымнан біреу, сол жағымнан тағы біреу келе жатыр. Денемнің қалтырауы су сепкендей басылды. Әлгілер екі жағымнан жақындал келеді. Бәлкім, немістер болар. Екі жақтан қармамақшы ғой, тәрізі. Пистолетімді суырып алдым. Оқтадым да, шүріппесін басуға әзірледім. Ешкімді байқамағансып алға бастым. Егер немісше дауыстаса, табанда атамын. Жакындал келгендер тұра қалды. Өтіп кете бардым. Ешкім де үн қатпады. Қараңғыда сыр бермеске бекігенбіз. Осы күйде екі айрылып кеттік. Панюков қайда, жауынгерлер қайда? Еш нәрсе анықтай алмадым да, кейін қайттым. Өз адамдарымызға қарай адымдал барамын. Жаңбырдан былқылдал жатқан батпақтан етігімді әрен суырып аламын. Сағатымның сәулелі тілшесіне қарап қоямын: мезгеулі жерге жететін уақыт болғандай еді. Құзеттен өтіп кетпедім бе еken өзім? Әлі жүрін барамын. Енді ылдилай бастаған сияқтымын. Не пәле бұл? Қайда тап болғанмын? Шынымен-ақ адасып, батальоннан айрылғаным ба? Осы ой жүргіме шашшудай қадалып, тынысымды тарылтты. Батальонынан айрылды деген не сүмдүк? Бұл қалпыммен тұні бойы адасып, айдалаға лағып кетермін...

5

Адасқан бойы шарқ ұрып жүрмін. Ақырында жолым онғарылды. Қараңғыда бір сарайға кез болдым. Ішінен дауыстар естіледі. Құлағымды тіктім де, орысша сөздерінен оз адамдарымыз екенін анғардым. Дарбаза тесігінен ішке кіргенімде, сабан үстінде тізіліп отырған және сұлап жатқан жүртты көрдім.

— Кім бұл?

— Өздерің кімсіндер?

Бақсам, сарайға Панюковтың ротасынан отыз шақты, яғни бір взводтай адам жиналған екен. Арасында жаралы екі жауынгер бар. Взвод командирі кіші лейтенант Агейкин де осында болып шықты. Жалма-жан бойын түзеп, қарсы алдыма тік тұра қалды. Фонарь жарығын түсірген едім, Агейкинің бөркіне, шинеліне сабан жабысып тұрғанын байқадым.

— Агейкин, рота командирі қайда?

— Білмеймін, жолдас комбат. Жоғалтып алдық.

— Политрукпен байланыс жасадың ба?

— Оның қайда екенін білмеймін, жолдас комбат.

— Эрине, сабан үстінде сұлап жатар болсан, дәнене де білмессің. Екі жауынгерінді политрукке жібер. Оны қайдан табу керек екенін айтып беремін.

Агейкиннің Дордияға жібергелі жатқан жауынгерлерімен тілдесуге шамам жетті, әйтеуір. Оларға:

— Менің осымда екенімді айтындар,— деп бұйырдым. Сөйттім де, тұла бойым ауырладап, сабанның үстіне ұзыннынан құлап тұстім. Не болған маған? Жігіттерімнің жаси бастағаны ма бұл? Ауырып қалдым ба әлде? Қалтырап барамын. Барған сайын қатты тітіркенемін. Бой жылытар лаж жок. Санылау-санылаудан желдің уілдеп тұрғаны мынау. Етігімді шешіп, ішіндегі суын тегін тастасам, шұлғауымды сығып, қайта кисем болар еді, бірақ оған дәрмен жок. Дірілімді басу үшін көзімді жұмып, екі қолыммен иығымды қысамын. Нәр татпағаныма көп болды, бірақ тамакқа зауқым жок. Бір ғана тілегім: жылынсам, жылынсам екен деймін. Біраз уақыт есенгіреп жатқан болуым керек, Рахимовтың даусынан есімді жиғандаймын.

— Комбат осында ма?

— Рахимов, сенбісің? Бері кел.

Жаным сая тауып, бойым жеңілденгендей. Жинақы да

тындырымды Рахимов келіп жетті ғой — ендеше, керегің-нің бәрі: байланыс та, штаб та, тәртіп те болады дей бер. Бірақ бұл жолы олай болмады.

— Филимонов қайда?

— Әлі келіп жеткен жоқ, жолдас комбат.

— Панюков ше?

— Белгісіз. Табылған жоқ.

— Бірінші рота калай?

— Дордия басқарып жүр. Бәрін дерлік жинап алыпты.

Жұрт взвод-взводымен сарайларға орналасты.

— Телефон байланысы қалай? Ат-арбалар келді ме?

— Жоқ, жолдас комбат.

— Көршілер бар ма?

— Онысын білмедім. Анықтауға адамдар жібердім. Мен үндемей қалдым. Жанымды күйзелткен тітіркенуді сездір-меуге тырысамын.

Рахимов халімді андағандай:

— Ауырып қалғансыз ба, жолдас комбат?

— Бар, шаруанды ретте.

Бір минуттай тұрғаннан кейін ол кілт бұрылып, үн-тұңсіз шығып кетті.

6

Сабан үстінде жатып, тағы да қалышылдай бастадым. Өңменіңнен өтетін мұндай зәрлі ызғарды мен бұдан бұрын бастан кешірген емен. Аяқ-қолым, бет-аузым, іші-бауырым түгел мұздап барады. Ішімнен бұдан да безек болсамшы, денем қызып, жалындасашы деп көксеймін. Осылайша мандайым, екі бетім, бүкіл денем лапылдап, албыртып жатсам-ау деймін.

Ақырында талықсып кетіппін, өнім мен түсімді ажыратудан қалдым. Осындағы халде телефон аппараты көзіме

елестейді, трубкасын құлағыма тосып, Панфиловпен сөйлескендеймін. «Жолдас генерал, Тимковоға келіп жеттім. Оны дүшпан алып қойыпты. Ештеңе істей алмай тұрмыны». «Оқасы жоқ, жолдас Момышұлы. Адамдарыңызды аман сақтаңыз. Таң ата ұрыска бастаймыз». «Қаруымыз оқ атудан қалды, жолдас генерал. Балшық бәрін мақрұм етті». «Ештеңе етпейді, тазалап аласындар... Қазір адамдарыңыздың қамын ойланыз, жолдас Момышұлы. Ұйықтап алсын». «Мениң де үйқым келді». «Ол болмайды, жолдас Момышұлы». «Сіздің ұйықтағаныңыз жон емес, жолдас Момышұлы», — деген сөздер жадымнан кетер емес. Бірақ менде тұруға да дәрмен жоқ. Қалшылдаپ, сандырақтап жатырмын. Есекірекен халде әлдекімнің сарайға келіп кіргенін андадым. Онда да біреу емес, үш-төрт адам. Әлгілер біреулермен тіл қатысып, сабан үстіне келіп отырды да, аяқ киімдерін шеше бастады. Біреулердің жөткерінгені, баяу үнмен зілсіз балағат сөз айтқаны, қартандау біреудің булыға жетеліп, қақырына түкіргені құлағыма келеді.

Жөтелгені маған таныс. Ерніmdі әрен жыбырлата:

— Березанский? — деймін.

Көпке дейін жауап жоқ. Неткен сылбыр өзі, онбаған!

Ең алдымен тамағын кенеп, қатты күрсінді — бұл күрсінуден айқын күйініш лебі еседі: тағы да комбатқа тап болыппын ғой дегендей,— сонан сон барып үн қатты:

— Мен...

Өзім қайранмын — осынау солекет мұртты солдаттың әлдекашан бір жылы үйді паналап, дамылдауына болар еді ғой, бірақ осы сарайдағы оз взводына келіп жеткенше түні бойы белуардан балшық кешіп, қарулас серіктерін іздеумен болған.

Тағы да мен-зенмін. Кей-кейде жан рақатын сезгендеймін. Аңсаған ыстық леп соғатындей. Қүйіп-жанып, санды-

рақтап жатсам да, жауынгерлерім мен батальоным жанындағы беймаза ой миымды шағатындей. Осылай туралап жатар болсам, қайратқа қайта мінбесем, таңертең көрер күніміз не болмақ? Бірақ бас көтерер дәрмен жоқ. Мұлгіп жатып, әлдекімнің аялап, үстіме шинель жапқанын сездім. Көзімді ашып, түстеп танығым келеді. Үстімде еңкейіп біреу тұр. Эрең көтерілген қолыммен түрпідей келте шашын сипалап, Бозжанов екенін таныдым.

— Бозжанов, үшінші рота қайда?

— Жақындал қалды, жолдас комбат.

— Жарайды... Племхоздағы Заевқа бар. Пулеметтерін жөндеуге көмектес.

— Құп, барайын.

Тағы да өмір шындығын, уақыт мерзімін сезуден қалғандаймын. Бір мезетте біркелкі, үйреншікті үн: аттардың пішенді күрт-күрт шайнағаны құлағыма келеді. Арада тағы бір сәт зымырап өткендей. Біреу кайратты қолдарымен етігімді шеше бастады. Одан: — Бозжанов, әлі де кетпепсің ғой? — деп сұраймын.

Бұл жолы қателесіппін. Бозжанов дегенім Синченко болып шықты:

— Бұл менмін, жолдас комбат...

Суықтан сіресе бастаған етіктерімді суырып алып, ол мұздай болып қатып қалған жалаң аяқтарымды әлденедей бір құргақ, жағымды нәрсемен сұртіп, әне-міне дегенше жаңа шұлғаумен орап қойды, онан соң құтысынан стақанға құйған нәрсесін маған ұсынды. Спирттің иісі мұрнымды жарғандай. Мен демалмастан сіміріп қойдым. Арақ көзімнен жас ағызып, бойыма қуат бітіргендей. Синченко үстіме тағы бір шинель жапты. Бұған да көнілі көншімей, мені жас балаша аударыстырып, жан-жағымды қымтай бастады.

— Жетер! Жөнел енді.

Бірақ ол әбден қымтап болғанша кете қоймады. Онан соң көнілін демдеп:

— Тәуір болған сиякты... — деп үн қатты. — Сізге тағы не істесем екен, жолдас комбат?

— Шай, шай! Өзі дозақ отындей ыстық болсын!

Ішімнен мырс етіп: шайдың аулы алыс болар?! — деймін.

Қанша уақыт өткенін білмеймін, әйтеуір бір мезгілде:

— Мінеки, жолдас комбат, ыстық шай... — деген дауыс естілді.

Кезімді ашсам, таң ата бастаған екен. Жөнді жабылмаған дарбазадан, қабыргалардың саңылауларынан күнгірт сәуле білінеді. Сарайда Синченко екеумізден басқа жан калмаған. Мәз-мейрам болып күлімдеген атқосшы маған қолындағы стақаны мен қызылкүрен және көкшіл бояулармен әшекейленген әйдік термосын ұсынды.

— Қайдан алдың?

— Доктордан, жолдас комбат. Шабдармен санитариялық взводқа шауып барып әкелдім. Рұқсат етініз, жолдас комбат, мен құйып берейін.

Стаканды қос алақаныммен қыса ұстап, тәтті жылы шайды ақырын ғана ұрттап, рақаттана іше бастадым.

— Санвзвод қай жерге орналасыпты?

— Біздің штабтың маңына. Племхозда екен, жолдас комбат. Жылы мекен.

— Жараланғандар көп пе?

— Жиырма шақты... Ауыр жараланғандары жоқ сиякты. Бәрі де өз аяғымен тылға кетті.

— Филимонов қайда? Келіп жетті ме?

— Келіп жетті, жолдас комбат... Ротасын әзірше арғы жақтағы поселкеде қалдырыпты.

— Панюковтан дерек бар ма?

— Жоқ, есітпедім.

Мен бос стаканды жерге қойдым.

— Шылым әкел.

— Мінеки, жолдас комбат, тартыңыз. Тек есінізде болсын: екі-ак қорабы қалды. Онша жомарттық жасай берменіз, әйтпесе күр алақан қаламыз.

— Жарайды. Тәлім үйретем деп-ақ жалықтырып біттін.

Шылымымды тұтатып, алғаш сорғанда-ақ науқастан әлі айықпағанымды білдім. Жиренішті көрінген темекі тұтінің аузымда кермек дәмі қалды. Мен жөн сұрай бердім:

— Осындағы адамдар қайда кетті?

— Политрук Дордияға. Тұн ортасында-ақ шепке орналасу үшін бәрін шақыртып алған.

— Солай де... Етігімді әкел.

Әлі де кебе қоймаған етігімді киіп, орнынан тұрдым да, керіле бастадым. Буын-буынның қақсайды. Әл-дәрменім құрып, жатқым келеді. Оқасы жоқ, дес бермеспін!

Тұн ішінде жұмарланып қалған киімімнің қатпарын жазып, белдігімді шарт буынып алдым.

— Қайда бармақшысыз, жолдас комбат? Штабқа ма?

— Жоқ, алдымен Дордияға барамын. Шебін көремін.

— Таңертеңгі бұлышыңыр ашыла бастады. Жел тынған.

Тым-тырыс. Сұмпайы тұн келмеске кетті. Жаңа ұрыс күні — мың да тоғыз жұз қырық бірінші жылдың жиырма жетінші октябрі басталды.

ТАҢЕРТЕҢГІ ТҰМАН

«Әрбір солдат өзінің қимыл тәсілін білуге тиіс»
(Суворов)

1

Селдір тұман октябрьдің кенжелеп қалған шапағын көмекшілеп, егіс даласында шөгіп жатыр. Тұн ішінде қатқақ тұрыпты. Қақ суының бетін жапқан қабыршак мұз аяқ басқан сайын жарылып, ұнтақталып кетеді. Әйткенмен қабыршақтың астындағы батпақ қата қоймапты. Құрып кеткір бұл батпақ біздің оқ атуымызға тағы да қырсық жасайды десенші. Қайтсек екен?

Дордияға бара жатқан бетімде осының жауабы кенеттен ойыма сап ете қалды. Тұман арасынан өзіміздің алғы шебімізді, Дордия бастаған ротаның ұрыс алаңын көрдім. Жауынгерлер тайыздау қазылған окоптарға тығыз төселген сабандардың үстінде жатыр. Жылтыр-сарғыш таза сабан окоптағылар маңындағы батпақты көзден тасалаған, брустверді бүркеген. Жауга елеусіз ету үшін көз жетер жердегі егіс даласына түгел сабан шашылыпты. Мұның бәрі менсіз, менің бұйрығымсыз, тұн ішінде, мендеткен аурудан менің аласұрып, сарайда сандырақтап жатқан кезімде істелген. Данышпан қолбасшы Суворовтың әрбір солдат өзінің қимыл тәсілін білуге тиіс деғен нақылның жоралғысы бұл! Қазір дамылсыз майдан қарбаласының аралығында туған қысқаша тынысты пайдаланып, жауынгерлер түгел қалың үйқыға шомған. Окоп ішіндегі сабан үстінде әрбір жауынгердің айбынды қаруы — жылтырата тазартқан, шаппасы майланған винтовкасы жатыр. Граната және противогаз дорбаларын, ашаң тартқан қапшықтарын бастарына жастаған. Солдаттың азын-аулақ құрал-жабдығы да: оның

айнымас жан серігі — кішкене күрекшесі мен брезент оқшантайы да осында. Маған қарай асыға басып Дордия келеді. Ол анадайдан қолын шекесіне апарып, ізет етті; бұл кимылды ежелгісінше, сөлемеккеттеу болып шықты. Мен оған еріксіз түстеп қарадым: күнге кую дегенді білмейтін сұрша жүзіндегі ұсақ бұжырларын, ақшыл селдір кірпіктерін байқадым. Дегенмен, Дордияның сыртқы пішінінде де әлденендей бір өзгеріс бар сияқты. Бадырайған көздерімен маған тесіле қарайды, жанарынан дағдылы жасқаншақтық белгі білінбейді.

— Жолдас комбат, рота ұрыс қалпын сактауда. Бәрінің қаруы сақадай сайланған. Жауынгерлер мен командирлердің үйықтап алуына әдейі рұқсат бердім.

Дордия істің жайын мәлімдегендеге уставтық терминдерді ылғы дұрыс қолдана бермейді, бірақ сөздерін күмілжіместен, тұтықпастан, нақпа-нақ айтады. Ол адам шығынын хабарлады: өлгендер мен жараланғандардан басқа бірнеше адам, оның ішінде рота командирі Панюков дерексіз кеткен. Мен одан:

— Мұнда сабан әкелуді шығарған кім? — деп сұрадым.

Даусым жазғырған сарында қаттырақ шыққанын өзім де андамай қалдым. Жылы шырай білдіру орнына дүрсе коя беруім қалай бұл?! Менің бұл сыңайымды Дордия наразылық деп қабылдағандай. Оның беті де, мойны да, маңдайы да лезде қызыарып кетті. Алайда, менен көзін алмастан, батыл жауап қайырды:

— Менің бұйрығым бойынша әкелінді, жолдас комбат.

— Жарайды,— деп қыскаша үн қаттым мен. Енді мақтау есіткеннен болар, Дордияның тағы да қызыарғанын байқадым.

Біз қалың сабан тоселген окоптарды аралап келеміз, мұндағы солдаттар түғел қалың үйқыда. Шепке көз жүгіртем

де, Дордияға қайта-қайта қараймын. Осынау сөлекет, болбыр жігіттің қайратқа мінуіне, командирін жоғалтып, ыдырап кеткен ротаны өзінің төңірегіне жинап алуына дем берген кандай құдірет, нендей күш.

— «Ең абзалы — борышты өтеу», — деп, кеше Дордияның айтқан сөздері ойыма оралады. Бірақ борыш дегеннің өзі кайдан келін шығады? Оның тірегі қандай?

Ал совет адамы дегеніміз кім, оның артықша қасиеттері қандай? — деген сұрактар тағы да жадымда сайрайды. Осы жайында Дордиямен пікір алысқым-ак келеді. Бірақ оған уақыт қайда. Келесі бір ыңғайлы сәтті күтеміз де. Тұман селдір тартты. Сонау алыстан зеңбіректің гүрсілдегені естілді де, бұл сарын жиілей берді. Әр тарастан, онан да, солдан да зеңбірек атыла бастады. Ақырында бір снаряд біздін төбемізден суылдал ұшып өтіп, анадай жерге түсіп жарылды.

— Бризант снаряд,— дедім мен. — Артиллериясын жеткізіп ұлгерген еken ғой. Әуеден тағы бір снаряд суылдал өтті де, біздін ту сыртымыздан тарс етіп жарылды. Немістер дәл нысананы көрмесе де, біз орналасқан өнірді мезгеп, біркелкі атқылай бастады.

— Міне, Дордия, ұйқы ашар деген осы,— дедім мен.

2

Дордиямен бірге мен ротаның сабанмен көмкерілген пулемет ұясы орналасқан жағына шықтым да, соңымнан аттарды жетектеп келе жатқан Синченконы шақырып, Күрен төбелге міне атқосшыға:

— Енді штабқа баратын жолды көрсет,— деп бұйырдым. Менің штабым ойпандағы жай тастан қаланған ұзын, кең сарайға орналасыпты. Маңайдан бұрын ат қора және басқа шаруашылық жайлар ретінде салынған нақ осындаі тас

коралар көрінеді. Штабка кіре берісте кезекші сақшы тұр, оның қасында қос дөңгелекті арбаға жегілген мығым денелі мәстек ақ боз ат пішненді құрт-құрт шайнауда. Арба үстінде мұлғіп отырған көзілдіріктінің Мурин екенін таныдым.

— Мурин, бұл жерде не бітіріп жүрсін?

Мурин селк етіп, орнынан тұрмақ болған еді, бұл қимылды өзінше жорыған мәстек ат арбаны ақырын тарта жоңелді. Құлай жаздаған Мурин арбаның жиегіне жармасып, атты тоқтатып, шинелінің етегіне аяғы шалыныса, эрән дегенде жерге тұсті. Аяғының астында тірек барын сезгеннен кейін ол нағыз солдатша бойын түзеді.

— Тұні бойы пулеметпен әурелендік, жолдас комбат. Сонда да жөндей алмадық. Енді рота командирінің өзі қолға алды.

— Ал пулеметшілер қайда, сенің жолдастарың? Ұйықтап жатыр ма?

— Баспана қазып жатыр, жолдас комбат. Бірақ та...

— Тағы не боп қалды? Күмілжіп тұрсың ғой.

Муриннің қылдырықтай, ашаң мойны шинелінің жағасынан шығып тұр. Көзілдірігінің бір ілмегі сынған екен, оны сыммен бекітіп қойыпты.

— Ұрыспайсыз ба?

— Ұрыспаймын. Айта бер.

— Бұл жерде тиянактай кояр ма екенбіз, жолдас комбат?

Бұдан басқа дәнене айтпастан, Мурин ақ боз мәстегіне, әлгінде ғана өзі құлап түсе жаздаған қос дөңгелекті арбасына жалтактап қарады. Оның бұл сынайы:

«Бекінісіміз осал ғой», — деп емеурін білдіргендей. Ә-ә, демек, батальондағы солдаттар ойының төркіні осындаидай екен ғой. Сонда менің ойым басқаша ма? Бірақ менің түйген ойым қаншама қасіретті болса да, ол — өзімнің ішкі сырым ғой. Сондықтан мен былай деп жауап қайырдым:

— Бізді сойылмен соққанша осында отыра береміз деп кім айтты саған? Қайта сойылды өзіміз соғамыз.

Мен Күрең тобелден тұстім де, шылбырды Синченкоға ұстата салып, сақшының тұсынан сарайдағы штабқа кіретін есікке қарай жөнелдім.

3

Таяуда ғана біреулер сарайда ағаш жонса керек. Жер еденде кір шалмаған ақшыл ағаш үгінділері ыбырып жатыр. Темекінің, су етіктердің, су шинельдердің күлімсі иісі жонылған қарағай шайырының ашқылтым иісін баса қоймапты. Дуал түбінде сырланбаған бірнеше терезе кәсегі сүйеулі тұр, екеуі аяқ астында жатыр, ал бұларды орнына қоюды ойлаған ешкім де жок, жаңа сүргіленген ақшыл тақтайға әрлі-берлі өткендер аяғының ізі түскен. Есік алдында байланыс взводының солдаттары орналасқан. Бұл взводтың командирі кіші лейтенант Тимошкин, өзім әрдайым аяғынан тік тұрып, жұмыс істеп жүрғенін көріп дағыланған осынау уыздай жас жігіт, бұл жолы дуалға сүйеніп, екі қолын сәнмен қусырып, жерде отыр. Мен кіріп келғен заматта алдымен ұшып тұрған сол болды. Мен дала телефонының кобдишасын іздестірген едім, көзіме шалынбады. Сонда жүк арбалардың Волоколамскіден әлі де келіп жетпегенін түсіне қойдым. Тағы да майор есіме түсіп, оны ішімнен қарғап-сіледім.

Сарайдың тұқпірінен Рахимовтың баяу жарлығы естілді:

— Встать! Смирно!

Мен соның қасына бардым.

Сарай ортасында бірнеше тақтайдан қиуластырып жа-саған аласа стол тұр. Оның үстінде желімделген екі топографиялық карта, Рахимовтың үшкір қарындаштары, арнаулы кітапшасы жатыр. Терезе түбіндегі верстак үстінде

жіктелген пулемет бөлшектері көрінеді. Бозжанов пен Заев сол бөлшектерді құрастыруда екен. Қазір менің алдында екеуі де каздып тұр. Заев шинельсіз, беріксіз; оның сол тайпақтау мәндайында машина майының қарауытқан дағы бар, ұзын қолдарының салалы саусақтарына да жүққан май қарауытып, жылтырайды. Оның қасында тұрған Бозжановтың да саусақтары қара қошқыл. Менің бір анық билетінім, бұл екеуінің де атыс қаруы атаулыға, әсіресе кілтипаны мол олжа қаруға жаны құмар, міне осындағы қаруды, қазірде істен шыққан өз пулеметіміз сияқты күрделі қаруды тапсырсан болғаны, мұның сырын ашқанша, бұзық жерін түзеткенше, тетіктерін түгел жөнге салғанша бұлар ішкен асын жерге қоюға дайын.

— Вольно! — дедім мен.

Заев пен Бозжанов сол заматта пулеметке қайта бұрылды.

— Мәлімдеуге рұқсат етіңіз,— деп үн қатты Рахимов.

— Баяндаңыз.

Тындырымды да ұқыпты Рахимов жағдайды карта бетіне түсіріп үлгеріпті, біз бекінген шепті бейнелейтін ирек сзық җүргізіпті. Түнде батпақтап қалған зеңбіректер жотаға шығарылып, тасалау жердегі атыс шебіне құрылыпты. Рахимовтың мәлімдеуінше, Филимоновтың ротасы таң сәріде келіп жетіп, бұлактың арғы бетіндегі поселкеге орналасқан.

— Филимоновқа адамдарынды торт сағат тынықтырғаннан кейін осы жерге келіндер деп бұйырдым,— деп хабарлады Рахимов. Менің мақұлдауымды күткендей, ол маган аңыра қараған еді, бірақ мен ештеңе айтпастан, картаға үңілумен болдым. Рахимов көрші бөлімдердің біз жақтағы флангілерін көрсететін белгілер соғыпты — бұдан аңдағаным: оң жақтағы және сол жақтағы көршілермен біздің арамыздағы алшақтық алты километрдей. Біздер, Панфилов-

тын резервтегі батальоны, осы өңірге қорған болуға, осынау ойсыраған ашық алаңға тосқауыл жасауға тиіспіз. Әрине, екі ротамен біз мұны істей алған жоқпыз. Сойтіп, біздің флангілеріміз жалаңаш, ашық күйінде қалып қойды. Оң жағымызыда да, сол жағымызыда да ені кемінде бір жарым — екі километр келетін бос жер жатыр. Сондықтан дивизияның майдан шебіндегі осынау ашық алаңды жаудың анықтап алып, бос жатқан жерден сыналап өтіп, біздің флангілерімізді орап алуы үшін көп уақыт кете қоймайды. Бұл өңірge тосқауыл жасаудың, кетікті бітеудің жолы қайсы? Онсыз да селдір шебімізді онан сайын созып, әлсірете түспекпіз бе? «Бұл жерде тиянақтай қояр ма еkenбіз, жолдас комбат?» — деген Муриннің сөздері есіме түсті.

Терезе түбіндегі верстак жанында Заев пен Бозжанов бұрынғысынша пулеметті айналдыруда. Сол жақтан тоқылдаған, сусылдаған дыбыстар, сыбырлап сойлеуге тырысқан Заевтың еріксіз булыға шыққан күңкілі естіледі. Ол тағы бір рабайсыз қалжынды айтып салды білем, Бозжанов мырс ете түсті. Мен шытына қарадым.

Бұл мезетте қаннен-қаперсіз кісімсінген Заев өзінің арбиған қолдарына үйлесе қоймайтын епті де шебер қимылмен сабағына кигізілген серіппені қыса ұстап, күс басқан саусактарымен сипалап, қажетті қалпына келтіруде еді. Өзінің үңгіш көздері сыйырайып кеткен.

Шынымды айтсам, нақ осы сәтте оның шықшыты шығыңқы, ашаң тартқан жүзі маған әдемі көрінді. Тұйық немесе ұяң жандар санатына жатпайтын Заев әдетте ойына келгенин табанда айта салатын. Біздің қазақ мұндай адамды «ақтарыла сөйлейтін, ашық ауыз» деп атайды. Қазір оның жүзінен ісмер шебердің зейінділігін, рақаттанып тұрғанын оп-оңай ангаруға болар еді.

Жұмысқа жан-тәнімен берілген ол айналада не болып

жатқанын байқамастан, кезеріп, жарылып кеткен еріндерін жылдам бір жалап, құлімсірей қойды. Тәрізі, ісі онға басса керек.

Мен тағы да картага жүгініп, Рахимовты тыңдай бастадым.

— Мен өзірше рота командирлеріне шепке бекініп алып, жаудың атакасын тойтаруға өзірленіңдер деп бұйырдым,— деп үн қатқан Рахимов тағы да маған аныра қаралды. Мен бұл жолы да оның үнсіз сұрағына жауап қайырған жоқпын. Өйткені менде айқын ой, тиянақты шешім жоқ еді. Немістер Тимководан біздің шебімізді анда-санда атқылап қояды; кейде снарядтары мен миналары тым жақын жерге түсіп жарылады. Кырыдан күнгірт сарын құлаққа келеді.

4

Верстак жақтан Заевтың бірдене деп құжілдегені, мырсымырс құлкі, сыбыр-сыбыр сөз әлі де естілуде. Енді мен бұған шыдамадым:

— Заев!

— Ау...

— «Ауы» несі? Үлкенге осылай жауап қайтара ма?

— Құлағым сізде, жолдас комбат.

— Бейбастақ болып кетіпсің... Бос мылжыңға орын жоқ мұнда... Қашанға дейін күйбендең жүрмексің?

— Болмашығана жері қалды, жолдас комбат, былайша айтқанда, қыл қаламды бір сүйкесе болғаны. Бес-алты минуттан кейін машинка қалпына келеді. Шынында да, бірнеше минуттан кейін ол ағаш үгінділерімен жалма-жан колын сұртіп, жылтыраған болат кеспелтекті мойнына арта салып, бір жөткерінді де, есікке қарай адымдай жөнелді. Бұл жолы да ол әскери әдептілік көрсетпеді, сыртқа шығу үшін менен рұқсат сұрамады. Бұл әбестікті жуып-шайғысы келген Бозжанов:

— Сынап көруге рұқсат етіңіз, жолдас комбат,— деді.

Мен үнсіз бас изедім. Бозжанов Заевтан озып барып, есік ашты. Ұзамай мен де көшеге шықтым. Эрмен қарап тұрған Заев мені байқамастан, Муринді жазғырып жатыр:

— Қашанға дейін күйбендей бермексің? Бейбастақ болып кетіпсің! Дереу! Бір аяғың мұнда, бір аяғың анда болсын! Әлгінде ғана өзім айтқан сөздердің, соған ұқсас әуездің төркінін танып, мен миығымнан құлдім. Бозжанов досына мені иегімен нұсқап, ишара етті. Заев:

— Жөнге салып жатырмын, жолдас комбат,— деп күнкілдеді. Етті қаритын сұқыты да, ызғарлы тұман мен желемікті де сезбегендей, зілдей ауыр пулеметті иығына арта салған бойы ол жалаң гимнастеркамен тұр.

Мурин станинаны сүйреп әкелді. Арада бір минут өтпей-ақ пулемет құрылып та болды. Бозжанов оқ лентасын кигізді. Заев мұз қатқан жерге етпетінен жата қалды да, айтулы пулеметшінің дағдысымен ұзын сирақтарын далитып, серіппесін тұтқан заматта аузынан жалын шашқан пулемет тырылдай жонелді.

— Дұрыс-ақ! — деп екіленғен Заев орнынан ұшып тұрды. Бұдан кейін ол маңайдағы қактың бетіне тұрған мұзды өкшесімен ойып, лай судан көсіп алды да, қолына жүқкан машина майын қырнап кетіруге кірісті. Тез-ақ жуынып болып, қолдарын жабайы әдіспен қолтығына сусытып сұрткен Заев сарайда қалып кеткен сырмалы бешпенті мен бөркіне жүгіріп кетті. Бозжанов пен Мурин қос дөңгелек арбаға пулеметін тиеді. Сарайдан жүгіре шықкан бетінде келіп арбаға асылған Заев делбені ала салып, мәстек ақбоз атты желдірте айдай жонелді.

ВОЛОКОЛАМСК ЖАУ ҚОЛЫНДА

«Жігіт болсаң, жігеріңді жасасытпа,
қайратыңа қайта мін»

1

Сол жиырма жетінші октябрь күнгі оқиғалардың жеке елестері әлі есімде. Салт атпен жотаға шығып бара жатқанмын. Ат үстінде салым суға кетіп, зілдей болып отырмын. Қурен төбелдің де жүрісі сылбыр. Қырау шалған тайғанак шөптің үстімен аяғын кібіртіктең басып, бұл жануар да, мен сияқты, мұлгіп келеді.

Долбармен атылған жау миналары әр жер-әр жерге түсіп жарылуда. Қапелімде арт жақтан бірдене гүрс ете калды. Қурен тобел ырышып түсті, біздің ізімізben келе жатқан атқосшымның Шабдары да жалт берді.

— Синченко, тірімісің? — деп дауыстаймын.

— Тірімін,— дейді ол.

... Тағы да үнсіз келе жатырмыз. Неміс әуеніне тағы да құлағымды тігемін. Япырмай, осынау тоқымдай жотада отжалаңының ортасында қалғанбыз ба, қалай?!

Төменде қалың тұманның тасасында жатқан Волоколамск жақтан азын-аулақ емес, ондаған, бәлкім, жүздеген зенбіректер гүрсілі естіледі. Ойпандағы Тимково жақтан да зенбіректер атылып жатыр. Ал біздер — жотаға бекінген екі рота мен тылдағы Филимонов ротасы — бізді құрсаудай орап алған от-жалаң ортасында жалғыз қалыптыз. Өз дивизиямызben байланысымыз да, одан хабар-ошарымыз да жоқ. Бірақ соның ізінше сап ете түскең басқа бір ой көнілге жұбаныш бергендей: жоқ, біз әсте хабар-ошарсыз емеспіз, мынау ұрыс дүрбелені — біздің адамдардың жаумен айқасып-арпалысының, оққа оқпен жауап беруінің айғағы.

Еңсенді көтер, кайратыңа мін, Бауыржан! Әккі жау ұрысқа дейін-ақ сені жасқандырса дейді, жігерінді жасытсам дейді, ендеңе, ақыл-парасатыңды айық ұстап, амал-айламен, алғырылықпен қимылдауың шарт.

2

Күрен тәбелдің тұяғы тақтай көпіршені тасырлатып өтті. Соның ізінше Шабдар тағасының дүсірі естілді. Тұнгі тасқыннан кейін бұлақ сұы жуасыған, тек тіреу бөренелерге түскен, кей жерлеріне мөлдір қабыршақ катқан қара қошқыл іздер ғана судың долдана буырқанғаның дәлелдейді.

Бақшалар арасынан салынған сүрлеумен жүріп отырып поселкеге жеттім. Тұнгі жорықтан соң бірнеше сағат ұйықтап алған рота дағдылы тіршілігіне кірісіпті. Бақша сыртындағы құдықтың қасында жуынып жатқан жауынгерлер. Жалаңаш біреудің арқасына қасындағысы шелектен су құйып жатыр. Жалаңаш жауынгер еңсесін көтергенде, құрыш қеудесінен су сорғалап ақты, ол Курбатов екен.

Рота командирі орналасқан үйдің алдына келіп тоқтағанымда, қарсы алдыннан Филимонов жүгіріп шықты. Таяуда ғана қырынып алса керек, күнге күйген жүзі жылтжылт етеді.

Мен аттан түскенімде Филимонов: — Жолдас комбат, үшінші рота...— дей беріп еді мен:

— Жарайды... Үйге кіріп сөйлесейік, Ефим Ефимыч, — деп үн қаттым. Үйдің іші ыстық екен, жайласып отыра қалып, дуалға арқанды сүйеп, сәл мызғып алсан, қандай рақат болар еді. Бірақ мұның жөні жоқ.

— Отыр, Филимонов. Картанды әкел.

Картадан оған батальонның позициясын, ашық қалған флангілерімізді, өкпе тұсымызыдағы көршілермен біздің аралығымызда бір-екі километрдей жерде пайда болған кетікті бітейтін жан жоқ екенін көрсеттім.

Филимонов сүйк хабарды сұстана тыңдауда. Өзімнің көңілге түйген ой-ниетімді оған жеткізсем жөн болар еді, бірақ белгілі бір жіп таққан ой менде әлі-әзір жоқ.

— Ротанды жотаға алыш шық та, окоп қазып бекініс жаса, — дедім мен.

Нақ осы сәтте тау жақтан зеңбіректер жиі-жі атыла бастады. Екеуміз де елеңдесе қалдық. Иә, бұл біздің зеңбіректердің гұрсілі, жеделдете атып жатыр. Пулеметтердің тақылдағаны да құлакқа келеді. Аңыра қараган Филимонов менен жауап күткендей. — Ротанды жағалаудағы дөңеске орналастыр, — дедім мен. — Өкпе тұсыңда да, жан-жағыңда да сақ бол. Зобалаң тұа бастады. Немістер күтпеген жерден сап ете түсіп, абайсызда бас салуы мүмкін.

— Түсінікті, жолдас комбат.

Орнынан тұрған Филимонов біраз іркіліп қалды.

— Тағы не айтпақшысың?

— Басқа не айтушы едім... Жауынгерлер әлі нәр татқан жоқ.

— Құрсақ қамын ойламау үшін адамдарың оқ ата берсін. Ротаңың қарсы алдындағы нысана біткенді белгілеп, оқ атып машиқтан.

Біздің жотадағы зеңбіректеріміз бұрынғысынша дамылсыз атқылауда. Ол жақта бірдене болыш жатқан сияқты. Беймаза ой жаныңды жарапайды.

— Барынша сақ бол... Түсінікті ме?

— Түсінікті, жолдас комбат. Қашатын біз емес.

— Бірақ қарбаласта өз адамдарымызды атқылап жүрмегейсің. Мана өзіме айтқан сөздерді қайталаймын: — Ұстамды бол, ақылыңдан адаспа. Жауынгерлеріңе ұғындыры: командастың оқ атпасын. Шүріппені басқанша асық болмай, аңсын аңдастын. Біздің орудиelerдің сарыны тынар емес. Ал енді аттың басын солай тарт!

Қорада Синченконың жетегінде тұрған Қүрән төбелге міне салып, құйғыта жөнелгім келді. Жоқ, бұлайша солдаттарды дүрліктіруім жөн емес. Сондықтан әдейі аттың басын тежеп, салмақты кісі сияқтанып, көшеде жай желіспен келемін.

Ат тұяғы тағы да көпіршені дүсірлетіп өтті. Тек сонда ғана Қүрән төбелді еркімен көсілттім. Ызғыта шап, жануар!

Жоғарыдағы тұман сейілген. Бірақ аспан әлемі әлі кірбіндеп тұр, дегенмен тау беткейлері айқын көрінеді. Саз балшықтан жасалған үйіндіге келіп жеттім. Артиллерияшылардың бақылау пункті осы жотаға орналасқан болатын.

Қызуланып алған Кубаренко дала телефонын құлағына тосып, шылымын құныға соруда. Телефондағы сөзіп бөліп, ол даурыға сөйледі:

— Экесін таныттық, жолдас комбат, сыбағасын бердік!

Еркінен тыс ербендей берген қолдарын төмен түсіріп, енді Кубаренко істің жайын мәлімдеді. Немістер Дордияның ротасына қарсы атакаға шығыпты. Жауынгерлер жауды оқтың астына алған. Сонда немістер өкпе тұстан орағытып өте бастаған екен, біздің зеңбіректеріміз олардың жолын бөгепті. Немістер лажсыз кейін шегінген.

Мен қайыра сұрадым:

— Жау біздің флангімізді байқаған ба?
— Байқапты, жолдас комбат.

Осы сәтте аспанды жауып тұрған қара қошқыл пердені әлдекім сырып тастағандай, қас қаққанша ауа мөлдір тартты. Көз ұшында үйлердің сулы шатырлары, күмбездері көрінді. Қапелімде селт етіп, мұның Волоколамск екенін білдім. Осы арада біз жаудың қалаға баар жолын бөгуедеміз. Бүгін сол үшін біз тағы да шайқаспақтыз. Енде, қайратынды шында, ақылынды анық ұста, комбат.

Қаланы жарып өтетін сулы асфальт сүреңі жылтырайды. Бұл — тіке Москваға апаратын Волоколамск тас жолы. ...Аспанда пайда болған немістің бомбалағыш самолеттерінің бейнелері қарандайды. Олар Волоколамскіге лек-легімен ұшып келуде. Қаланың тұс-тұсынан біздің зениткалардың тарсылдағаны естіледі. Жарылған бомбалардың аспанға шапшыған, көз ұлтатын күн сәулесімен шағылысқан қызыл қүрәң жалындарын әрең ажыратасын. Қасымда тұрған Синченко самолеттерді естірте санауда.

— Отыз торт... отыз бес... отыз алты...

Жер тітірете жарылған бомбалардың дүңкілі құлақты жарғандай. Әр жер-әр жерде үйлердің төбелерінен будак-тап көтерілген кара қошқыл түтін көрінеді. Көшелерде жан баласы жоқ, тек қаланың арғы шетінде жөңкіп бара жатқан арбалар көзге шалынады. Темір жол станциясының маңында артиллерия атысы саябырлап қалды. Бұл қалай? Не болды еken?

...Қимылсыз жатқанында уақыттың тез өте қоймайтынын қайтерсің... Жамбастап жатқан бойы, байланысшылардың акпарларын тыңдаудамын. Дүшпан біздің батальонның селдір тізбегін әлі де атқылауда, бірақ бізге атака жасайтын түрі көрінбейді. Дордиядан жүгіріп келғен Мұратов аптыға былдырылауда. Қалышылдап жатқан күйімде оның сөзін ажыратуға тырысамын. Кенет Мұратов жым болды. Бақсам, ол Волоколамск жаққа бақшия қарап тұр еken. Ұшып тұрып, мен де сол жаққа көз тіктім.

4

Қаланы жарып өтетін асфальтпен Панфиловтың штабы орналасқан жаққа қарай екі танкі асықпастан, жайлап қана ілгері жылжуда...

Орудиесінен шыққан түтінге қарағанда, танкі қаланы

атқылап келе жатқан сияқты. Шынымен немістер болғаны ма? Олардың Волоколамскіге шынымен басып кіргені ме бұл?

Дүрбіні көзіме тосқанымда, танкілердің қара сауытынан фашистердің ақ крестерін ажыраттым.

Менің кәміл білетінім, қалада біздің әскерлер жок. Жотадағы және оның тасасындағы окоптарда орналасқан менің батальоным Панфиловтың бірден-бір резерві болатын. Енді немістер бір көшеден соң екінші көшені басып алуда, ал біздер — пулеметтері мен зенбіректері бар алты жүз жауынгер — бір шетте қалып қойдық. Қимылсыз жатудан жалығып, ұшы-қыры жок ойға шомамын.

Дүниеде не үшін өмір сүріп, не үшін соғысып журмін осы? Москва түбіндегі жаңбыр суынан іркілдеп жатқан осынау өңірде шыбын жанымды шүберекке түйіп жүруімнің себебі не? Сонау қыыр шеттегі Қазақстан даласында туып-өсken мендей азиялықтың Москва үшін жан аямай арпалысқа түсуінің, әкесі де, ата-бабасы да өмірі аяқ баспаған осы жерді қас батырша қорғауының сыры неде? Бұрын бастан кешпеген, ешқандай махаббат күші тен түсе алмайтын осындаш шекsіз құштарлықтың, өшпес өршіл жігердің негізі қайсы? «Кімнің жерін жерлесең, соның жырын жырларсың» дейді қазак. «Kіci елінде сұltan болғанша, өз елінде ұltan бол» деген макал да бар. Бірақ қазір бұл макалдар біздегі өмір шындығына сай келмейді. Өйткені Совет елі барлық ұлттар мен халқтардың, олардың ұл-қыздарының біртұтас атамекеніне, сүйікті Отанына айналды. Ұлты мен нәсіліне қарамай, бәрінің терезесі тен, бастарына қонған бақыт та, қолдарына тиген бостандық та — бәрінің ортақ игілігі.

Мен — қазақпын, қырда өсken халқымды да, оның азыз-ертегісін де, шалқыған әні мен күйін де, ізгі дәстүрі

мен тарихын да мактандыш етемін, ал қазір Қызыл Армияның офицері деген асқақ атақты абыраймен атқарып, совет солдаттарынан — орыстардан, украиндардан, қазақтардан құралған батальонды ұрысқа бастап жүрмін.

Менің әрбір бұйрығымды бұлжытпай орындауга міндетті бола тұrsa да, қарауымдағы солдаттар — менің өзіммен тең адамдар. Мен олар үшін үстем таптың өкілі, яғни тегі басқа байбатша емесін. Балаларымыз мектепке бірге барады, әкелеріміз ұжымдасып өмір сүреді, ел басына күн туғанда, қылыш заманың тапшылығы мен жоқшылығын да, қайғысы мен қасіретін де бірге көреді.

Бізде мырза деген атымен жоқ! Басқа біреу қалай әсем киінсе де, қандай әдемі машинаға мініп жүрсө де, мен өзім кара жаяу болсам да, тереземнің тенденгіне, қасиетім мен намысыма бұдан әсте нұқсан келмейді. Сондықтан мен үшін ешкім де мырза емес. Москва түбіндегі, менің әкем, атабабам аяқ баспаған осынау өнірде жаумен белдесін жүрген себебім, міне, осы! Советтік Отанымды жанымдай жақсы көретін себебім, міне, осы! Мен ғана емес, бәріміз — еліміздің барша ұл-қыздары, бүкіл совет халқы — осылай ойлаймыз, осы оймен өмір сүріп, жарқын болашағымыз үшін жан аямай күресудеміз.

Ал қазір біздің бір шетте қалып, қимылсыз жатуымыз қалай? Неткен азапты да ауыр сәт еді бұл?

5

Кенеттен шыққан ашы дауыс менің ойымды бөліп жіберді:

— Атыс ұясы! Атыс ұясы!

Қыратта жатқан Кубаренко, бейне телефон арқылы емес, жалаң даусымс-ақ зеңбіректерге әмірін жеткізгісі келгендей, өңешін кере айқайлауда:

— Атыс ұясы! Лентенант Обушковты шақыр! Тез!

Мен ұшып тұрдым.

— Не боп қалды, Кубаренко?

— Немістер, жолдас комбат... Жүзге тарта.

— Қайда?

— Оң жакта, жолдас комбат. Сайда... Атыс ұясы!

Не болған сендерге? Лейтенант қайда? Обушков, сенбісің? Немістер сайға түсіп барады. Иә, иә, дәл сол сай...

Ол нысана бағдарын, аралық молшеріп аптыға хабарлап, тағы да айқайлады:

— Атысқа әзірлеңісімен мәлімдендер!

Мен дүрбіні көзіме тосып, қорғаусыз қалған өнірге сыналап өткен немістерді іздедім. Эне олар. Өздерінің жасыл-кіршең шинельдері күзгі солғын шөптің реңіне ұксас. Бейне серуенге шыққандай, құн шуакпен кетіп барады. Алда кительшең жас офицері. Фуражкасын қолына ұстаған, ақшыл шашын құнгеге тосып, жалаңбас қалпында адымдауда. Ол бір түп итмұрынның тұсынан өте беріп, оның бұтағын сындырып алды да, омырауына қадады. Масаттануын қарашы! Волоколамскіні алған немістердің есіргені ғой бұл... Офицерінің соңынан солдаттар да жұбын жазбастан алшандай басуда. Олардың тәмен тұсуі оңай-ак; автоматтары мен винтовкаларын асынып алған; бізді көзге де іле-тін емес, ейткені біздің оғымыз жетпейтінін біледі ғой.

Екі аралықтағы қорғансыз өнірғе ендіркелей еніп, олар ешбір бөгетсіз біздің тылымызға өтіп барады... Ал біздің зенбіректеріміз әлі де үнсіз.

— Тезірек! Тезірек! — деп айқайлады Кубаренко.

Мен де ішімнен осыны тілеп тұрмын. Ақырында зенбіректер құлақты жара екі дүркін оқ атты. Сол мезетте сайда кетіп бара жатқан немістердің маңында екі жердің топырағы көкке шапшыды.

Енді лажсыз бас сауғаларсың, сүм дұшпан! Енді кідіртпей қоймаспзыз, бәлем! Немістер жан-жаққа бытырай қашып,

жата-жата қалысты. Әлгі офицер жалма-жан оз солдаттарына қарай бұрылып, бірдене деп айқайлады да, фуражкасымен алдағы беткейді нұсқап, өзі жүгіре жөнелді. Зенбірек атысынан бұғып қалған солдаттар өре тұрып, соның соңынан зытты. Біз, қорғанушы жақ болғандықтан, оз позициямыздан мойын бұрмаймыз. Ал шабуыл жасаушы жақ өз қалауынша қымылдайды: барап бағытын белгілеп алып, қолайлы деп тапқан жерден соққы береді. Қорғанушы біздін де өз артықшылығымыз бар. Дұшпан жер жағдайын білмейді, менің алғы шебімнің сыртындағы ойпаңның тереңдігін де білмейді, оның бар сенері картағана. Ал өз позициямның алды-арты да, ой-шұқыры да маған әбден мәлім. Көп күшке қарсы аз күшпен қорғана отырып, мен жер бедерін өзіме доктас етем, ұрыста үстем болып шығуыма жердін де септігін тигіздірем.

Өзім атысты басқарып, нысана бағдарын мезгеймін. Біздін снарядтарымыз тағы да немістердің құтын қашыруда. Жау алыстан әзер көрінетін жыраға жасырынып, бас сауғалады да, көзден таса болды.

Ал, Филимонов, енді берік бол! Енді жар астынан шыға келген жаудың тіке саған тап беретіні сөзсіз!

Берік бол, Ефим Ефимыч!

...Жер күніренткен атыс жаңғырығы тұс-тұстан, жақыннан да, алыстан да естілуде. Құлаққа келген осынау түрліше ұрыс дүрбеленің ойша ажыратып, сарапқа саламын, сонымен қатар, бір ғажап жері, айналадағының бәрі тына қалып, жым-жырт болғандай. Осынау алдамышы тыныштықта немістер бұрылып кеткен төменгі сай жақтан атыс үні естілуін тықыршып күтудемін. Филимонов канинен-қаперсіз қалмаса жарап еді! Рота жазатайым болмаса жарап еді!

Пулеметтің тырылы естілді. Жоқ, бұл төменнен емес, Заев ротасының өкпе тұсынан келген үн. Ол жақта да неміс-

тер біздің тұсымыздан орағытып өте бастаған сияқты. Ал ойпан жақта жым-жырт...

Сол арада кенеттен аспан қақ айрылғандай тарсыл естілді. Бұл — винтовкалар залпының, бір мезгілде оқ атқан жүздеген винтовканың тарсылы. Мен манадан бері арманымдай аңсаған, өзге үннен ерекше, өзіме әбден таныс дыбыс бұл.

Төмennен әлгі бірегей тарсыл тағы да естілді. Шын солай ма, әлде менің ойым ба, әйтеуір, нөсерлете жауған оққа ұшыраған немістердің аласұрып, байбалам салғаны құлағыма келеді. Волоколамскіні алдым деп есіріп ең, соның карымтасы бұл, зұлым жау! Жауынгерлерге ішімнен жалынды тілек білдіремін:

«Жауды аямаңдар! Бірде-бірі тірі қалмайтын болсын! Волоколамск үшін сазайын тартсын!»

6

Тағы да дүрбіні көзіме тосып, тағы да Волоколамскіге көз жіберем. Біздегіге ұқсамайтын немістің ұзын жүк машиналары ой-шұнқырдан шайқала теңселип, қала көшелерімен әрлі-берлі өтіп жатыр. Алыстан әрен ажыратуға болатын, көк ала жеңіл машиналар да сумандауда. Қала шетінде, Панфиловтың штабы орналасқан жақта әлі де ұрыс тоқтаған жоқ. Сол жақтан гитлершілдердің танктеріне орнатылған орудиelerдің әупілдегені, біздің танкке карсы ататын зенбіректеріміздің тарсылдағаны, ірі калибрлі пулеметтеріміздің тоқылдағаны әлсін-әлі құлаққа келеді. Ішімнен Волоколамскіні лажсыз қолдан берген Панфилов енді қала шетінде қорғана ұрыс жүргізіп, тас жолға жауды жібермеуғе, сөйтіп, қақ жарылып, қидаланған дивизияның қайтадан мықтап сап түзеуі үшін қажетті уақыт ұтуға бекіген екен той деп түйдім. Менің міндеттім айқын: немістердің жолын бөгеуден танбай, қаланың шыға берісінде тосқауыл

жасаған біздің ат төбеліндегі әскерлерімізге дұшпанның үде-
те күш жұмсауына ырық бермеу керек, жауды уақыт жа-
ғынан да ұтып, Панфилов ойының жүзеге асуына барынша
көмектесу кажет. ...Өз штабымда біраз болғаннан кейін енді
сайға түсіп барамын. Бұлак әлі тасада болса да, Қүрөн тө-
бел басын бұлғақтатып, басқа жаққа бұрылып кетуге
әрекеттеніп, тартына бастады. Шылбырды қаттырақ ұстап,
атымды жуасытпақ боламын. Аттың сырьы иесіне мәлім
дегендей, Қүрөн төбел әрі жүрдек, әрі төзімді, әрі көнбіс,
тіпті атысқа да бойы үйренген, бірақ қанның иесіне шыда-
майды. Осындай іісті сезсе-ақ болғаны, қазіргісіндей ты-
пышып, ала қашуға әзір тұрады.

Төмен түсіп бара жатқан бетімде еріксіз аттың басын
тежедім. Бұлақтың жағасына біткен калың итмұрынның
октан тұте-түтесі шығыпты. Ана жер, мына жерде жүгіре
басқан қалпында ажал аузына іліккен жасыл шинельдердің
өліктері бықпырт болып жатыр.

Әр жер-әр жерде ирелендей ағып, бұлак сұына қосыл-
ған қан іздері көрінеді.

Әдетте адамзаттың іішілдігі шамалы бола тұрса да,
қанның күлімсі іісін қазір мен де сезіп келемін.

Синченко мінген жуан сирақ добал Шабдар қаннен-
қаперсіз арт жақта тұр, ал Қүрөн төбел әлі де тыптыршип,
ауыздығымен алысада. Өліктердің ортасында аяңдап келемін.
Ақшыл шашты жас неміс аспанға баққан қалпында шалқа-
сынан жатыр. Күміспен зерлеп қадаған гербісі бар офицер-
лік фуражкасы төмен домалап түсініті. Итмұрынның қызыл
моншак тәрізді бірнеше жемісі бар талы әлі де омырауын-
да қадаулы. Ажалдан сұрланып кеткен жазық мандайы-
нан октың таңбасы білінеді.

Бұл көрініс менің жүргімде зәредей де аяушылық сезім
тудырған жок. Әйткені кімде-кім бізді құл ету үшін жері-
мізге баса-көктеп кірген болса, ол осылайша оққа ұшып,

сазайын тартпақ! Ендеше, қан иісіне үйрене бер, үйрене бер, жануар!

Оліктердің арасымен аяңдаған келе жатқан бетімде Қүрән төбелдің тікірейген жалын сипап жатқыза түсіп, былайша ой қорыттым: бұл ұрыста біз кездейсок ұстем болып шықтық, осынау шалшықты сай дұшпан үшін ажал апанына айналды. Ой-шұқырлы, адыр-жыралы өнірді пайдаланып, бізге кенеттен соққы беруді ойлаған немістердің өздері біздің зеңбіректердің күн ілгері пайлап алған жеріне тап болды, Филимонов ротасының екі жақтан бірдей дүркіндете атқан оғына ұшырады. Сонда батальон командирі ретінде осы орайда өз басым не бітірдім?

Бітіргенім шамалы, тіпті түк бітірген жоқпын десем де болады. Бар болғаны Филимоновқа: «Ротаңның қарсы алдындағы нысана біткенді белгілеп, оқ атып машиқтан. Құрсақ қамын ойламау үшін адамдарың оқ ата берсін»,— дедім.

Бұл женіске ақылмен жеттім деуім жөн бе? Жоқ, тек сәті түсті... Ісіміз онынан келіп, немістерге төбeden жай түскендей еттік. «Жай түскендей»... Бұл сөздерді Панфилов Волоколамскийң шетіндегі уақытша мекен еткен үйінде менімен әңгімелескен кезінде қолданған болатын. Дұшпанның мұндай зауалға кезігіп, сазайын қанмен тартып жүргені бір бұл емес деген-ді генерал. Иә, Москва түбінен өктеп келген Гитлердің таңдаулы армиясы барған сайын қансырай түсүде. Біздің жол бойында жүргізген ұрыстарымыз, тосқауылдан залпымен оқ атқан сәттеріміз, немістің лек-лек автоколоннасының арасынан жаудың құтын қашыра жарып өткен жедел жорығымыз есіме түсті. Ал Москва түбінде жаумен арпалысып жүрген жалғыз біздің батальон емес. Немістің қаны судай аққан осындай сай-жыра да толып жатыр.

Бұдан әрі екі-үш сағат ұрыс жүргіздік. Немістер біздін окоптарымызды тынымсыз атқылауда. Мен Заевқа қазіргі позицияңнан кетіп, бұлақтың арғы жағасына бекін, сөйтіп, батальонның Волоколамск жағындағы өніріне корған бол деп бұйырдым. Заев ротасының жауынгерлері құлама жардан сырғып түсіп, бұлақтан кешіп өтті де, кала сыртындағы мазаратқа барып жетіп, мола төмпешіктерінің ортасына орналасты. Доғаша иілген біздің батальон шебінің он жағында да, сол жағында да ұрыс қыза түсті. Қаланың бір шетіндегі алаңның ортасында ауыл шаруашылық техникумының ұзын тас үйі бірден көзге түседі. Үйдің бірінші кабаты жер жабызынан тасада қалған: тек үстінгі терезелер тесіктері мен төбедегі ойықтар үнірейіп көрінеді. Үйдің төбесінен қайта-қайта қызығылт тозан көтеріледі: немістер бұл үйді снарядтарының астына алғып, үйдің қалаулы кірпіштерін ұнтақтауда. Бірақ осынау тас корғанға бекініп алған біздің жауынгерлер пулеметтері мен зенбіректерінен, винтовкаларынан жауға оқ жаудыруда.

Мұнда Хрымов полкінің бекінгенін білеміз. Оны мен біздің аралығымыз екі километрдей. Осы аралыққа және басқа ашық жатқан өнірлерге немістер бірте-бірте сыналап өте бастаған-ды.

...Ту сыртымыздан тарс-тұрс атыс естілді. Бұл — неміс автоматтарының үні. Сол жаққа дереу өз резервімді — лейтенант Брудный бастаған барлаушыларды жібердім. Взвод жүгіріп шыға бастаған заматта, күтпеген жерден зениттік пулемет тырылдай бастады. Неміс автоматтарының үні су сепкендей басылды.

Дәл осындағы қысылшаң кезеңде бізге көмекке келген кім болды еken? Бұл көмек кайдан келді еken? Сол арада жол бойындағы қалың қурай арасында құрулы тұрған зениттік пулеметті көргенім есіме түсті.

Басқалардан қол үзіп, айдалада қалып қойған он бесжырыма зенитші өз қаруын тастамай, бір орнынан тапжылмай, енді пулеметін жер begіндегі нысаналарға қаратып, жауға ажал отын септі, сөйтіп бізге дер кезінде көмектесті.

...Енді техникум үйінің төбесінен де будақтаған тозаң көрінбейді. Ол жакта не болды еken? Барлық жақтан окқа ұшыраған осынау әйдік кірпіш үйден біздің адамдар кетіп қалған ба, қалай? Менің көршім, Хрымовтың полкі шегінді ме еken? Онда соған көмектесуге, соның өкпе тұсындағы кетікті бітеуге жіберілген біздің батальон не іstemек?

...Осының бәрін біліп келуғе Хрымовтың штабына Брудныйды жібердім. Зерделі де қуақы Брудныйдың бізден жауынгерлік акпар тапсырып, ол жақтан жаңа мәліметтер мен бұйрық әкелетініне кәміл сенем.

...Біз бұрынғыша жаумен атысып, өз шебімізғе немістерді жуытпай, олардың жолын бөгеудеміз.

Імьрт жабылып, қараңғы түскен кез. Брудный қайта оралды. Таңертең ғана сол маңдағы блиндаждарда Хрымовтың штабы болатын, енді онда ешкім қалмаған. Техникум үйін немістер алыпты. Сол жерден жаудың пулеметі оқ жаудыра бастаған. Кеудені кернеген көптеген сезімге Хрымовқа деғен ашу-ыза келіп қосылды. Өзіне берілген батальонға дерегін айтпай, бізді қалай ғана тастап кетті еken?! Шегіну керек деп шешім қабылдадым деп, роталарға осындағы бұйрықпен байланысшыларды жібердім. Жиналар жеріміз осы маңдағы қарағай орманы екенін айттым.

...Сол бір күн ішінде болған оқиғалардың, Волоколамск жау қолына өтерде Панфиловтың бөлшектеліп кеткен, бытыранқы әскерлері әр жер-әр жерде жүргізген ұрыстың үздік-үздік көріністері міне осындаі.

ТАҒЫ Да КЕЙІН ШЕГІНДІК

«Ұрыста тәуекел ету де — ерлік»

1

Шегіну туралы бұйрық берілді. Жабайы тастан қаланған біздің штабымызға үй болған сарайдан бәрі кетіп үлгерген-ді, тек Рахимов әлі де өзінің қағаздарын жинастыруда, мен болсам қаттаулы тақтай үстінде отырмын.

Дала дәптеріне ақтық рет әлденендей белгі соққан Рахимов оны ұқыпташ плантетіне салды да, португейін тузып, бөркін баса киіп, көзімен: «Әзірмін»,— деғендей ишарат білдірді.

— Кеттік, — дедім мен.

Сарайдан шықтық.

Далада тағы да күн сұытқан; уілдей соққан жел бетті қариды; ымырт жабылып, көгілдір аспанды қара түнек мұнар қаптай бастады. Зуылдан ұшқан қаңғырынды оқтар бұл жерге де келіп түсіп жатыр.

Бұрын племхоздың мал дәрігерлік емханасы болған маңайдағы аткора тәрізді ұзын үйде санитария взводы арбаға жүргін тиеп, жолға әзірленуде. Ауыр жарапанғандар әлдеқашан сыртқа шығарылып, күркелі арбаға жатқызылған. Өз аяқтарымен жүре алатын жеңіл жарапы жауынгерлер жол жүретін кезеңін шыдамдылықпен күтуде; кейбіреулері үйдің қалқасында отырып алыш, ақырын ғана әңгімелеседі, кейде оқтың ызындағанына ма, өзінің ішкі сырына ма, жарақатының қасіретіне ме құлағын тіккендей, үндемей қалады.

Біздің дәрігеріміз Беленков арбаның қасында күйгелектеніп ерсілі-карсылы жүр, шинелінің жағасын көтеріп алған, пенсне қондырған мұрнын орамалымен қайта-қайта сүр-

теді. Қызыл Крест белгісі бар үлкен дорбасын жаңына байлаپ алған. Мен өзім батальон жаттығу жорықтарын жасап жүрген кезден су жаңа қалпында білетін осы дорба әбден тозып біткен. Брезентке жүккән қоңырқай дактардың арасында йод тамшысының өзгеше ізі айқын білінеді. Бұл — өткен түннен қалған, докторға керосин шамының комескі сәулесімен жұмыс істеуге тұра келген кезде пайда болған із. Әрине, ұйқысы қанбаса, әбден шаршап-шалдықкан бөлса, қүйгелектенбей қайтсін. Мені мен Рахимовты көре салып, Беленков мал дәрігерлік пунктінің ашық тұрган есігіне қарай кілт бұрылды да, ашына дауыстады:

— Қашанға дейін қүйбендең жүре бермексіз? Болсаңыз-шы! Штаб кетіп барады.

Бастырмадан жуан денелі, іркілдек Киреев көрінді. Қайдағы бір құтылар мен пакеттер толтыра салынған үлкен ақ шараны ол құдды қатынша қарнына қыса құшақтаған. Оның ізінше санитар шықты, ол да артынып-тартынып алған; құшағында арқан шумактары, тілім-тілім жіңішке көн қайыстар.

Доктор Киреевке тағы да өршелене тиісті: — Көрінген қоқысты тасуыңыз жетер енді! Сапқа тұрыңыз! Жолға шығамыз!

— Қайдағы қоқыс бұл, Яков Васильевич? Жорықта қайыс бау — ең қажет зат.

— Ал соданың не қажеті бар? Мұның бәрін қайда қоймақпыш?

— Кір жуғанда керек болады, — деп түсіндірді Киреев шімірікпестен.

— Қазіргі ойлайтын нәрсе бұл емес... Болыңыз! Бізді күтіп тұрмайды ғой!

— Қам жеменіз, доктор,— деп әңгімеге араластым мен. — Сізді тастап кетпейміз. Киреев, бұйрыққа неге құлақ аспайсыз? Қарт фельдшер менің доғымнан қорқар емес.

— Жолдас комбат, мұндай дүниелікті қалдырып кету обал ғой.

— Кәне, қандай дүниелік ол?

Киреевпен бірге үйге кірдім. Бұл племхоздың аптекасы екен, мал дәрігерлері қарбаласта тастап кетіпті. Әр жерде ыбырсып жатқан қағаз: ескі газеттер мен журналдар, машинкаға басылған және қолдан жазылған умаждалған парактар. Жыртық пакеттерден төғілген әртүрлі ұнтақ аяқ асты болып, еденді жауып кеткен. Ақ сырмен сырланған сөрелерде латынша жазуы бар банкалар тізіліп тұр. Терезе текшесіне сүргішті тығындармен бітелген кең мойынды әйдік шыны ыдыстар қойылыпты, ішіне қара кошқыл сұйық зат құйылған. Киреев мені сол ыдыстарға бастап әкелді.

— Бағалы зат, жолдас комбат.. Апиын ерітіндісі...

Асқазаның бұзылғанда таптырмайтын ем. Ол тастанды аптеканың басқа да байлығын көрсетпекші болып еді, мен сөзін бөліп жібердім:

— Мына тұрған асқазан емін ал! Сонымен әңгіме бітті! Келешекте есінде болсын, доктордың айтқанын екі етпеу керек.

Киреев бағалы ыдыстарын мәпелі құшағына ала бастаған еді, бірі сыймай қалды. Ол маған өтініш жасады:

— Жолдас комбат, мынаны жоғары жағына қойып жіберіңізші.

Ұқыпты фельдшердің өтінішін орындағым. Сөрелерде әлі де самсаپ тұрған заттарды қимастық пішінмен бір шолып шығып, басын шайқады да, Киреев өзінің жүгімен санитария взводының уақытша мекенінен сыртқа шықты.

Бір минуттан кейін ол тағы да жайшылықтағы қалпымен ат айдаушыға:

— Тәңірім жар болсын!.. Елтеп аянда...— деді.

Санитарлық арба жайлап ілгері жылжуда. Кейінгі жақта жаралылар иін тіресіп келеді — бұл сәтте ешкімнің де артта калып қойғысы жоқ.

Біз енді ойпандағы таса жерлерден, поселкенің үйлерінен өтіп, жотаға шықтық. Алда шөп басқан жазық дала, бұл өнірге жау үш жақтан бірдей оқ атуда. Бір километрдей жерде қарауытып тұрған орманға — мана рота командирлеріне көрсетілген пунктке — жету үшін бұл өнірден тез өту керек. Роталар әлі қозғалған жоқ-ты. Мал таптап, шөбін жеп тақырлаған осынау өнірдің құтын қашыра, жел азынап тұр. Жел екпіндей соққан сәттерде, шөптің сидам сабактары қаттырақ иіліп, селдір көлеңкелер тақыр жайылымды сипап өткендей болады. Әлгі орманға қарай бұрылып, тіке тартқан санитарлық арба шым құйқалы жолсыз жермен опонай жүріп келеді. Мен сәл кідіріп, жазық өнірді көзіммен бір шолып өттім. Роталардың әлі жолға шықпай, кешігіп жатқанына қайранмын. Сол заматта-ақ мазараттың арғы жағынан шыға келіп, тоғайға ене бастаған екінші ротаны көріп, көңілімді демдедім. Жауынгерлер топ-тобымен жүгіре басып келеді, кейбіреулері алға озып кеткен, бұлардың арасында алдымен байқағаным Заев болды. Ол шынтақтарын екі бүйіріне қыса ұстап, алды-артына қарамай, еңкейген қалпында дедектей жүгіруде. Пистолетін белдігіне қыстырған, сірә, патрондарын салған болу керек, шинелінің қалталары торсиып кетіпті. Артта қалғандар озып кеткендерді қуып жетпек болып бар күшін қарыштауда. Зуылдан ұшқан түрлітүсті — қызылды-жасылды-сарғыш оқтар жауынгерлерді асықтыра, қуалай түскендей. Алқына алға ұмтылғандардың жиілеп соққан жүректерінің дүрсілін есіткендей, жан ұшыра жүгіргендердің шатынап кеткен көздерін көргендей боламын.

Ал егер немістер өкшелей қуып, біздің жауынгерлердің ізінше осында келіп жетсе, не болмақ? Жоқ, бұлай ету жарамайды!

Қүрәң төбелді көсілте шауып, айналасы жарты минут ішінде жүгірушілерді басып оздым да, атымды кілт тоқтатып, соларға қарай бұрылдым. Озып кеткендер де ентіге демалып, қайта оралды.

— Тоқта! — деп қатты дауыстадым.

Қандай қысылтаяң кезенде болса да тәртіп сақтап үйренген жауынгерлер бүйреккә мойынсұнып, тоқтай қалды.

— Қашушы болмандар! Нағыз солдаттарша сабырлылықпен шеғінуіміз керек. Заев, мұндай бейбастақтыққа жол бергенің қалай?

Заев менің қасыма келді. Ентігін әрең басып, тіл қатты:

— Артымызда бізді бүркемелеу什і пулеметшілер бар, жолдас комбат. Менің ойымша...

— Топалаң тигендей қашып келе жатқан болсан, қайдағы ой ол! Взвод-взводымен шегін! Басқар!

— Құп болады! — деп саңқылдады Заев.

Соның артынша команда естілді:

— Сапқа тұрындар! Бірінші взвод, сапқа тұр! Екінші және үшінші взводтар шегінушілерді бүркемелесін! Жұбынды жаз! Кеңірек... Одан да кеңірек... Тарамыс жұдырығын жоғары көтерген Заев ызғарлана команда берді:

— Шагом... марш!

Мұндай сәтте менің орным қайда болуға тиіс? Егер алда жүрер болсам, арттағылар шыдай алмай, тағы да жүгіре жөнеледі де, басқаларды шошытады... Мен аядай тепсөнге барып, аттан тұстім, Синченкоға аттарды орманға жеткіз деп бұйырдым да, өзім бір төмпешікке шықтым. Енді мен барша жұрттың коз алдындамын.

Жұздеген тұрлі тұсті оқ жедел жүріп бара жатқан қос

тізбектің төбесінен, қараңдаған бейнелердің арасымен бұрынғыша ызындағы үшуда. Кенеттен кеудеме қорқыныш ұлады: немістер қазір взводтың жартысын жайратып салмаса илгі еді деймін. Әйтеуір, әзірше бәрі де аман, оқ тиғен ешкім жок.

Тағы бір тізбек адымдай жөнелді. Заев та өзіне бір төмпешік тауып, соның үстіне шықты да, ызғарлы пішінде екі бүйірін таянып, ротаның шегінуін үнсіз бақылап тұрды.

Ақырында ол да көзінің қызығымен маған бір қарап, өз мінбесінен түсті де, ротаның соңғы тізбегімен бірге ұзын аяқтарымен алшаңдай басып жөнелді.

3

Мениң қасымда жалғыз Бозжанов бөгеліп қалды. Оның коныры даусы құлағыма келді:

- Жолдас комбат, төмен түссенізші. Мұнда өте қауіпті ғой.
- Кете бер өзің... Саған тоқта деген ешкім жок,— дедім мен.

Бозжанов мені тастап кеткісі жок. Жалпак жүзінен реңіш белгісі білінбеді, бірақ жәбірленген намыс шашуын табанда ұмытқандай, кішкене бітік көздерін айналаға сақтықпен жүгірте қарайды. Жайылымның басқа жағынан Филимоновтың ротасы шыға бастағанын көзіміз шалды. Бұл рота да бейберекет, ығы-жығы болып келеді. Кейбір жауынгерлер тіпті өз командирінен де үзап кетіпти. Әне, жинақы да ашаң Филимонов топты солдаттың ішінде онша қиналмай-ақ лыпылдай жүгіруде. Мені байқап, ол кілт тоқтады. Басқалар екі жағынан орағыта өтіп, одан үзап барады. Бірақ өз комбатын енді олар да көрді. Ет қызуымен үзап кеткендер жай аянға көшті. Филимоновтың өктем әмірі бойынша рота бірден жата қалды; бұға жүгірген жауынгер-

лер өз бөлімшелері мен взводтарындағы орындарын тапты да, окқа қарай бет түзеді.

...Заев ротасының соңынан жайымен жаралылар кетіп барады. Атыс үні, октың зуылдағаны, арбакештердің ашы даусы аттарды желіктіре түскендей; жетектегісі сар желіске көшуге ұмтылып, ауыздығымен алысады.

Енді арбаны жанай жүрген жаралылар жоқ, көпшілігі ілгерілі-кейінді, қалай болса солай шұбатылып келеді, кейбіреулері көш кейін қалып, аяқтарын әрең сылтып басады.

Доктор Беленков ұзап кетіпті. Төбеден ұшқан жылтырақ оқтан еріксіз төмен иіліп, басын шинелінің тік тұрған жағасымен бұркеуге тырысады. Бір мезетте ол арт жақта жүз адымдай жерде ілбіп келе жатқан арбаға бұрыла қарап, өз взводын, жаралы жауынгерлерді күте тұруға тәуекел етіп, біраз кідірген еді, қайтадан орманға қарай тартты. Бір қолымен өзінің докторлық дорбасын ұстап, аяғын ентелей басқан Беленков енді артына бұрылып қараған жоқ. Жаралыларды алға шығарып, солардың соңынан взвод-взводымен Филимоновтың ротасы жедел жүріп барады. Артқы тізбекте командирдің өзі келеді. Менімен қатарласа беріп, мойнын мен жаққа бұрды да, осы қалпында, комбаттан көзін алмастан, өте шықты. Жүрегім қайтадан жібігендей: менің хас батырларым, міне, осылар...

Орудиелерге жегілген аттар тұсымнан зырғытып өтті; жер қыртысын таптаған зенбіректердің дөңгелектері зырылдайды. Әлдеқайдан сабалақ тірсек мығым ат сүйреткен қос дөңгелекті пулемет арбасы шыға келді. Устінде тізіліп отырған пулеметшілер. Бәрінің соңынан Дордияның ротасы кетіп барады. Дұшпан сәулелі оқтарын бұрынғысынша уыстап шашуда. Сондай оқтардың біріне кезіккен де бар. Тізбектегі біреу сұлап түскен бетте орнынан тұрмай қалды. Басқа біреулер оны көтеріп ала жөнелді. Жүрттың соңында

корбандай басып, Дордия жүріп барады. Қасында екі байланысшысы — аласа Мұратов пен ұзын бойлы, еңсөлі Савицкий. Күтпеген жерден Мұратов иығын ұстай алды. Дордия оқ тиген байланысшысына қарай тұра жүгірген еді, мен дауыстал:

— Кідірмендер?! Алға! — дедім.

Шинелінің женін қыса ұстаган жарагы Мұратов та өршелене адымдады. Сөйтіп, ең соңғы үшеу де тез ұзай бастады.

4

Ашық алаңдан бәрінен соң Бозжанов екеуміз қозғалдық. Орманға қарай аяңдап барамыз. Бозжанов айналасына алақатап қарайды.

— Жолдас комбат, жүгіре басайық. Бізді немістердің күүп жетуі мүмкін.

Тезірек жүррейін десем де, аяғымды әрен басудамын. Зымырап өте шыкқан осынау сағаттың ішінде бойындағы бар күштің қарыштап жұмсалуы, бастан кешкен қасіретті әсерлер енді жүйкенің жұқаруына, жігерінің жасуына, шаршап-шалдығуға әкеліп соқты. Енді жүгіріп кетерлік дәрмен жоқ. Әйтеуір Бозжановтың қасында, жауған оқтың астында сүйретіліп келемін. Енді бұл — ұстамдылық та, жүректілік те емес, тек қана жасығандық.

— Ақсақал, мұншалық қатерге бас тігіп, тәуекел етуініз қалай?

Әдette Бозжанов мені бұлай атай бермейді, бұл сөз айрықша сәттерде ғана аузынан шығады.

— Неге бұлай етесіз? Оққа кеуденізді тосып тұруыныз қалай?

— Білсен, бұл көzsіз тәуекел емес, Жалмұхамбет.

Бұл — менің борышым... Керек десен, командирдің өнегелік парзызы...

Ішімнен: «Ұрыста тәуекел ету — де ерлік. Мұндайда оққа ұшуың да мүмкін, бірақ мұның өнегелі, тәрбиелік мәні ешқашан өшпейді», — дегім келеді. Бірақ өмір шындығынан туған бұл пікірді қазір айтып жатудың қажеті не? Мен жайша:

— Менің жүргіттан бұрын кетуім жөн емес. Егер командирі қашса, жауынгерлерінің шаңын да көрмей қаласың, — дедім.

— Ақсақал, сіз өзінізді жүргт ұшін сақтауыңыз керек қой. Зәуде оққа ұшсаныз, батальонның халі не болмақ?

Мен миғымжан құліп:

— Откен түні қалпақтай ұшып, батальон үшін жоққа тән болғанымды білесің. Бірақ менің орнымды басарлық адамдар табылды гой,— дедім.

Бозжанов тағы да шыдамсызданып, асықтыра түсті:

— Тезірек жүрейік те!

5

Біз, әйтеуір, орманға барып жеттік. Ағаштар арасында салы суға кетін отырған жауынгерлер ұшып тұрды.

— Отырындар, демалындар,— дедім мен.

Біреуі нұсқаған ағаш түбіне сұлық түсіп отыра кеттім. Ағаш арасынан әлгінде ғана біз жүріп откен ашық алаң көрінеді. Қазір онда қыбыр еткен жан жоқ. Тек тықыр шөпті тырналап, жел азынайды. Аспан жиегінде бұлт арасындағы саңылаудан батар күннің солғын қызғылт сәулесі қылаңдайды. Синченко аттарды әкелді. Қүрен төбел менің қолыма ұмсынып, танауын шүйірді.

— Синченко, сақтаған қантың жоқ па еді?

— Жоқ, жолдас комбат.

Мен Қүреннің жұмсақ тұмсығын мәпелей сипадым:

— Бізде нан да жоқ, Күреңшем. Өзіміз де тамақсыз қалдық. Шылым бар ма, Синченко?

Синченко бір қорап «Беломор» ұсынды.

— Ең соңғысы, жолдас комбат.

Блоха, Мурин, Қалимоддин маған жақындады. Мұнда, әрине, Гаркуша да бар. Бәрінің ұсті-басы балшық. Дембелше Блоханың ақшыл қабағы біздің шеп маңында жарылған снарядтар мен миналардың ыс тозаңынан және мазараттың кара топырағынан айғыздалып кеткен.

Әскери салтпен еңсесін котере Блоха саңқ етті:

— Жолдас комбат, мәлімдеуіме рұқсат етіңіз. Пулемет кирап қалды.

Солғын пілінмен:

— Жарайды... Қираса қайтеміз,— деп жауап қайырдым.

Мен отырған түбірдің маңына тұс-тұстан келген жауынгерлер біздің әңгімемізге құлағын тігуде. «Беломордың» аузын ашып, қасымдағыларға:

— Кәнеки, жолдастар, шылым тартайық,— дедім. Бірақ ешкім шылымға ентеген де, кол созған да жоқ. Блоха үнсіз басын шайқайды. Мурин жіңішке мойнын бұрандатып, сыйдан бас тартатынын сездіреді.

Тіпті, қуақы Гаркуша да қазір теріс қарап тұр.

— Алсандаршы! Гаркуша, шылым тарт.

Гаркушаның қобалжып тұрғанын байқаймын. Бірақ ол кілт бұрылып, мениң бетіме тұра қарады.

— Жоқ, жолдас комбат. Өзіңіз тартыңыз. Біз көппіз, бәрімізге жетпейді.

— Неге жетпесін? Бір-бір сорудың өзі ғанибет емес пе?

— Жоқ, жолдас комбат.

Бұрыла қарап, топты жұрттың ішінен Березанскийдің темекі тұтінінен сарғын тартқан селдір мұртын байқадым.

— Березанский, шылым ал.

— Жоқ, жолдас комбат.

Мен жауынгерлеріме таңдана қарадым. Таңдану өз алдына. Өзгеше бір жан тебірентерлік сезімге бөлендім дес лайық.

Шылым ұсынғанда солдаттың одан бас тартуы екіталай. Ал менің солдаттарым бас тартты. Бұларды талай мұштадым да, әскери өнерге аяусыз шынықтырдым да. Шаршап-шалдыққанына қарамай тыным бермедин, жауған оқтан тайсалмай, оған қарсы тұруды үйреттім, ал енді ше... Қатығез дерлік жандар қазір үлкен инабаттылық, жана шырылды танытып, бейне бәтуаласқандай, мені шылымсыз қалдыру мауға бекініп отыр.

— Тартпасаңдар мейілдерін,— дедім де, шылымымды аузыма салып, сіріңке шиін жақтым. Оның жіңішке жалынына біраз қарап тұрып, саусағымды күйдіре бастағанда лактырып тастадым. Тістеулі шылымым да қайтадан қорабына түсті. Бұл сәтте менде де шылым шегерлік дәрмен жок еді. Осы күйде біраз отырғаннан кейін, ауыр курсініп:

— Рота командирлерін шақырындар! — деп дауыстадым.

Командирлер тез жетіп келді.

— Жолға шығамыз... Адамдарынды сапқа түрғызындар,— дедім.

Біраз үндемей отырған Бауыржан әңгімесін қайтадан жалғастырды:

— Иә, әлгінде айтқаным кәдімгі мағынадағы таңдану емес-ті. Адам жанының кілтипаны көп қой. Шаршап-шалдығу да, жабығып-торығу да, күйініш пен қуаныш та, өз жауынгерлеріне деген сүйіспеншілік пен мактаныш та — осының бәрі бір арнаға келіп құйылғандай... Бұдан басқа не айтпақпын? Орман ішінде болған осынау кішігірім оқиға соғыста бастан кешкен мың сан өткір сезімдер ішінде өшпестей болып жадымда қалды. Адамның жан жүйесі жағынан алғанда біздің көтерілғен занғар шыңымыздың, асқар биігіміздің бірі — міне, осы... Осы жерде үлкен нүктө қоялық.

АР-ҰЖДАН АЗҒЫНЫ ДЕГЕН НЕ?

«Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде»
(Халық мақалы)

1

— Осы жерге үлкен нұктे қоялық,— деді Бауыржан қайталап. Ол қазір менің қасымдағы ағаш түбінде отыр. Ұдайы ұрыс жүргізілген күндерден кейінгі саябыр сәттерде біз көбінесе блиндаждың ішінде емес, Калинин майданының түнерген қалың орманы арасындағы мұк басқан құмайт төмпешік басында әңгімелесетінбіз. Былтыр сұрапыл шайқас жүргізген Москва түбіндегі ашық өнірлер мен ойдым-ойдым ормандар жүздеген километр қалып кеткен-ді.

Холм мен Старая Русса маңында жазғы күн сәулесінің өзі күнгірт орманның ішін жылдытып жарытпайды, солай бола тұрса да мұнда жыртылып айрылатын масадан көз ашпайсың: мәндайына немесе мойныңа қадалғанын қайта-қайта шапалақпен сарт еткізіп өлтіріп жатасың. Ал Момышұлы масаның шаққанын елең қылмайды. Қазір де ол мүкке тірелген айнымас қылышының сабын қос қолдап ұстап, жайбарақат отыр. Бет пішіні сияқты, оның қолдары да асқан бір шебер мұсінші қоладан ба, әлде еменнен бе жонып жасағандай. Сүйріктей саусақтарының сүйектері сүйір біткен. Қолдарының сыртындағы күре тамырлары да кестенің ізіндей аймыштанып көрінеді. Бауыржан күтпеген жерден қазақша әндете бастады. Әуені бір түрлі ұзақ та зарлы. Эрине, сөздерін түсінген жоқпын.

— Сөйтіп, дивизиядан тағы да қол үзіп қалдық,— деп үн қатты ол әндетеүін тоқтатып. — Байланыс та, наң да, оқ та жоқ. Бүкіл батальонда бір қорап шылым ғана бар. Жүріп келеміз, жүріп келеміз...

Қасымызда құжынаған масаны қуу үшін жағылған оттың түтіні будактайды. Мен отқа қылқанды шыршаның бұтағын тастап едім, біраз бықсып жатып, артынша лаулап жанды. Қара көздерін мұлгіте, сәл теңселе отырып, Бауыржан тағы да әнге басты. Ендігісі орысша еді. Бар ажыратқаным: «Иван, сенің қосында, күйіп-жандым отыңа» деген сияқты сөздер.

— Не туралы айтып отырсыз? — деп сұрадым мен.

— Өскен өлкем есіме түсті,— деп жауап қайырды Момышұлы. — Соғыс біткесін сол жаққа қайтып барамын. Кең дала, шалқар көл — еркіндік, бостандық бейнесі. Қалада сезімің ондағыдай шарықтай алмайды. Далада кетіп бара жатқаныңда ойың шартарапқа жүгіреді... Шабытың қозса, әндете бастайсын. Далада еркін өсіп ер жеттім, қалауымша өмір сүрдім, ал енді солдат, офицер күйімде көріп отырсыз. Солдат дегеніміз — тәргіптілік символы, соның бейнесі, тұлғасы. Кітабыңызда бұл создің, яғни түмшалы бостандық дегеннің дәл мағынасын, ішкі астарын жеткізіп бере алар ма екенсіз?

Байқауымша, аузынан шықкан осы тұжырымға өзінің де көнілі толмай отырған сияқты.

— Адамзатқа арнап сөз айту үшін сіз бен біз тым кішкене тұлғалармыз,— деді ол пікірін жалғастырып. — Эйткенмен тәуекел түбі жел қайық деген ғой, талаптанып көргеніміз айып емес. Біздің кім екенімізді жалпы әлемнің білгісі келеді. Шығыс пен Батыс: — Да, совет адамы, сен өзің кімсің? — деп сұрайды. Біз бұл сұракқа соғыста жауап бердік. Мұның мәнісін екінің бірінде айдалага лағып кететін мылжың сөзбен емес, тәргіптілік тілімен, ұрыс тілімен, кару тілімен сендіре айтып бердік. Біз бұрын ешқашан да соғыс даласындағыдай, ұрыс майданындағыдай өзімізді досқа да, дүшпанға да айқын-анық танытып көрген емеспіз...

Алайда Волоколамскіге қайта оралайық... Сонымен, жүріп келеміз, жүріп келеміз...

Өткен шақтың көріністерінен көз жаза алмаған Бауыржан тағы да қазақша ән шырқады.

2

Зарлы әуенде мен тағы да бөліп жібердім.

— Бауыржан, айтыңызы, рота командирі Панюковқа не болды? Қайда кетіпті ол? Сіз бұл туралы айткан жоқсыз ғой.

— Панюков па? — Бауыржан қабағы түксие қалды. — Ұзақ уақыт біз одан ешқандай хабар ала алмадық. Өзі ар-ұждан азғыны болып шықлады ма еken? Сол бір түні өз ротасын тастап, бізден әдейі бөлініп кетпеді ме еken? — деген сияқты ойлар кейде мені жегідей жеумен болды. Ойыма нелер келіп, нелер кетпеді дейсіз... Екеуміздің сонғы әңгімеліз де қоштасар сэтте есіме түсті... Сол сэтте өзі қорқып тұрған сияқты да көрінді маған. «Токта, сен бармайсын!» — деп айқайлап жібере жаздағаным да бар. Қазақтың «Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде» деген мақалы бар. Адамның ішкі сырын, жан дүниесін, адамгершілік қасиеттерін танып-білу қыын-ақ. Менің әлгі күдігім де осыған байланысты туған-ды. Бірақ, обалы не керек, Панюков ер атағына кір келтірмепті. Неміс шебін жарып өтіп, өзімізге қайтып келген соның бір жауынгері Тимково түбінде Панюковтың қалай мерт болғанын айтып берді. Созылып кеткен рота колоннасын басып озған Панюков бірнеше жауынгерімен бірге қарандыра тіке деревняға қарай тартады да, кенеттен немістерге килігін қалады. Айқай-шу... Тарс-тұрс атыс... Артынша тым-тырыс болады. Әлгі жауынгер аман қалыпты да, ұзақ жатқаннан кейін жылжып барып, өз командирін табады, бірақ ол жан тапсырған еken. Панюковпен бірге деревняға барған басқа жауынгерлер де оққа ұшыпты.

Біраз үнсіз отырған Бауыржан:

— Жауынгер жолдастарымыздан осылайша айрылып келеміз, — деді. — Эзірше өзім оқтан аман жүрмін. Рас, біреуі дарыды да, бірақ онша зақым келтірген жоқ. Бәлкім, тағдырың жазмыши солай болар, сіз бен біз батальон жайында әнгіме-дүкен құруға мүмкіндік алсын деген шығар.

Мениң дәптеріме көзін жүгіртіп өткен Бауыржанның жүзінде жылы шырай, сөзінде жақсы лебіз пайда болды. Бірақ жан сезімінің жалт еткен бұл көріністерін ол әдетте тұрпайылау әзілмен бүркей қоятын-ды.

— Кәне, тағы не жайында сұрамақшысыз?

Бауыржанның шешіліп сөйлеуге ден қойғанын, өзіне кәнігі әскери тақырыптан ауа жайылып кетуге де бейім екенін сезіп, мен былай дедім:

— Мана сіз құлақ үйренбекен «ар-ұждан азғыны» деген ғажап сөздер қолдандыңыз. Оның мәнісі не?

Бауыржан бірден жауап айта қойған жоқ. Өткен шақтың бір елесі ойына оралып, құлімсіреген Момышұлының сабырлы да сұсты жүзі ажарланып кетті. Дәл осы сәтте менің көз алдымда балдырған, балаң жігіт Бауыржанның бейнесі тұрғандай болды.

— Бұдан көп жыл бұрын,— деп бастады ол,— әкем мені қалаға ертіп барған-ды. Біз базардың тұсынан өтіп бара жатқанбыз. Сонда мен екі аяғынан бірдей айрылған, басы қалтақтаған бір мүгедекті көріп, қатты шошыдым. Үрейленгенім сонша, әкемнің қолтығына жасырынып, еңіреп қоя бердім. Әкем мені аттан түсірді де, қолымнан жетек-теп әлгі мүгедекке апарды: «Мүгедектен қорықпа, балам, ол корқынышты емес. Дүниедегі ең корқынышты нәрсе — ар-ұждан мүгедегі, адамның азғыны». Момышұлының жүзінде

тағы да жылы шырай білінді. Осы сәтте мен жауынгердің қатал да сұсты келбетінен әрі үңіліп, әкесінің бауырына тығылған, таңғажайып, бейтаныс әлемге таңырқай қараған казак баласының бейнесін айқын коргендей боламын.

— Біздің руда,— деп әңгімесін жалғастырды Бауыржан, — әжемді былай қойғанда, жұрттың ен үлкені менің әкем еді. Сондықтан бәрі де оны «ата», «жәке», «көке» деп атайдын. Өні жылтыр қара, шеке тамырлары адырайған, шұнірек коз, бурыл селдір сақалды, талдырмаш, ашаң кісі еді.

Бұрын Момышұлы соғысқа, батальонның жауынгерлік жолына қатысы жоқ бөлса, менің сұрақтарымды жауапсыз қалдыратын-ды. Қазір ол өз әкесі туралы бірінші рет сыр шертіп отыр. Бауыржанның екі қолы әдеттегіше жерге тірелген қылышының балдағына салулы, өзі алып-ұшқан албырт сезіммен серпіле түсіп, әлдекайдағы қыырға алғыр қыранша көз жібереді.

— Экемнің баптап мінетін сүйікті дөнені болуны еді, — деп әңгімесін жалғастырды Бауыржан. — Экем сүйегі жеңіл, талдырмаш кісі болғандықтан, сайлап алған аты да өзіне лайықты әрі жүрдек, әрі жүйрік сәйгүлік еді. Бір күні артқы аяғының сінірі созылған ба, әйтеуір аты ақсап қалады. Менің бала жігіт кезім, аудандық атқару комитетінде қызмет істейтінмін. Экем атын мал дәрігеріне көрсетуге әкелген еken, оған мені де ерте барды. Мал дәрігерлік пунктінің кең аulasында ақ халат киген шикіл сары жуан доктор әкелінген аттарды қарап жатыр еken. Сол төңіректегі ауыл адамдары мұны жылқы ауруын жетік білетін дәрігер деп есептейтін. Жетегіндегі аттарымен кезек күтіп тұрған қазактар бәрінен жасы үлкен Момыш ақсақалга екі айрылып жол берді.

— Докторға сіз барыңыз, сіз барыңыз, ата,— десті олар. Атты көріп шыққан дәрігер:

— Аулына қайт, бұған істер емім жоқ, енді атынан күдер үзе бер,— деді.

Әкем жалынып-жалбарына бастады, ақшасын да ұсынып жатыр. Доктор ашуулана сойледі:

— Немене, орыс тілін білмеймісін? Эй, тілмаш, мынаған түсіндір, бұл атқа ешбір ем жоқ. Күдерін үзсін.

Әкем шала-шарпы билетін орыс сөздерін қолданып, дауайта бастап еді, бұған қатты шамданған доктор қасындағы тілмашқа:

— Мына ақымакқа айт, менімен дауласқанша атын «мақан» жасасын,— деді.

Неге екенін кім білсін, әйтеуір сол маңдағы орыстар етті «мақан» дейтін. Бұған қатты жәбірленген әкем дәнене айтпастан, ақсақ атына мінді де, ауылға қайтып кетті. Менімен де қоштасқан жоқ. Бір ауылдың қадірменді ақсақалын, үлкен үйдің бас иесін жұрт көзінше, туған баласының қасында мазақтап, ақымак деп атаған болса, бұған қалай төзсін! Оның үстіне өз баласы ара түспеді, жұмған аузын да ашпады... Содан екі айдай уақыт өткен. Күндіз далада, түнде ауылда болып, хабар-ошарсыз жүрген әкем бір күні мениң қызмет істейтін жеріме адам жіберіпті.

— Атам сені дереу дәрігерлік пунктке келсін деп жатыр,— деді ол.

Қағазымды жинастырып жетіп бардым. Өзіме таныс кен аулада ат та, адам да коп екен. Жуан доктор армияға жарамды аттарды іріктеп алып жатыр. Жан-жағыма қарап едім, әкем еш жерден көрінбеді. Бір шетте күтіп тұрдым. Кенеттен әкем құйындана, тасырлата әлгі аулаға шауып кірді, мінгені доктор «мақанға» жарат деген кәдімгі дөнені, үстінде су жана бешпенті, басында елтірі бөркі — өзі ылғи әдемі киініп жүруші еді. Шауып кірген бетінде атын кілт тоқтатып, аспанға бір шапшытты да, ойнақшытып тұрды. Ат қа-

былдау тоқталды. Жұрттың бәрі әкеме қарап қалыпты. Көзін жүгіртіп өткен әкем көптін ішінен мені де байқады. Сонсын дәрігерге атын желдіріп барып, көкке тағы бір шапшытып, дауыстап сөйледі:

— Эй, тілмаш, мына ақымакқа айт, менің атымды емес, осының өзін «мақанға» жұмсау керек.

Әкем маған пандана бір қарады да, атын арықтан қарғытып, шаба жөнелді. Кейіннен білдім, оның сол кездегі бар арманы, діттеген ойы атын емдең жазу болған. Осы ниетпен күндіз-түні дөненінің қасында жүріп, оның ақсақ аяғын қандауырмен тіліп, ұйыған қаннан тазартқан, сонсын май жағып, дәкемен таңып, сылап-сипаған. Осы еңбегінің еш болмағанына көнілі өсіп, әкемнің масайрауы да осыдан еді.

Мал дәрігерлік пункттен қайта келіп, столыма отырдым. Қарттың қайда кеткенін біле алмай, дал болдым. Кешке жақын менің болмеме доктор кіріп келді.

— Әкеңіз қайда? Мен одан кешірім сұрайын деп едім. Оның дұрыс болып шықты ғой.

Әкемді базардан, өзі тұстас қарттардың арасынан таптық. Дәрігерге барғысы келмей, азарда-безер болған еді, оны әзер көндірдік. Доктор өзінің кінәсін мойындал, кешірім сұрады. Әкем саялы дәліздің төрінде отыр. Жаюлы дастарқанға түрлі тағам әкелінді, шарап та қойылды, бір шетте сақылдал қайнаған самаурын тұр. Лезде көнілі жібіп, елжіреген әкем доктормен татуласты. Екеуі ұзак отырып, өздерінің көрген-білгені жайында, әсіресе жылқы малының қасиеті туралы әңгіме шертті.

Әкемнің өлең шығаратын өнері де бар еді, кейін осы оқиғаны өлеңмен баяндал, бастан кешіргендерін, доктордың пандыққа салынбай, адамгершілік жасағанын жыр еткені әлі есімде.

Бауыржанның осы әңгімесін бар ықыласыммен тыңдал, дәптеріме жазып алдым. Маған батальон командирінің рухани дүниесі тағы бір қырынаң танылғандай, Момышұлының ішкі сыры бұрынғыдан да айқындала түскендей көрінді. Балаға біткен мұләйім шырайымен жайдарылана күлімдеген Бауыржан өткен шақтың елестерін еске түсіріп, әңгімесін айта берді.

— Аnamның бейнесі жадымда қалмапты. Тек ауырып, қайтыс болғаны ғана есімде. Көздері танадай, сұңғақ бойлы, ақ құба, әдемі болған деседі. Бұл жайында әжемнен, әкемнің өгей шешесінен есіткенмін. Әжем анамның атын атап көрген емес, әрдайым: «Менің кербезім», — деуші еді. Немерелеріне сүйсіне қарап: «Менің кербезімге тартқан», — дейтін. Өзі әкемді ұната қоймаушы еді. Менің бір мінезім ұнамай қалса: «Бұл әкесінен ауысқан», — деп ұйғаратын. Әкеме ол: «Әйелің әдемі бала тауып берді саған. Файыптың ісі ғой бұл. Әйтпесе сен сияқтыдан тек сұмпайы бала ғана табуға болады», — дейтін. Әжеме құрметпен қарайтын әкем оған ешқашан да тіл тигізіп көрген емес, ал оның шашшу сөздерін құлаққа да ілмеуші еді. Орыс атаулыны әжем сарылар, сары шаштылар деп атайдын. Әлдеқайдан соққан самал жел менің дәптерімнің парагын желпілдettі. Бауыржан маған және менің қолымдағы қарындашыма сұстана қарады.

— Әжені де атаусыз қалдырмадық, — деді ол ашулы түрмен. — Мұның бәрі орынсыз. Өшіріп тастасаныз да болады! Қай жеріне келіп тоқтап едік?

— Бірдене деп әндеткенсіз... Ұмытпасам, Иван деген біреу жайында...

— Не дейді?.. Таза бетін ашыңыз. Жаңа тарау басталады.

ҮШЕУДІҢ ӘҢГІМЕСІ

«Сабырлы жетер мұратқа,
сабырсыз қалар ұятқа»
(Халық мақалы)

1

Портсигарын шығарып, шылымын тұтатқан Бауыржан келесі әңгімесін бастады:

— Волоколамск жау қолына етіп, біз жау тылында ұрыс жүргізе отырып, өз әскерлерімізге барып жеткенге дейінгі күндер маған қайғылы болып көрінген. Өте-мөте мені ашу үстінде шектен шығарып жібере жаздаған бір оқиға жаңымды жегідей жеп жүрген-ді.

Бірақ мен қызмет бабына сәйкес осыны мәлімдегеиімде, генерал Панфилов әңгіменің ең күйінішті жеріне келгенде күтпеген жерден сақ-сақ күле бастады. Күлкіден жасаурап кеткен көздерін сұрте:

— Шынымен-ақ «жоғары дәрігерлік білім» дедініз бе? — деп қайыра сұрады.

2

— Иван Васильевич Панфиловпен кездескен кездегі әңгіменің бірде-бір егжей-тегжейін қалдырмай айтып бергім келеді,— деп шешіле сөйлемді Момышұлы. Генерал мені Волоколамскінің солтүстігінде біздің шебімізді бұзып өткен немістерге қарсы жібергеннен кейін бес күннен соң қайтып оралғанмын. Волоколамск тас жолынан шалғайдағы өнірді төрт тәулік бөйі шарлап жүріп, талай-талай қыншылықты бастан кешіріп, батальон ақырында қайтадан жаңа шепке бекінген және жаудың жолын бөгеген өз бөлімдерімізге келіп қосылған-ды. Мен генералга барып, батальонның қимылы жайында мәлімдеуге міндетті едім.

Біз келгелі бері бір тәулік өткен. Шайдай ашық күн сәл шытымырлау. Айнала жым-жырт, майданда тыныштық орнағандай. Тек оқта-текте кейде алыстан, кейде жақыннан атылған зенбірек гұрсілі естіледі. Дивизия штабы Волоколамскіден он бес километрдей жердегі Шишкино деревнясында орналасқан еken. Көптен таныс штаб командирлері мені өліп тірілген адамында қарсы алды. Батальон бірнеше тәулік бойы дерексіз болғандықтан, бізді еріксіз жоққа балап, «тие берсін» де айтқан сияқты. Панфилов бөренеден салынып, төбесін қаңылтырмен жапқан, дала телефонанын тарамдалған сымдары келіп тоғысатын еңсели үйде тұрады еken. Мені есік алдындағы сакшы тоқтатты. Сақшының шақыруымен бастырмаға Панфиловтың адъютанты уыздай жас лейтенант Ушко жүгіріп шықты.

Куанышты тұрмен күлімсіреген лейтенант лепіре сөйлемді:

— Көреміз деп ойламап ек, жолдас аға лейтенант, сізден күдер үзе бастағанбыз. Сөйтсек... Дуалы адамдай тағы да аман-сау келіпсіз. Жүріңіз, жүріңіз, жолдас аға лейтенант. Генерал сізді казір қабылдайды. — Сенекте қарсы алдыннан кездескен подполковник Хрымовпен соқтығысып қала жаздадым. Ежелгісіндей тапалтақ, тұнжыраңқы. Оны көрген заматта ішімде дық болып жатқан ашу-ыза қайта қоза бастады. Қарбалас оқиғаның барысында Панфиловтың бүйіріғы бойынша менің батальоным осының қарамағына берілген-ді. Міне, осынау киын-қыстау күндері Хрымов өз бөлімінің шеғінетінін хабарламастан, батальонды екі рет айдалаға тастап кетті. Кейін шегінерде біз осының командирлік пункті болған күркесіне кезігіп, әлі де жанып тұрған шамын көргенбіз. Хрымовтың орынбасары майор Белопегов кейін менің таққан кінәмдүй мойындан: «Сендерді ойлауға мұршамыз да болмады. Кешір бізді, Момышұлы», — деп

бәйектеген-ді. Мұның адалдығы мен шыншылдығына риза болғанмын. Ал енді Хрымовтың өзі маған не дер екен? Мен еңсемді көтеріп, қаздия қалдым.

— Саулығызызды тілеймін, жолдас подполковник!

Аңтарыла қалған Хрымовтың сарғыштау жүзі лезде қызыарып кетті. Бірақ абыржуын тез-ақ басты.

— Ә-ә, Момышұлы... Көріскеніме қуаныштымын. Батальоның қалай?

— Жолдас подполковник, мұның жайын бізге шебінізден хабар айтпай кетіп қалмай тұрып сұрап білгеніңіз жөн болар еді ғой.

— Жолдас аға лейтенант, ең алдымен, сыпайылау сейлегеніңіз дұрыс...

— Құп болады, жолдас подполковник. Бірақ сіздің жарлығызызды ұрыс кезінде естігенді хош көрер едім.

Хрымовтың қасқа мәндайы бірте-бірте өзінің қалыпты реңіне келді. Ызғарлы пішінде қабағын түйгенімен, менің бетіме тура қарауға дәті шыдамай тұр. Егер бастық арнамыстан аттаған болса, қарамағындағы адамның алдында оның қипақтап қалатыны бар емес пе.

— Екіншіден, маған ақыл үйретуші болмаңыз,— деп әкіренdedі Хрымов. — Айтпақшы, бұл жерде не шаруаңыз бар?

— Генералға баралын.

— Генералға?. Қарай көр... Батальон командирі тікелей генералға бармақ!

Күтпеген жерден бөлменің есігі ашылды. Біз босағада тұрған Панфиловты көрдік.

— Иә, жолдас Хрымов,— деп үн қатты генерал әнтек қарлықкан дауыспен. — Жолдас Момышұлының маған келе жатқаны рас. Ол — менің резервімнің командирі. Мұны біліп қойғаныңыз жөн, жолдас Хрымов. Егер сіз жақсы

соғысқан болсаңыз, мен сізге өз резервімді көмекке жібер-
меген болар едім.

Панфилов ежелгісінше, өз пікірін айқайlamай-ак, жаз-
ғырмай-ак, осылайша орағыта білдірді. Мен Хрымовқа қояр
кінәмді генералдың козінше қайталап айтуды жөн көрдім.

— Шегінерде подполковник мені айдалада қалдырыды,
жолдас генерал. Маған хабар айтпай, өзі жылысып кетті.

Хрымов шамданған сыңай танытпақ болды.

— Жолдас генерал, неге ырық бересіз бұған? Панфилов-
тың подполковнику қадалған мағыналы көздері сыйырайып
кетті.

— Мен сізбен оңашада сөйлесемін, жолдас Хрымов. Сіз
де осыны мақұл көресіз ғой деп ойлаймын... Солай емес пе?

Хрымов үндемей қалды.

— Енді бара беріңіз,— деді Панфилов. — Жолдас
Момышұлы, жүріңіз.

3

Бөлмеге барғасын Панфилов маған жылы шыраймен
тағы бір қарап, қолымды қысты. Біздің қораштау, дембел-
ше генерал шашын күзетіп, мұнтаздай болып қырынған.
Немістер Волоколамскіні тұс-тұстан қыспаққа ала бастаған
кезде ұнамсыз едірейіп тұрган мұрты бұрынғысындей қап-
қара, әрі екі бірдей шаршы шөкім түрінде өте жарасымды
көрінеді. Устінде арнайы тіктірген жаңа кителі. Осы түрін-
де оның еңкіштігі де онша көзге түспейді: он шақты жыл-
ды шегеріп тастағандай жасаңғыраған генералдың еңсесі
де көтеріңкі.

Панфилов бөлмесінің менің есімде қалған көріністері
қандай дейсіз ғой? Көптен бері сыланбаған бөрене дуалдар
қарайып кеткен. Төбеде ілулі тұрган электр шамы тоқсыз
болғандықтан, әрине, жарық бермейді, ал оның қатарын-

дағы ермелі қара бауы бар кішкентай шам аккумулятордан қуат алатын сияқты. Бір мүйісте әскери сұр көрпе жабылған кереует тұр. Оның қасындағы айнаның тұғырына дала телефоны қойылған. Ортада екі стол — бірі үлкен, екіншісі кішілеу. Үлкенінің үстінде түрлі түсті қарындаштармен белгі соғылған топографиялық карта жаюлы. Кішілеуінің үстінде — самаурын, ак фаянс шэйнек, қант сауыты, шаппасы ашылған бәкі, сұып қалған қою шайы бар стақан. Панфилов адъютантын шақырып алды. — Жолдас Ушко, барып айтыңыз... Бізге самаурын қоятын болсын... Қазір бізде уақыт көп, жолдас Момышұлы... Самаурын қасында отырып әңгімелесуімізге әбден болады. Ұтып алған уақытымыз бар.

Панфилов бөлме ішінде ерсілі-қарсылы жүріп, күнгірт айнаның алдына барып кідірді де, одан өз бейнесін бір шолып өтті, сонсын саусағын сарт еткізін, жасқа біткен жігермен өкшесінен кілт бұрылды. Байқауымша, өзінің көнілі өте көтеріңкі, жүріс-тұрысы тым ширак.

Телефонға келіп, ол дивизия штабының бастығы полковник Серебряковпен сөйлесті.

— Иван Иванович, мен біраз жұмыс іstemекпін... Онымен айналысад амалым жоқ, мұның бәрін өз міндетінізге алыңыз. Кешке жақын кездесіп, әңгімелесеміз. Ал қазір мен өзімнің тікелей міндетіме кіріспекшімін: шай іше отырып, болашақ жайында ойланып-толғаным керек. Жо-жоқ, жалғыз емеспін... Қасымда менің резервімнің командирі отыр... Оны білмеймін, бәлкім, самаурынды бір-екі рет қайтадан қайнатуға тура келер... Осыны ескергейсіз, Иван Иванович...

Бұдан кейін телефон сөзінің сипаты өзгеріп, әңгіме ат-қарылатын істер жагына ауысты. Әңгімесін бітіріп, трубканы ілген Панфилов былай деді:

— Бүгін бізге ешкім бөгет жасамайды, жолдас

Момышұлы. Үшеуміз жайбарақат әңгімелесеміз. Жайласып отырыңыз. Біз әңгіменізді тыңдаймыз. Мен еріксіз жанжағыма қарадым. «Үшеуміз әңгімелесеміз. Біз әңгіменізді тыңдаймыз», — дейді. Біз дегені кімдер? Бөлмеде Панфиловтан өзге ешкім жоқ болатын.

— Біз, біз,— деп кайталады Панфилов. — Мен және мына карта. Мұның да тыңдағаны пайдалы. Бұған назар аударып, тәжім етіңіз. Мен стол үстіндегі жаюлы картага жақындағым. Көз салды да, еріксіз шошып кеттім. Менің картадан көріп-білгенім генералдың көтерінкі коніл күйімен әсте үйлеспейді.

Бұдан бірнеше күн бұрын Панфиловта болғанымдағыдай, картадан бөлшектеулі, ойдым-ойдым майдан шебін көріп, қатты таңдандым. Әр жер-әр жерден біздің жауынгерлік бөлімдерімізді бейнелейтін қызыл түсті айбарлы доғаларды, қиықшаларды, дөңгелектерді көрдім. Бұлардың арасындағы ашық алаң, санылау дегендеріңіз бір километр, тіпті одан да астам. Бұл санылаудан дұшпанның өтіп кетуі оп-оңай сияқты. Мен мазасызданып Панфиловқа бұрылып қарадым. Ол күлімсіреп тұр — қысықтау көздері сәулелене жымың қағады.

— Мен түсінбей тұрмын, жолdas генерал... Біздің майданымыз қайсы?

— Біздің майданымыз міне осы, жолdas Momышұлы.

— Бірақ мұның өзі... Біздің шебіміз қайсы?

Ескерте кетейін, ол кезде майдан шебін мен тұтас сыйық деп билетінмін.

— Шеп деймісіз? — Панфилов күліп жіберді. Москва түбіндегі шайқас күндерінде оның күлгениң бірінші рет естуім осы болар деймін. — Бізге шептің кажеті не? Дұшпан үшін ойлап көріңізші, жолdas Momышұлы. Байыпташ караңызшы: мыналар біздің қорғанысымыздың тірек бекі-

ністері, түйінді тораптары. Екі аралық көздеулі нысанамыз. Бұл жерге жау аттап баса алмайды. Аттап басады еken — сазайын тартады! Машиналары да, орудиелері де өте алмайды.

Маған орындық ұсынған Панфиловтың өзі ентелей келіп, картаға тамашалай қарады. — Кеше бізге келіп кеткен Рокоссовский осының бәрін ұннattы. Білемісіз, жолдас Момышұлы, ол менімен санасады...

Біздің генералдың аңғырттықпен бір мақтанған жері осы болды. Бөлмеде телефон сынғыры естілді. Панфилов трубканы құлағына тосты...

— Амансыз ба... Иә, иә, біліп тұрмын. Білмегендеге ше? Енді Панфилов жылы лебіз есіткен тәрізді.

— Рахмет сізге... Совет Одағына қызмет етемін! Кенет Панфиловтың қоңырқай жүзінде күтындаған шырай пайда болды, бейне әңгімеге қатысуға шақырғандай, маған көзін бір қысып қойды да, аңқаусыған пішінде трубка арқылы үн қатты:

— Ал мен сізді тәртіпсіздігіміз үшін бізге тағы да ұрсады ғой деп ойладап едім. Оның кіммен сөйлесіп жатқанын біле қойдым! Дәу де болса — Звягин. Волоколамск жағдайы, дивизия штабының бөлмелеріндегі әбігерлік, денесі ауырлау, өктем көкшіл көздері домбықкан, армия қолбасшысының орынбасары осы кісінің таптап айтқан сөздері, тәртіпсіздік үшін Панфиловты жазғырғаны есіме түсті. Панфиловтың тұнжыраған жүзі де, қатпарланған мойнын кежірлене төмен игені де есімде. Қазір бәрі де өзгеше. Сырылдаған мембранныдан Звягиннің шадыман күлкісі естілді. Панфилов та күлді. Бұдан кейін бір аңғарғаным, Звягин дивизия участесіндегі орман ішінде жасыл желекті театрды тезірек салып бітіру үшін тағы бірнеше саперлер бөлуді тапсырып тұрған сияқты. Соңан соң дивизиялық

оркестр мен Қызыл Армия өнерпаздары ансамблі жайында әңгіме қозғалды.

— Құп болады, бәрін де істейміз,— деді Панфилов. Әңгімелесіп болғаннан кейін ол телефоннан кетті. Панфилов қобалжулы сияқты көрінді маған, тамағының қырылы да бұрынғыдан күшейе түскен тәрізденді.

— Қазір біздің не туралы ойлап жүргенімізді байқадыныз ғой, жолдас Момышұлы... Біздің діттегеніміз ансамбль, театр! Осының бәрі соғыс үшін керек. Жауды тоқтатып тастаганымызды әркім жан жүрегімен сезінуі қажет! Москва түбіндегі ұрыс майдандарының бәрінде де немісті тоқтатып тастадық.

— Мен бұған сене алмай жүр едім, жолдас генерал.

— Тоқтатқанда қандай! — деді Панфилов. — Жаңадан шабуылға әзірлену үшін оған екі аптаңай уақыт керек. Бірақ сіз бен біз де қарап жатпаймыз ғой. Әңгімені кілт бөлгеніне ғапу өтінген генерал инженерлік бөлімнің бастығына телефон соғып, оған театр салуға бір взвод саперлер жіберуді тапсырды да, онан соң саяси бөлім бастығымен байланыс жасап, одан ансамбль жайын сұрастырды. Ақырнда трубканы іліп, Панфилов картага қайта оралды да, төгілген моншақтай шашырап жатқан түрлі түсті белгілерге қарап тұрды.

— Бейберекетсіздік! — деп үн қатты ол. — Бейберекетсіздіктің жаңа тәртіпке айналатын кезі де болады, жолдас Момышұлы. Панфиловтің бұл сөздерін Волоколамскіде де есіткенмін. Бірақ ол кезде бұл пікірін кесіп айтпай, әлі де күмәні бардай, өзінен-өзі жөн сұрағандай кейіпте білдірғен еді. Енді бұл әбден қоңілге тоқылған, ойланып шешілген кәміл сенім ретінде естілді. Әйткенмен оның пікірі маған әлі де айқын емес-ті.

— Бұл жөнінде сіз бен біз тағы да пікір алысамыз,—

деді ол. Бұдан Панфиловтың өзін толғандырып жүрген мәселелер жөнінде мендей орта дәрежелі командирмен де пікір алысуға құштар екенін аңдадым. — Ал әзірінше өз әңгіменізді айтыңыз, жолдас Момышұлы. Батальон туралы айттыңыз.

Сол арада қайнаپ тұрған самаурын әкелінді. Шайды өзі демдеген Панфилов буфеттен Алматының хош иісті қызыл алмаларын, қактаған балық пен бір банкі мұраппа алды. Кесек қантты бәкісімен ұсатқаннан кейін шай ішуге кірісті. Мен Тимково тұбіндегі сұмпайы тұн туралы, қаруымыздың от алмай қалуына, атака жасауымызға балшықтың кесір келтірғені жайында айттып бердім. Сол мезетте өзімнің қатты науқастанып, ештеңе істеуге шамам келмей, сұлап жатқанымды да айттым. Панфилов батальон туралы, сол тұні командирсіз қалған жауынгерлер туралы сұрастырумен болды. Генерал болған оқиғаның мән-жайын асықпастан, бүкпесіз баяндауға дем беріп отырды, сонымен қатар ол мені әбден емдел жазғысы келгендей, ылғи қою ыстық шай ішкізумен болды.

— Ішіңіз... Шай сізге өте пайдалы. Ұялмаңыз, шылым да тарта беріңіз. Волоколамскіге жарып өткен неміс танктері мен жаяу әскерлеріне дүрбімен қарағанымды айтқанымда, Панфилов:

— Мұны сіз қай сағатта көрдіңіз, жолдас Момышұлы? — деп сұрады.

— Күндізгі сағат бір шамасында.

Панфилов күліп жіберді.

— Мен дәлосы мезгілде қырынып алмақшы едім. Шынымды айтсам, халіміз мүшкілдеу болатын, жолдас Момышұлы...

— Келтелеп күзеткен бурыл шашты басын жалма-жан жоғары көтере, белгісіз бір жакты иегімен нұсқап, Панфилов маған көзін қысты: — Бұлайша ұйғарғаным штабтағы адамдарды

тыныштандырайын дегенім ғой. Шаштаразды шақырттым. Көшеде тарс-тұрс атыс... Шаштараз ұстарасы мен сүйкеуішін тастай қашты... Мен дауыстал: «Дорфман жолдас, шаштараз қашып кетті, рақым етін, сақалымды қырып беріңізші...», — дедім. Әйтеуір, сол орнымызда тағы да үш сағаттай табан тірең тұрдық.

— Сактанғаныңыз мақұл ғой, жолдас генерал.

— Оқасы жоқ... «Сабырлы жетер мұратқа, асыққан қалар ұятқа» деген. Неміске құлкі болмауымыз керек қой... Ал әңгіменізді айта беріңіз, жолдас Мөмышұлы. Мен ойда жоқта немістердің тұс-тұстан жауған оқтың ажалды тұзағына қалай тап болғанын айтып бердім. Панфилов менің әңгімемді бар ықыласымен тындал, батальонның бекінген жерлерін, немістердің жүрген жолын, олар қырғынға ұшыраған сайды картадан көрсетіп беруді өтінді. Онан соң өзіміздің қалай шегінгенімізді де баяндадым.

— Батальонның ең соңында Дордияның ротасы жүрді. Бәрінің демеушісі Дордия болды, жолдас генерал. Мен әңгіме үстінде генералға Дордияның есімін бірнеше рет атадым.

— Дордия деймісіз? — деп қайыра сұрады Панфилов. — Эне бір бидай өнді, бадырақ көз жігіт пе?

— Иә, жолдас генерал.

— Қазір қандай өзі? Тәуір командир ме?

— Жараланған болатын... Жаралы күйінде қалды.

— Қалғаны қалай?

Панфиловтың қара қасты қабағы қарс жабылып, тұксіп кетті.

— Ол былай болды, жолдас генерал... — деп мен батальонның сұрапыл сергелдеңін тағы да көз алдыннан өткізіп, Панфиловқа баяндап бердім.

КӨПІР МАҢЫНДАҒЫ ТҮН

«Әрқашан әскери ар-намысыңды сақта,
солдаттық борышыңа адап бол»

1

— Сұрапыл сергелден деуім тегін емес-ті,— деп әнгі-
месін жалғастырды Бауыржан. — Талай күн нәр татпай,
жүдеп-жадаған, шаршап-шалдықкан күйде орман ішімен
жүріп келеміз. Қызыл Армия қалдырып кеткен Воло-
коламскіден барған сайын үнсіз алыстай түсудеміз. Орман
арасындағы жол мұлде тар, зенбіректердің дөңгелектері
кейде қайың мен шыршаның қабығын сыйдырып өтеді; үстіп
кенеппен жапқан күркелі арба томар мен төмпешікке кезі-
гіп, тенселіп кетеді, сонда кенеп астынан ауыр жаралы-
лардың ақырын ыңырысғаны естіледі; женіл жараланған-
дар күркениң сонынан сүйретіліп келеді; ұзыннан-ұзак
шұбатылған колоннаның жүрісі де осыған орай баяу да
сылбыр. Анда-санда батар күннің әлсіз сәулесі түсіп тұрған
ашық аландар кездесіп қалады. Онан әрі қайтадан қара
көленкеге тап боламыз, ейткені ескіріп қалған жол сүренін
меніреу шыршалардың салалы бұтактары жан-жақтан бүр-
кеп алған. Ақырында сокпақ жолдан жазық өнірге шығып,
қайыршақ төсөлген кең жолға барып қосылдық. Бұл жол-
дан ымырт жабыла өттік те, келесі орманды паналап, тың
алқаппен ілгері тарттық. Содан бір жарым сағаттай уақыт
өтіп, әбден қаранғы түскенде Быки дейтін деревняға жет-
тік. Мұндағылар біздің адамдар болып шықты: Хрымов-
тың полкі осында шегінген екен. Маған полк штабы
бастығының жәрдемшісі кездесті.

— Ә-ә, келгендеріңіз жақсы болған,— деді ол түйеден
түскендей. — Мен дәл сіздерді іздең шыққан едім.

— Бұған да шүкірлік,— дедім мен. — Менің дивизия штабымен байланыс жасауыма рұқсат етіңіз.

— Қажеті не? Сіз бізге жамдалғансыз. Біздің полкпен бірлесе қимылдайсыз.

— Мен сіздермен бірге қимылданап көрғенмін. Бізге қиянат жасадыңыздар. Полк командирі қайда?

— Орманда. Онымен ертең сөйлесуіңізге болады. Ал қазір сіздің қорғайтын өніріңіз мынау. Адамдарынызды тұрғызып, жүріп кетіңіздер. Сөйтіп маған қорғаныс шебі көрсетілді. Жүктелген міндет — Волоколамск-Быки жолындағы көпірді қорғап, осы жолға бекіну. Өзіміз мана жүріп өткен қайыршақ жолға қайта барып, сол жерді қорғауымыз керек. Бұл жиырма жетінші октябрьдің кешінде болатын, ал батальон жиырма үшінен бері үйқы бетін көрғен жоқ. Соңғы тәуліктер ішінде нәр татқан жоқпыз, темекі таусылған, патрон да жоқтың қасы. Мен оған өтініш айттым.

— Менің батальонымды тамақтандыру жөнінде бұйрық беріңіз. Сіздің полктің азық — түлігі осында ғой. Ең болмағанда екі жұз грамнан нан берсін. Бірақ штаб бастығының жәрдемшісі өзінің қарауына жатпайтын іске арасында болашақ батпады.

— Ең алдымен міндетті орындаңыз! Біз бәрін де жібереміз сізге. Қажет болса, қосымша жарлық та беріледі. Мен өзімнің болашақ көршілерім туралы сұрадым.

— Сіздің оң жағыңызыдағы көршіңіз біздің бірінші батальон болады. Сол жағыңызыдағы көршіңізді кейінрек анықтаймыз.

— Басқаша айтқанда, ешкім жоқ қой?

— Бұл жайында хабарлаймыз. Бөгелмей, жөнеліңіз.

— Онда құп болады.

Мен атқосшымды шақырдым. Синченко аттарды әкелді. Оның Шабдарына дәу кап сұлы артылыпты.

— Арбакештерден сұрап алдым, жолдас комбат,— деді Синченко қуанышты түрмен. — Енді аттарымыз әлденіп қалатын болды.

Күрөн төбел қапқа танауын шүйіре ұмсынды. Кекілін сипаған едім, менің ишаратыма ден қойғандай, жануар лезде ширығып, басын көтере құлағын қайшылады. Жаныма батқан күйініш сезімін арқалап, дереу атқа қондым да, деревняның маңында дамылдап жатқан батальонға қарай аяңдадым.

2

Ылдилаған жолмен төмен түсіп, қарауытқан үйлердің тұсынан өтіп бара жатқанымда, өзіміздің санитарлық күркелі арбаны кездестірдім. Күрөн тартқан айдың күнгіргт сәулесінде іштері қабысып, әбден болдырған қос атты көрдім. Олар қайыршақ қашап, табан темірі жалтыраған ауыр дөңгелектерді өрге қарай әрен тартып барады.

Арбаның алдында әскери дәрігер Беленков ширақ адымдауда. Асынған планшеті мен докторлық дорбасының кайыс баулары қеудесінде айқасулы. Мен Беленковтың айбарлы адымына таңданып, өзіне іштей сүйсіндім.

— Доктор, қайда кетіп барасыз?
— Жаралыларды көшірмекпін, жолдас комбат.
— Мұнымен айналысатын басқа адам табылады. Киреев бар ғой. Қайда өзі?

Доктор күмілжіп жауап берді:

— Артта келе жатқан шығар.

Әлдебір себептен доктор сұлқ бола қалды. Мен дауыстап шақырдым.

— Киреев!

Күркелі арба әлдекашан өтіп кеткен. Оның сонынан жеңіл жарапланғандар жүріп барады. Қаранғыда олардың дәкемен таңылған бастары, үлдірікпен байланған қолдары

ағарандайды. Бәрінің сонында әбден шаршаған Киреев әрен ілбіп келеді. Қатты ентіккен ол маған келіп жетті. Енді бұл екеуі — ат жақты ұзын тұра дәрігер мен ауыр денелі ентіккен фельдшер қатар тұр.

— Киреев, — дедім мен, — осы жерге жарапыларды өткізіп, тылға көшіртіңіз. Қасыңызға екі санитарды ертіп алышыз. Басқалар кейін қайтсын. Аттарды осы арада азықтандырып алышыз. Ал ертең таң қылаң берісімен, батальонға қайта оралышыз. Бізді осы жолдың бойынан, көпірдің қасынан табасыз. Түсінікті ме?

— Түсінікті... Бәрі де реттеледі, жолдас комбат.

— Орындаңыз.

Киреев арбаның сонынан қорбаңдай басып жөнелді.

— Мен ше? — деп сұрады Беленков.

— Батальонға қайтыңыз. Бізге қорғаныс шебі көрсетіліп, міндеттіміз белгіленді. Қазір сапқа тұрып, сол жакқа барамыз...

— Бұл қалайша? Қалайша? — деп аптыға сұрады Беленков. — Жолдас комбат, мен адамша жуынып-шайынып алсам, тым болмаса қолымды жусам деп едім.

— Басқасын былай қойғанда, қолыңызды жуып алатыныңыз анық. Ағып жатқан бұлақ суы бар онда.

Күтпеген жерден доктор мұсәпірси бастады:

— Мен шаршаш қалдым... Жете алмаймын... Ер жүрек ұстамды қалыпқа келтіру үшін оған зекіре сөйлегім де, өзін қатты жазғырғым да келді. Бірақ бұдан өзгеше ой да көкірегімде сарайды: өз борышын абыроймен өтеді ғой бұл, жарапылардың зары да, саулап акқан қаны да өзін қалай мезі қылмасын, оның үстіне талай-талай операция жасап, жарапыларды дер кезінде алып шығып, жарақатын таңып, дертін жеңілдету үшін түрліше ем жасап шаршағаны да рас. Сондықтан ақырып-жекірумен ғана жөнге салуға болмайды. Мен жалма-жан аттан түстім.

— Доктор, мына Күрән төбелге мініңіз. Мен жаяу барайын. Тіпті, үзенгінізді ұстап жүрсем де болады.

Біздің қазақ дәстүрінде үзенгіні ұстап жүру — жасы үлкен кісіні құрметтеп, қадірлеудің белгісі. Беленков Қазақстанда туып-өсken, өзі Алматыда тұратын, сондықтан бұл дәстүрді жақсы біледі. Дегенмен ұялыңқырап:

— Оныңыз не, оныңыз не? — деп күбірледі.

Бірақ мен оның алдында ізетпен басымды иіп тұрғанмын. Доктор тез-ақ көніп, аяғын үзенгіге салды да, Күрән төбелге мініп алды.

— Рақмет сізге, — деп үн қатты ол.

Оның үні енді бұрынғысынша қату естілді.

3

Бір минут өткеннен кейін, алыстай түскен салт аттылардың сонынан, Шабдардың көкшіл сауыры мен Күрән төбелдің ақ бақайынан әлі де көз жазбай келе жатқан бетімде кенеттен сампылдаған дауыс естіледі:

— Қараши... Батько ғой деймін!

Шапшаң сөйлейтін мәнерінен Гаркушаны таныдым. Мені енді «батько» деп атайтын болыпты ғой бұл.

Қасындағысы оған жалма-жан жауап қайырды:

— Сол! Соның аты!

Гаркушаның қасындағы кім болды екен? Даусына, сейлеу мәнеріне қарап қазақ екенін андадым. Сонда кім болғаны? Әлгі қазақ тағы да сөйледі:

— Жүр, ротаға барайық! Әйтпесе кетіп қалар!

— Сабыр ет. Мына бір үйге кіре шығайық. Мүмкін, тағы бірдене ілінер.

Мен дауыстап:

— Гаркуша! Қасындағы кім? — деп сұрадым. Екеуінде де үн жоқ. Біреуі қатты күрсінді. Сонан соң винтовка-

ларын асынған, кателектерін қолына ұстаған екі жігіт мөлиіп маған жақындағы. Қапсағай батыр тұлғасынан Қалимоддинді тани қойдым. Қазір ол өзінің еңгезердей тұлғасын кішірейткісі, сөйтіп, елеусіз болғысы келгендей, еңесін түсіріп, мұная қалған. Сонда да оның бойы Гаркушадан анағұрлым асып тұр.

— Үйме-үй қыдырып жұруге кім рұқсат еті?

Қалимоддин ұялғанынан ұн демей тұр, бірақ Гаркуша айылын жия қойған жоқ.

— Жолдас комбат, бәріне кінәлі қу тамақ. Бәрін де ұмыттырып жібереді ғой.

— Жап аузынды! Батальонға тайындар! Лейтенант Заев сендерді бетімен жіберген еken. Үй-үйді сағалап жүргендерінді мәлімдендер оған. Мықтап тұрып сыбағаларынды берсін!

— Жолдас комбат, мәлімдемей-ақ қоюға рұқсат етіңіз,— деп өтінді Гаркуша. — Бар тапқанымыз бір кателек сұзбе мен ауыз жарымас картоп қана.

Қалимоддин жасқана үн қатты:

— Біз тек өз қамымызды ойлап жүрген жоқпыз.

Жолдастарымызға апарамыз.

— Тоқтат сөзді! Қайқайындар!

Жазадан аман құтылдық деп есептеген болса керек, Гаркуша мен Қалимоддин жүгіре жөнелді.

4

Ұзамай мен ойпаңда дамылдан жатқан батальонға барып жеттім. Ай сәулесінен ақшыл тартқан алаңда бас көтеріп отырған және сұлап жатқан солдаттар бықпырт. Тегінде отырғандары бірен-саран ғана; жауынгерлердің дені шаршап-шалдығудан бүк түскен. Мені Рахимов қарсы алды. Оның қимылы ежелгісінше шапшаш да ширақ, бейне

шиеленіскен ұрыс та, ұйқысыз өткізілген түндер де, ауыр жорық та бұған ешқандай әсер етпеген сияқты. Құлаққа үйреншікті жарлық саңқ етті:

— Встать! Смирно!

Мен бұл жарлықты тыйған жокпын. Бірақ жүргттың бәрі осыны күткен тәрізді. Арада бір минут өтті. Ең алдымен командирлер ұшып тұрды, онан соң ауыр тартып, зарқақсанған денелерін әрең қозғалтып, аһылап-ұһілеген, тамактарын кенеп жеткірінген жауынгерлер көтерілді. Рахимов батальонның тынығып жатқанын, тотенше оқиғалар болмағанын мәлімдеді. Мен оған маған берілген бұйрықты хабарлап, батальонды көпірдің маңына бастап апаруды тапсырдым. Рахимов ешбір аялдамастан, істің мән-жайын сұрамастан, дауыстап жарлық берді, ал мұның өзі қазір жүргттың бәріне ұнамсыз екенін мен біліп тұрмын:

— Сапка тұр!

Әйткенмен әскери тәртін құші әсер етпей қойған жоқ. Әлгі жарлық әр жерде қайталанып жатыр. Бәрінен бұрын карлықкан дауыспен Заев күжілдеді:

— Екінші рота, сапка тұр!

Оның барылдаған жуан даусына қосыла Дордияның сыңғырлаған, көтеріңкі даусы есітілді:

— Бірінші рота, сапқа тұр!

Кубаренко өзінің артиллеристеріне, Филимонов үшінші ротаға команда берді. Дауыс біткен ұласып кетті. Жауынгерлер баяулап сапқа тұрды. Сап түзеген солдаттар қатарының үстінде тағы да қаһарлана тікірейген найзалар тізбегі пайда болды.

— Равняйтесь!

Күптің көніл қайта демделді. Ұйқының шалалығына, адам төзбес дерлік аштыққа, қажығандыққа қарамастан, батальонның әлі де әлуеңті, қатары берік әрі ұстамды екені-

не көзім жетті. Көзге көрінбейтін, бірақ ешқашан да мызықтын әскери ар-намыс, тәргіптілік, солдаттық борышка адалдық туы төбемізде желбіреп тұрды.

— Рахимов, батальонды бастаңыз! — дедім мен.

5

Бір сағаттан кейін біз ені бірнеше адым қуышық өзен үстінен салынған көпірге жеттік. Аспанда зымырап ұшқан бұлттар анда-санда айдың жүзін бүркеп қалады. Өзеннің жау жақтағы жағасы биіктеу, қыратқа немесе жотаға ұксайды. Өзен жағасындағы ойпанға қалың бұта өскен. Ашық аланда пішен маяларының төбелері қарауытып көрінеді. Бұл өнірге тұс-тұстан орман ағаштары төніп тұр, тіпті Москва түбіндегі осы алқаптың топографиялық картасын кілен жасыл түске бояса да боларлықтай. Мен рота командирлерін шақыртып, қорғаныс участкерлерін көрсетіп бердім. — Жауынгерлерді қорғаныс шебіне орналастырындар. Олар түгел ұйықтап алсын. Сақшылар қойылмасын. Бұл міндетті өздерін атқарындар.

Рахимов сол екі арада өзен жанындағы сайдан штабқа орын тапты. Сол жерде дереу күрке орнатылды. Синченко Шабдар мен Күрен төбелді байлап қойған-ды. Осы арадағы шепке докторды жеткізғен Күрен төбелдің жағдайы бізге қарағанда жақсы: Синченко таяудағы маядан әкелген шүйгін шөпті жануар күрт-күрт шайнайды; тұсынан өтіп бара жатқанымда, ол танауын шүйіріп, маған қарай ұмысынды. Мен жануардың жұмсақ ернін мәпелей сипадым.

Менің шағын штабым — Рахимов, Бозжанов және Тимошин — күркеге орналасыпты. Мен оларға:

— Нәубеттесіп, роталарды аралап шығайық, жолдастар,— дедім. Бозжановты бір жаққа жіберіп, өзім екінші рота кеткен жаққа жөнелдім. Талай сыннан өткен, Заев бас-

қаратын осы рота ең ұрымтал, ең қауіпті жерге, батальонның өкпе тұсындағы ашық жатқан өңірге жіберілген болатын; мұнда бізбен іргелес ешкім жоқ еді. Екінші жакта, таяқ тастам жердегі Быки деревнясының маңында, Хрымовтың полкімен іргелес шепте Филимоновтың ротасы орналасқан-ды. Дордияның ротасы батальон қорғанысының орталық шебінде, көпірдің қарсы алдында бекінді. Мен өзен жағалауындағы қыратпен жүріп келе жатқанмын. Өзен бойын қуалай оскен бұта соның ирелеңін бейнелегендей. Кенет айдың көмескі сәулесімен бір ғажайып көрініс көз алдымға тап болды. Сырықтай ұзын Заев әдетте қос дөңгелекті пулемет арбасына жегілетін мәстек боз атқа жайдак мініп алған. Ұзенгісіз болғасын оның салбыраған аяқтары жерге сәл ғана жетпей тұр. Аттың үстінде өзі тіп-тік отырса да, басы піліп, көкірегіне түскен үйқылы Заев әрлі-берлі теңселіп келеді. Ұстіндегі енгезердей жүгін көнбістікпен көтерген мәстек мұздаган қатқыл шөпті жайымен жұлып жеуде. Сол мезетте тұсаулы ат алдыңғы аяқтарымен бір ыршып түскен еді, шалқақтап барып, құлай жаздаған Заев аттың жалынан әзер ұстап қалды. Мен еріксіз күлін жібердім. Заев қаһарлы дауыспен:

— Тоқта! Бұл қайсың? — деп зіркілдеді.

— Пәлі, Заев, — дедім мен, — қазір саған тамашалай қарап тұрдым. Мәстекті жақсы-ақ пайдаланыпсың.

Біраз қысылып қалған Заев аттан түсіп, маған қарай жүрді.

— Осының арқасында ғана берілмей жүрмін. Эйтпесе үйқы мендетіп барады. Жүрттың бәрі орнында, жолдас комбат... Пырылдан үйықтап жатыр...

Біз рота орналасқан шепке жақыннадық. Тізбектегі солдаттар шырт үйқыда. Қыбыр еткен еінкім жоқ. Егер айналғаның естілмеген болса, бәрін де өлі жандарға баларлық еді.

— Ал, Семен, айтпақшы, түсінде не кордің? — деп сұрадым мен.

Күтпеген жерден Заев қарсы сұрақ қойды:

— Сізде ақ қолғап бар ма, жолдас комбат?

— Ақ қолғап? Оның маған керегі не?

— Ал менде бар.

— Онымен не істемекшісің?

— Берлинге сақтап жүрмін, — деп барылдауды Заев.

Жан қалтасынан су жаңа екі ақ қолғапты шығарды.

— Қайдан алдың?

— Волоколамскідегі военторгтан. Ешкім керек етпепті, бірақ мен сатып алдым. Берлинге барып кіргенімізде, жұрт бізге қарап қалады ғой. Қарай көр орысты! Ақ қолғап киіп-ті деседі! Осыны айтып, ол қарқ-қарқ күлді. Сөзі сияқты, оның күлкісі де қырылдап, ұздік-создық естілді, Заев сөзшең болып кетті.

— Керегі болады. Берлинде екі құн киіп жүремін де, лақтырып тастаймын. Мұны Алматыға апара қоймаймын. Жұрт мені есерсөк деп атайды ғой...

— Қолғапсыз да солай аталатының анық.

Заев маған қарай еңкейіп, қырылдап сұрады:

— Қалай ойлайсыз, жолдас комбат, бұл дүниеде біз әлі талай істер істейміз ғой, ә?

Дәл осы сәтте біз магазиніне оқ лентасы салынған пулеметтің тұсынан өтіп бара жатқанбыз. Мен қапсағай Қалимoldинның қай жерде екенін білмек болып, еріксіз көз жүгірттім. Бірак Блоханың пулеметі қирап калған еді ғой, сондықтан қазір Блоха бастаған шағын расчет түгелдей винтовкалармен қаруланып, Заевтың ротасындағы жай атқыштарға айналған.

— Сенде тәртіп нашар екен, Заев. Сенің не ойладап жүрге-нінді бір құдай білсін, әйтеуір, адамдарың бетімен кетінші.

— О не дегеніңіз? Менде ешкім өйтіп есіре қоймайды!
— Бақылауың нашар. Есіргенде қалай. Фаркуша мен
Қалимолдии саған мәлімдеді ме?

— Е, олар не істепті?
— Деревняны аралап, оны-мұны сұрап жүрген көрінеді.
— Аралап жүрген бе? Қазір сыбағасын берем олардың!

Заев тақақшыл, мен сияқты жинақылық пен ширақылықты ұнатады. Бірде-бір қылыққа кешірім жасамайды. Өзінің екі жауынгерінің бетімен жүргенін біліп, ол дереу ұйықтап жатқандардың арасынан кінәлілерді іздей бастады.

Ұзамай біз Қалимолдинге тап болдық. Құдды мерт болған кісіше, қолдарын жайып жіберіп, қара торы жылтыр бетін аспанға қаратып шалқасынан жатыр екен.

— Қалимолдин! — деп айқайлады Заев қарлықтан дауыспен. Біркелкі қорылдағанынан басқа жауап болған жоқ. Заев енді еңкейіп тұрып, оның құлағына дауыстады:

— Қалимолдин!

Бұл жолы да қыбыр еткен ол жоқ, бұрынғыша қорылдай берді. Заев солдаттың алып тұлғасын құшақтан алып, әрен дегенде аяғынан тік тұрғызыған еді, енгезердей жауынгердің кас-қабағы қимылданап, көзін ашты. Сол заматта қасындағы Заевты, онан соң мені көріп, жалбарынған пішиңде алақанын жайып:

— Fапу отінемін,— деп күбірледі де, қайтадан ұйқыға шомды. Заевқа сүйеніп алып, аяғынан тік тұрған күйінде, бұрынғыша пысылдай берді. Осыны көріп, кешірімшілдік дегенді білмейтін менің де жүрегім жібіп кетті.

— Жарайды,— дедім мен. — Сыбағасын ертең берерсің. Заев солдаттың жерге түсірді, бірақ бұл жолы да ол оянған жоқ.

Екінші ротадан басқару пункті орналасқан күркеге қайта оралдым. Патроннан босаган жәшіктің үстінде Рахимов отыр екен.

— Ұйықтамай отырсың ба?

— Ұйқылы-ояу отырып, тықыр естілсе, құлағымды түремін, жолдас комбат.

Жер астынан шыға келгендей, күркеде Синченко пайда болды. Менің айтулы атқосшым да құлағын түре ұйықтап, мені күтумен болса керек.

— Мен тоқым төсеп қойдым, жолдас комбат... Шинеліңіз мұнау. Етігіңізді шешесіз бе, жолдас комбат?

— Жоқ. Мазамды алма. Жат.

Мен майдандық сумкамды басыма жастанып жаттым. Заевтың ақ қолғабы есіме түсіп, ішімнен құлемін.

Әй, Заев, Заев, есерсің-ау өзің! Жақын жердегі аттардың пішенді құтір-құтір шайнағанын бір-екі минуттай есітіп жаттым. Сонын зымыраған ой алып ұшып балалық шақты, кең даланы еске түсірді... Сол шағымда да шайлада немесе киіз үйде осындай «құтір-құтір» үнді тыңдал жатып ұйықтап кететінмін. Ұзамай жанға жайлы қалың ұйқыға шомдым. Біреудің тұрткенинен оянып кеттім. Күрке ішінде отқа салынған қурай сыйырлап жануда. Күркені қаптап алған тұтін бұтактардың арасынан, іргедегі саңылаулардан сыртқа кетіп жатыр. Мені оятқан Рахимов екен. Оттың шала-жансар сәулесімен бейтаныс екі адамды көрдім. Бірі — денесі тығыршықтай, еғде тартқан, боржық бет капитан, екіншісі — жас лейтенант.

— Жолдас комбат, сізге келіп отыр,— деп мәлімдеді Рахимов. — Подполковник Хрымовтың штабынан. Мен басымды көтеріп, тоқымның үстіне отырдым.

— Сіз батальон командирісіз бе? — деп сұрады капитан, амандаспастан.

— Мен.

— Мынадай бейбастақтыққа қалай жол бергенсіз?

Жұрттың бәрі ұйықтап жатыр.

— Ұйықтағаны жақсы. Мен рұқсат еткенмін.

— Бұл — жолсыздық... Бұл — уставты бұзғандық!

Бұл — қылмыс!

Мені осылайша сыбай берді ол. Кейін бұл капитанмен таныс-біліс болып кеттім. Өзі онша терең болмағанмен, ақ жарқын, адал офицер екен, бірақ біздің сол тұнгі таныстырымыз ақ жарқын бола қойған жоқ.

Оның сөгісін біраз тыңдалап отырдым да, мен былай дедім:

— Рахимов, мен жата тұрайын. Капитан тәлімін үйретіп болғанда оятарсың.

— Сіз неге дөрекі жауап бересіз?

— Бос мылжынды суқаным сүймейді. Сіздің жөнжосығыңыз мені жалықтырып жіберді. Айтыңызшы, өзіңіз кім боласыз?

— Капитаи Синицын. Полктың химиялық қызметін басқарамын.

— Бәсе, масайрауыңыз содан екен ғой... Маған не үшін келдіңіз?

— Сізге жүктелген міндепті анықтап, батальонның жауынгерлік әзірлігін тексеру үшін мені полк командирі жіберді.

— Бар болғаны сол ма? Ал жағдай туралы, көршілер туралы ақпар қайда?

— Мен сізге айттым ғой: жағдай да, міндет те бұрынғыша.

Осы арада мен қатты ашуға міндім.

— Сіздің әкелгеніңіз мініп келген атыңыздың майына да татымайды. Командиріңізге осыны айтып барыңыз.

Жәбірленген капитанның еріндері бұртыш кетті. Мен өзімді-өзім тежей қойған жоқпын. Өз ротасына, өз полкіне жатпайтын бөтен солдаттарды патронсыз, нансыз қалдыратын кейбір командирлердің лайықсыз, пасық әдетін айыптай бердім.

— Сіздің командиріңіз бөтен батальонның тағдырына, менің адамдарымның аш қалуына пысқырып та қарамайды! — деп өршелендім мен. — Тым болмаса патрон жіберсе етті! Ертең бізді өсі жерде қойдай қырып тастаса да, сіздің командиріңіз бұлк етпейді!

Синициннің беті түтігіп, түнере берді. Ақырында мені тежеуге де әрекеттенді:

— Улкендер туралы сіздің бұлай деуге правоныз жок...

Мен катты кеттім:

— Батальонның шебінен тайып тұрыңыз! Командиріңізге айта барыңыз, мен өз міндетімді орындаімын. Осы өнірде жер жастансақ та орындаімыз. Бұдан әрі сізben сөйлескім келмейді. Рахимов, қонақтарды шығарып салыңыз! Қош айтыспастан, шинелімді бүркеніп, теріс қарап жатып алдым. Эрине, менің қатты кетуім жөнсіз болатын. Бұдан басқаша, сыпайылау сөйлескенім макұл еді. Бірақ, амал не, менің бір кемістігім — ұстамсыздығым. Мұны жуып-шаудың қажеті жок. Осыған орай айтарым мынау: егер сіз бойында бір міні жоқ, қате мен кемістік атаулыдан сау, мұнтаздай таза адамды іздең таппақ болсаңыз, онда уакытыңыз зая кетеді.

...Подполковник Хрымовтың өкілдері жүріп кеткенін аңғарта, ат тұяғының дүбірі естілгенге дейін сіркем су көтермей, елеуреп жаттым. Бірте-бірте ашуым басылып, талықсып барып, қайтадан үйқыға шомдым.

Таң ата Хрымовтың полкінен бізге бір арба келді. Полктің штабы бірнеше жәшік патрон, екі шелек піскен ет жіберіпті. Патронды көріп, сүйінген болсам, етке қарап тұрып, қатты қүйіндім. Бар болғаны екі шелек! Мұны бүкіл батальонға, бес жұз жанга қалай жеткізбекпін!

— Синченко,— деп бұйырдым мен,— плащ-палатка әкеп төссе. Рахимов, сенің көзің таразы ғой. Бөл, мынаны.

Рахимов бәкісін алып, плащ-палатканың үстінде жатқан етке біраз қарап тұрды да, оны үнсіз бөле бастады. Мен байланысшыларды жіберіп, рота командирлерін шақырттым.

Өзгелерден бұрын Заев пен Бозжанов келді. Бүгін Бозжановтың тұннің жартысын Заевтың қасында өткізгенін, оның сақшысы болып, ұйықтап алуына мүмкіндік бергенін мен білемін.

Келгендер өздерінің үлесіне тиетін бірнеше кесек етке тұніле қаасты.

— Заев,— дедім мен,— сенің бүкіл ротаңа тиетіні мынау.

— Ротаға? Бәрін бір өзім жеп қоярмын.

Мен зекірін таstadtым:

— Есерленбе! Жауынгерлерге үлестіріп бер де, комбатта бұдан басқа түк жоқ екенін түсіндір. Плащ-палатканың үстіндегі етті Рахимовтың қалай бөлгенін айтЫп бер. Барып адамдарыңды оят! Таң бозарып қалды! Қимылда! Жерді тереңірек қазып, бекініңдер. Патронға адам жібер. Қызыл шеке болар шақ жақын. — Құп, жолдас комбат. Қызыл шеке боламыз,— деп барылдады Заев. Мен басымды шайқадым: есерленуін қарашы өзінің. Лейтенант Заев үшін бүгінгі күннің содырлы, сойқанды күн боларын кім білген?!

ЖИЫРМА СЕГІЗІНШІ ОКТЯБРЬДЕ

«Байтал түгіл, бас қайғы»
(Халық мәтепі)

1

Жиырма сегізінші октябрь күнінен — Волоколамскіні жау алғаннан кейінгі келесі күннен — менің есімде қалғаны мынау.

...Мен төмпешік үстіндегі бұтаның түбінде жатырмын, бұл — менің бақылау пунктім. Менде телефон байланысы жоқ, роталарды хабаршылар арқылы басқарамын. Төмпешік биік емес, мен батальон шебінің орта шенін, Дордия ротасының позициясын ғана көрудемін. Айналасына жаңа шым қаланған бір адамдық окоптардың брустверлері шабындықтың сарғыш шөптерімен тұтасып жатқан жалдар тәрізді. Көпірдің қорғаныс шебі, міне, осы жалдар. Окоттардың маңындағы жерлердің топырағы будақтап, аспанға шапшиды; немістер біздің алғы шебімізді әлдеқашан анықтап, орман жақтан қайта-қайта атқылауда. Жұрттың көңілі елегізіп, елеуреген... Әне-міне дегенше дұшпанның тұра ұмтылуы мүмкін. Бірақ қай жерден лап қояр екен? Көпірдің өкпе тұсынан ба, әлде Заевтың ротасы бекінген, сол жақтағы көршісіз өнірден бе?

...Қорғаныс шебіндегі шөп өзінің солғын-жасыл реңін жоғалтып, енді шаң ысқа бөленген. Барлық жерде ойдым-ойдым шұңқырлар — миналар мен снарядтардың жер бетіне түсірген таңбалары. Дұшпан үстімізден снарядтары мен миналарын тынымсыз төндіруде. Қазір бір адамдық үяда отырған жауынгердің халі мәз емес. Бірақ мұнданай халді талай-талай бастан кешіріп үйренгенбіз: енді жауынгер жақын жерге түсіп жарылған снаряд дүмпүйінен асып-саспайды,

әйткені ол өз окобына, өз винтовкасына сенеді, солай бола тұрса да, шегінуші жактың көңіліне түскен қаяу еңсесін баспай қоймайды. Жалғыз отырған солдаттың елегізін корктыны, көмескі-бұлдыр болашағын ойлап уайымдайтыны маған мәлім.

Мен де өз солдаттарымның, батальонның тағдырын ойлап уайымдаймын, қорқыныш пен қапалық сезімі көңілімді жасытып, жанымды жегідей жейді...

...Кенет біреудің жалдан-жалға секіріп, қарандаған сұлбасын байқадым. Бұл кім болды екен? Па, өзіміздің Бозжанов! Үстіндегі шинелі бойына шақ: әрине, өзі қыпша бел емес, толықша келген — өз өрен-жаранының жаратылышы сондай. Асып-саспастан, еппен жүгірген бетінде жалт бере бұрылып, бұға қалады... Міне, нысаналы жеріне де лезде сұнғіп, ғайып болды. Сәлден соң шұнқырдың шетінен екі құлақшын көрінді — бірі жауынгердікі, екіншісі политруктікі. Қамығуды білмейтін, әрдайым ак жарқын да жайдары Бозжановтың окопқа әзіл-қалжынын ала келіп, көңілге медеу, бойға қуат бітіргені айқын. Төмпешік үстінде жатқан винтовка әнтек қыбырлап, дұмбісі иыққа тірелді; белгілі бір нысананың қарауылға алынғаны мәлім. Қазір Бозжановтың бірнеше дүркін оқ ататынын білемін: өзі оқ атуға құмар-ак. Ұзамай ол маған Дордияның ротасы жайында бір құшақ хабар әкеледі: адам шығынын анықтайды, рота шебінің алдыңғы жағынан байқағанын, андағанын айтады. Кейін Рахимов (ол үнемі сайдағы күркеде отырады) осының бәрін карта бетіне түсіреді немесе дәптеріне жазып алады. Шындығында, екеуі де менде штаб бастықтары; Рахимов — штабтың өзінде отырып жұмыс істейтін, ал Бозжанов — ротадан ротага, штабтан маған қатынап жүретін бастық. Немістер атқылауын ұдете түсті. Бұл атака жасар алдындағы белгі емес пе екен?

Иә, солай! Орманнан жасыл пилоткалы, жасыл шинельді солдаттар тізбегі жүгіре шықты. Біздің окоптарға қарай ұмтылуда... Неміс минометтері мен зеңбіректері тына қалды. Тым-тырыс. Жасыл шинельділер жақындап келеді. Алға қаратада бауырларына қыса ұстаған автоматтары қарауытады. Біздің адамдар оқ ата бастады. Орғып жүгірген немістер бізге жақындай түсүде. Шынымен-ақ шыдамас па екенбіз? Немістердің ойы, әрине, осы: рус атып-атып, тым-тырағай қаша жөнеледі деп есептейді. Немістер автоматтарын тырылдата, сәулелі оқтарын жаудыра өнмендеп келеді. Ұрыстың қысталанған сәті, міне, осы. Тынысым тарылыш, алқына бастадым. Кенет көпірдің жаңында тасада тұрған біздің торт зеңбірек бірдей дүңкілдеп, атака жасаушы жаудың үстінен бытыралы снарядтарын төндірді. Тағы да! Тағы да! Жата қалған немістер енді кейін шегінді.

...Жаудың соққысы тойтарылды. Бірақ бұл үшін құн төлеуімізге тұра келді. Көзге түсіп қалған біздің зеңбіректер орнын ауыстырып үлгере алмай, адам шығынына ұшырады, батарея командирі лейтенант Кубаренко оққа ұшты, екі зеңбірегіміз қирады. Бақыл бол, Кубаренко! Қош бол, қарулас дос! Филимоновтан келген байланысшы онда да немістердің атака жасағанын, бірақ жаудың беті кайтарылғанын хабарлады. Әзірше дүшпан Заевқа ғана тиген жоқ-ты.

...Мен бұрынғыша қыраттан көпірді, шалғайдағы орманды, Дордия ротасының окоптарын көріп жатырмын.

Шеп басында қалбандалап жүгірген тағы біреу көрінді. Бос байланған белдігіне қыстырылған пистолетінің қабы салбырап түсіп кеткен; шинелі олпы-солпы, етегі аяғына шалынысып келеді. Тани қойдым — өзіміздің талдырмаш, ашаң Дордия, өз борышына адал, намысшыл жігіт, осынау аласапыранның, құлақты шыңылдата жаңғырыққан үннің,

от-жалынның ортасында жан ұшыра жүгіргендегі ойы, корқыныш билеп, бұғып жатқан жауынгерлердің еңсерлерін көтеріп, көнілдерін демдемек, оларды қайтадан қайраттандырмак.

...Бұта-бұттаны паналап, қыратта жатқан менің қасыма Тимошин келді.

— Заевтан келдім, жолдас комбат.

Өзі ентігіп тұр. Бірақ жігіттің күнге күйген жайдары өнінен қобалжудың белгісі байқалмайды. Тек қатты жымырылған еріндерінен, маған қадала қараған қөздерінен бір сұық хабардың лебі ескендей.

— Неғып тұрсың? Жатсайшы. Не боп қалды? Баянда.

Тимошиннің айтуынша, немістер Заевтің бекінісінен орағыта өтіп, бізді ту сыртымыздан орап алған. Заев ротаның бір қанатын жазып, немістерді бөгемекші болған екен, бірақ жау әрі өтіп кеткен. Мен осындай бір сұмдықтың боларын күні бұрын білгенмін. Қазір біздің басымызға төнген, жан түршігерлік қатерлі соққыны козіммен көргендеймін.

Алдыңғы жаққа көз жібердім. Дордия ротасы орналаскан өнірдің топырағы бұрынғыша будактап, аспанға атылуда. Жараланған біреу беткейден қиялап өзенге жылжып келеді.

Мен Тимошиңге былай дедім:

— Рахимовқа барып, жагдайды хабарла. Оған айт, мен осы арадан, бәлкім, Заевқа баармын.

Тимошин түрегеліп, қолын құлақшынына тоса бергенде, оның нақ шекесінің тұсынан зуылдап өте шыққан бір оқ қасындағы сидам шыбықты пышакпен кескендей қып түсті. Мен Тимошинді етегінен тартып отырғыздым. Көзді ашып-жүмғанша төнген ажал қаупін ол сезініл үлгерген де жоқ.

— Қысылшаң кезенде керіліп не керек! — деп зекідім мен.
— Жөнел!

Бұталарды паналап, ол жөніне тартты. Бұл қалай? Каңғырған оқ па, әлде менің бақылау пунктімді байқап қалған мергеннің көзделеп атқаны ма?

Арт жағымнан Синченко жылжып келді.

— Саған не керек?

— Әншейін. Қасыңызда болайын дегенім ғой.

Біраз үндемей жатқан Синченко:

— Сіз Заевқа бармақшы болған сияқты едініз,— деді.—
Аттар дайын түр, жолдас комбат.

Мен ештеңе демедім.

— Сіздің жауабыңызды қүтіп жатырмын,— деді Синченко тағы да.

— Жөн сұрамаған жерде босқа килікпе,— деп тойтарып таstadtым.

Атқосшымның ренжіп қалғанын пысылдаудынан байқадым.

— Саймен жаяу барамын. Сен аттармен осында қал.

— Мейлініз... Еркініз білсін...

Синченко соңғы сөзді айтқанда дауыс көтерін, мен зекіп таstadtым:

— Жетер мылжыңдауың!

2

...Бозжанов пен байланысшы Ткачукті ертіп алғып, өзен бойымен Заевқа қарай тарттым. Шалшықты жағаға мұз қатқан, жүру оңай. Жаракат таңатын пунктке қарай ілбіп бара жатқан екі-үш жаралыдан басып оздық. Міне, тағы біреуі кездесті. Қан сінген шүберекті бетіне қыса ұстаған, шинелінен тамшылап ақкан қан оның басқан ізін шұбарлауда. Өз аяғымен жүргуге шамасы жетерлік болса да, вин-

товкаларын қарына ілген екі жауынгер жаралыны қолтықтап келеді.

- Тоқта! Қай ротадан? Филимоновтан ба?
- Иә, жолдас комбат.
- Окопты неге тастап кеттіндер?
- Жаралыны сүйеп келеміз, жолдас комбат.
- Өзі жетеді!

Бәлкім, осыған қоса: «Бұл жауынгер солдаттық борышын өтеді. Ал сендер ше? Сендер өз борыштарыңды өтемеу үшін осыны сылтау етіп жүрсіндер!» — деуім керек сиякты еді. Бірақ мұны олар менің көзқарасымнан-ақ таныды гой деп ойлаймын. Мен:

- Орындарыңа барындар! Дереу! — деп айқайладым.

Бұйрықты екі етпейтін жауынгерлер кейін қарай жүгіре жөнелді. Жаралыға қараймын. Оның рабайсыз бақшиып кеткен көздерінен оқ тиін, жерге, шинеліне қан саулап аққан сәтте үрейленгендігі білінеді.

— Доктор енді жақын қалды,— деп жұбаныш айтты Бозжанов. — Қазір жарақатыңды таңып, ем жасайды, сонсын батыр қалпында тылға баарсын. Ондағы қыздарға бізден сәлем айт.

...Онан әрі жүріп барамын. Біздің дәрігерлік пункт орналасқан шатыр мынау. Тұнгі жорықтан қайтқан, өзен суымен мұқият жуылып тазаланған санитарлық арба шатырдың қасында тұр.

Шатырдың ішінде біреу ыңырсиды. Даға от жағылған. Оттың айналасында жиырма шақты жаралы жауынгер отыр, жатқандары да бар. Көбі шинельдерін желең жамылған, үлдірекпен таңылып, кеуделерінде асулы қимылсыз қолдар айқын көрінеді. Басынан, бетінен жараланғандар да аз емес. Кейбіреулері анда-санда қан түкіреді. Кенеттен — құлды жайшылықтағыдай — фельдшер Киреевтің әрқашан да сабырлы, құлаққа жағымды даусы естіледі:

- Жолдас комбат, шай іше кетсеңіз қайтеді? Қант та бар...
- Оған уақыт жоқ, Киреев... Рақмет. Мұндағы істің жайы калай?
- Команданы жолға әзірлең жатырмын.
- Қандай команданы? Қайда?
- Өз аяғымен жүре алатын, женіл жараланғандардың бәрі ақырын ғана аяңдал деревняға жүре берсін деп бұйырды Рахимов жолдас... Жігіттер шөлін қандырып алыш, жолға шығады...

Әдетте әскери өмірге үйлеспейтін «жігіттер» деген сияқты сөзді ұнатпаймын, ал бетін бурыл түк басқан ақ жарқын карт фельдшердің аузынан шыққанда, бұл сөз орынды естіледі. Тегінде қарттың құңғірлеген үні де, сабырлы қымылды да оның ұқыптылығын бейнелегендей. Ішімнен Рахимовтың білгірлігіне де риза болдым. Батальон бастан кешіріп отырған осынау қысылтаяң, бәлкім, қатерлі кезеңде, телефонсыз күркеде отырса да, Рахимов жағдайға сай, дәлме-дәл жарлық беруді ұмытпаған. Бұдан менің шағын штабымның дұрыс қимылдан, басқара білетіні анғарылады.

Рахимовтың жарлығын құптаپ, бас изедім де, өзен жағасындағы ойпанмен ілгері тарттым. Бозжанов пен байланысшы Ткачук бұрынғыша менің соңымнан жүріп келеді.

Жарақат таңатын пунктке біреуді шинельге салып әкеле жатыр. Сәл шеттеп тұрып, шинель үстінде жатқан ақ сары шашты біреудің бұлғақтаған басын көрдім; өзі жалаң бас, қабағы түсіп, өні қуарып кеткен. Кезерген еріндері жансыз тәрізді. Жаралыны әкеле жатқан жауынгерлер менімен соқтығысып, тоқтай қалды. Жаралы аздап домбыққан, бадырақ қара көздерін ашқан сәтте, оның Дордия екенін білдім.

Мені байқап, ол қыбырлай бастады, маңдайы қызғылт тартты. Тістеніп алған Дордия басын көтермек болып еді, мен рұқсат етпедім.

— Жарайды, Дордия, жарайды.

— Жолдас комбат... Мен кокірегімнен жараландым.

Жарақат таңылған. Ротаны взвод командирі кіші лейтенант Терекинге өткіздім.

— Жата бер... Мұны медпунктке апарындар. Қазір сені санитармен Быкиге жібереміз.

Дордия сәл көтерілді. Маған кадалған қара көздерінен жалыныш белгісін танығандаймын. Әлде бұл жанға батқан жаракаттың әсері болар?

— Жолдас комбат, менің бір өтінішім бар.

— Айт... Орындауға уәде беремін.

Ол сәл бөгеліп қалды.

— Мен әлі де жараймын... Әбден жараймын... Мені ешқайда жібере көрменіз, жолдас комбат... Кезең сондай...

Әлсіреген, жаралы Дордия осынау қаһарлы кезенде бізбен бірге, ұрыста өзі танып білген достарымен бірге болуды тіледі. Халінің мүшкіл екенін сезгенімді андаған болу керек, ол тағы да кинала үн қатты:

— Мен әлі де әжетке жараймын.

Осыны айтып, маған жалынышты жүзбен қарады.

— Ал сіз... жолдас комбат, мені тастап кетпейсіз ғой?

— Ешқашан да,— дедім мен, — Жарайды, Дордия, айтқаның болсын.

Ол көзін жұмды. Оны көтеріп, шинельге жайлап жатқызды. Еріндері енді бұрынғыдай жансыздана кезеріп тұрған жоқ; бейне біреу осынау сүреңсіз таңбаны сүртіп тастағандай.

Біреу деймін-ау... Жаралы Дордияға қайтадан сабырлы рухани жігер бітірген сол біреу кім? Оның аты сенім деп білемін. СЕНИМ. Бұл сөзді үлкен әріптермен жазыныз.

Мен Бозжановқа айттым:

— Дордияның ротасына бар. Соның уақытша командирі болып қаласын.

— Құп! Болайын,— деп мұдірмей жауап берді Бозжанов.

Кескілескен ұрыс, онда жараланғандар, аққан қан — осының бәрі, әрине, оған да әсер еткен-ді, бірақ өзінің дағдылы жайдары да шадыман қалпынан қазір де айныған жоқ, ал ротаны басқару жөніндегі бұйрықты бар ықыласымен қабыл алды.

Ойпаңнан шығып, Бозжанов киялау беткеймен өрлеп бара жаткан еді. Күтпеген жерден Бозжановтың қарсы алдындағы қыраттан бір топ солдат дүркіреп шыға келді.

— Қайда барасындар? Тоқта! Тоқта! — деп айқайлады Бозжанов.

Бұл айқайға ешкім бұрылған да, кідірген де жоқ. Үріккен қойдай апалан-топалаң болып естері кеткен, жан ұшыра тарбандал қашқан тұтас бір взвод төмен түсіп келеді. Солдаттың айнымас серіктепі — күрегі, қапшығы, дорбасы — қарбаласта бейберекет алына салғаны көрінеді. Винтовкалары да рабайсыз қалыпта — біреулерінің иығына асулы болса, екінші біреулерінің қарына ілінген. Қашқандардың ішінен рота командирінің хабаршысы болған, ұзын бойлы жас жауынгер Савицкийді, талдырмаш, ашан жүзді Шилібаевты, мұрт қойған Березанскийді және басқаларды таныдым. Бәрі менің тұсымнан өтіп бара жатты.

Шынымен саудамыздың біткені ме? Бұларды шынымен-ақ жау қуып келе ме екен?

Мен тобырдың сонынан тұра жүгіріп, тез-ақ басып озым да, демімді ішіме тартып, бар қүшіммен:

— Тоқта! — деп ақырдым.

Үйме-жүйме болып, тоқтай қалысты.

— Сендерге не болған? Неге қашып келесіндер?

Үн жок.

— Савицкий, неге қашып келесің?

— Бәрі кетіп қалды, жолдас комбат... Рота командирі жараланған кезде кеткен. Біз жалғыз қалдық.

— Өтірік айтасын! Взвод командирі қайда?

— Жараланған. Жарақатын таңғызуға кеткен.

Мен сапка тұруға бұйырдым:

— Смирно! По порядку номеров...

Рет-ретімен санағанда, отыз үш адам болып шыкты.

Мен қатты күйіп-пісіп тұрмын. Мен былай дедім:

— Өңшең қорқақтар! Барша совет халқы Отан үшіп арпалысада. Ал сендер, отыз үш сатқын, окоптарынды тастай қашып, жауға жол ашып бердіңдер.

Артқы қатарда тұрған біреу күнк етті:

— Біздің винтовкадан басқа түгіміз жок.

— Жап аузынды!

Мен өршелене акырып жібердім. Нақ осы сәтте батальонның өмірлік өзегі болған, өзім қастерлейтін нәрсенің бәрі — әскериabyroй, әскери ant пен азаматтық борышқа адалдық, батальонның жауынгерлік тәртібі мен дәстүрі — тоз-тоз болып, құрдымға кете бастағандай корінді маған.

Сапқа тұрғандарға сұстана қарап, бұларды әзірейілдің бір түгіндей көрген басым, өзімді—өзім ұстай алмай, топей бердім:

— Иә, сендерде ротаның командирі жараланды. Сендермен иін тіресе соғысқан батарея командирі оққа үшты. Жараланғандардың атынан, қаза тапқандардың атынан, өздерінің окоптарында жауға қарсы нағыз ерлікпен шай-

касушылар атынан қазір бәрінді атып тастаймын. Бозжанов, пулеметті әкелуге бұйрық бер.

Бозжанов әскери ізет білдірді де, байланысшы Ткачукқа қарай жай басып жүре берді. — Аяғыңды неге жөндең баспайсың? Тез!

Саптағылардың құты қашып, бәрі сұрланып кеткен. Мен солдаттардың бірі, Прохоров дейтін деревнялық еңселі жігіттің қасына бардым.

— Неге қаштың?

Ол жауап бермеді. Аяғының түбіне түсірілген винтовкани барбиған, күшті саусақтарымен қыса ұстағаны соншалық, қолы, бейне қансызданғандай, құп-ку. Өзі қазір не туралы ойлап тұр екен?

— Әйелің бар ма? — деп сұрадым.

Жымырулы еріндерін әрең қыбырлатып:

— Иә, — деді.

— Документтерінді бер.

Бос тұрған қолымен ол шинелінің ілгегін жұлқи ағытып, гимнастеркасының омырау қалтасын ашты.

— Қалтандағы нәрсенің бәрін ал.

Ол өзінің қызыл әскерлік книжкасы мен бір кішкене су-ретті шығарды. Суреттен күлімсіреп тұрған жас әйелінің бейнесін көрдім.

— Сенің әйелің бе? Өлер алдында қарап ал, енді қайтып көрмейсің.

Жігіт кенет ебедейсіз етпеттей келіп, өкіріп жылап жиберді де, менің аяғыма жығыла кетті. Мұндайды мен өмірі көрген емеспін, сондықтан бұған қатты таңдандым да, жирендім де.

— Прохоров, тұр!

Еңіреген қалпында ол орнынан тұрды. Жауынгерлерді

тағы бір шолып өттім. Оң қанатта көз жасын сұрткен Савицкий тұр.

— Савицкий, саптан шық! Шилібаев, шық бері! Сен де шық! Сен де...

Көзінен жас көрінгендердің бәрін осылайша саптан шығардым.

— Неге жылайсындар?

Үн жоқ.

— Эбіл, неге жыладың?

Шилібаев өксіп тұрып үн қатты:

— Сіздің қолыңыздан кеткенше... немістің оғынан өлгеним жақсы...

Жеткізін айтпаса да, ойы әбден айқын еді. Ата-бабасы батыр атанған Шилібаев бұз дүниеден қорқақ деғен таңбамен кетпекші емес. «Өлімнен ұят күшті», «Жаным —арымның садағасы» деген мәтелдер, міне, осындаі жағдайға орай айтылған. Бұл мәтелдер ата-бабамыздың լұғатты сөзі, кейінгі ұрпаққа қалдырған өситеті іспетті. Өзінді бір сәтке ұрыс майданынан қашып, абыройы айрандай тогілген, енді жар басында олім жазасына кесіліп, атылғалы тұрган адамның орнына қойып көрші. Сен жау оғынан мерт болмайсың, оз адамдарыңың — Отанның адал ұлдарының әділ төрелігі бойынша, солардың қылмысында кешпейтін оғынан кетесің. Шилібаевтың орнында осыны ой таразысына салған әркім-ақ тітіркенбей қалмас еді. «Басыма не түссе де көнемін, ал мынаның беті аулақ!» — дер еді ол.

— Барындар! — дедім мен.— Кінәларыңды кештім. Мә, Прохоров, суретті ал, әйелің жанында болсын. Токken көз жастарың үшін сендердің масқара қылыштарыңды кештім. Енді басқаларына үн қаттым.

— Ал сендер жөнінде не істеуім керек?

Бәрі үшін Березанский жауап берді:

- Біз де соғысамыз.
- Бізің кім? Сен бе?
- Бәрі соғысады.

Менің сырт жағымда Бозжанов тұрған. Осынау қайғылы халге оның қатты тебіреніп, іштей құса болып тұрғанын жаксы білемін — бет-әлпетінен байқадым. Дәл осы сәтке дейін ол әңгімеге араласқан жоқ-ты, тек менің бұйрығымды орындалап, пулеметке адам жіберген болатын, ал енді менің рұқсатымсыз жарлық берді:

— Кімде-кім ұрыста абыраймен олуге риза болса, бері шықсын!

Бәрі бір кісідей, алға адымдады. Мен Березанскийге карадым, осынау қырық бес жасар мұртты солдаттың тұн ішінде Тимково тауында өз взводын батпакты кеше іздеп жүріп, сергелдең болғаны, содан таңға жуық сабан тәселген окоптар тізбегіндегі жауынгерлік шепке бекінін, арнамысы таза күйінде ұйықтап алғаны есіме тұсті.

— Березанский,— деп үн қаттым мен,— жаңа сен «біз» дедің гой, ендеше, бәрі үшін жауапты бол. Осы взводты басқар. Ал, Бозжанов, сен рота тізгінін қолыңа ал. Дереу барып бекініске орналасындар. Бейне мені айтқанынан айнып кетер деп қауіптенгендей, Бозжанов жалма-жан дауыстап жіберді:

— Ер соңымнан, жолдастар!

Өзенге құлайтын аласалау жардың басына қарғып шығып, ол әлгінде иесіз қалған окоптар тізбегіне қарай жүгіре жөнелді. Асулы винтовкаларын қолдарына алып, кезей ұстаған жауынгерлер оның соңынан ұмтылды.

Ирелендең аққан бұлақтың бойымен әрі кетіп барамын. Жағадағы ойпаңнан шығып, шабындықпен Заевқа қарай тұра тарттым. Кей жерлерде үюлі шөмелелер тұр. Бір шемелениң қасында аялдап, құлағымды тіктім. Немістер дамыл алғызбастан, бізді түйгіштеп жатыр. Тек Филимоновтың ротасы орналасқан жақта ғана жым-жырт. Филимоновпен іргелес өнірді, яғни Быки деревнясын, жоғарыда айтылғанындағы, Хрымов полкінің батальоны қоргайды. Сол деревня жақта да атыс тына қалды. Дегенмен өзім бұл қанатты азды-көпті қауіпсіз деп есептеймін. Дау де болса, немістер қорғансыз қалған, ашық өнірден ілгері ұмтылып, Заевты ту сыртынан орағытып өтер. Жаудың соққысын міне, осы жақтан күту керек.

Бұрынғыша шабындықпен кетіп барамын. Алыстан біреу көрінді. Біздің сыртымыздың орманнан шығып келеді. Бір ғажап жері — жалғыз емес, жетегінде аты бар, ертоқымның үстіне бірдене артылған. Мен соған қарсы жүрдім. Е-е, бұл өзіміздің Тимошин ғой!

Карасам, құйрық-жалы биік жирен атқа немістің екі телефон аппараты, екі шумақ сым темірі артылған. Тимошин қатты елеуреулі: басындағы бөркі қисайып кеткен, екі беті албыртып тұр, қисынсыз жерден бір күліп, бір томсарады.

— Тимошин, қайдан келесің? Мынауың не?

— Олжа ғой, жолдас комбат.

— Қай жерден түсірдің?

Тимошин орман ішінде телефон сымын тартып жүрген екі неміске кездесіп қалып, екеуін де жайратып салғанын, сөйтіп, осы олжаны қолға тусіргенін айтты.

— Енді сізге асығып бара жатыр едім, жолдас комбат,

Қапелімде кезіге кетіп, екі неміспен айқасқан, соның желілігін әлі басып үлгерменген осынау жас жігіт маған қандай жайсыз хабар жеткізғенін түсіне қойды ма екен?

Өз құлағыма өзім наңбай, қайтадан ежіктеп сұрадым:

— Қай жерде кезікті олар саған?

Тимошин кілт бұрылып, келген жағын нұсқады.

— Сонау орман ішінде.

— Біздің тылымызда ма? Филимоновқа хабарладың ба?

— Эрине, жолдас комбат.

Мен енді үнсіз тұрмын. Батальонның қарамағындағы екі станокті пулеметті өзім ең қауіпті деп санаған өңірді қорғайтын Заевқа бергенмін. Ал енді ше... Енді арт жағымыздан қауіп төніп отыр. Қаһарлана түнерген орман алқабы онша алыс емес. Мұның мәнісі — немістер екі жақтан бірдей осы орманға жетіп, түйісті деген сөз...

Өзімді есенгіретіп тастаған осы жаңалықтың мәнісіне түсініп, байыбына барғанша кемінде тағы да бір минут уақыт өтті.

Тимошинге мен мынадай бүйрық бердім:

— Олжанды осы жерге түсір де, атқа қон, барынша қүйғыта отырып, Заевқа жет. Оған жағдайды түсіндір. Пулеметін алып, тылды қорғайтын бөлсүн. Түсінікті ме?

— Түсінікті, жолдас комбат.

Тимошин шауып кетті. Мен өз штабыма қарай ентеледім. Аспанда шарбы бұлт арасынан ақшыл тартқан күн көзі сығалайды. Түбің түскір мына күннің батпай тұрып алуын карашы! Бірақ көресі ең сүмдық құқайымыз әлі алда еді.

Содан ширек сағат өткеннен кейін мынадай бір қырсық-ка тап болдық. Бұл қырсықты болғызыбау үшін дәнене істей

алмадым, тіпті дауыстап та ұлгермедім. Сайдағы жарлауытқа жанастыра тігілген өзіміздің штабтық күркемізге жетпей жатып-ак, жөнкіп келе жатқан қос дөңгелекті арбаны, оның үстінен Заевты қөрдім. Арбаны мығым денелі мәстек ақ боз ат, откен жолы тұн ішінде Заев жайдақ мініп отырған ат сүйреп келеді. Енді ол арбаның үстінде түрегеп тұр, бір қолында ұзын шыбық. Заевтың қасында үш-торт пулеметші отыр. Мәстек ат қатты шауып келеді, кедір-бұдыр жерлерде арба әрлі-берлі қойқаңдайды. Алшиған аяқтарын әрен тұрактатып келе жатқан Заев зекіре зіркілдеп, қолындағы шыбығын қайта-қайта сермейді.

Арбаға пулеметін артқан Заевтың штабқа келе жатқанын түсіндім, жағдайды, өзіне жүктелғен міндетті анықтап алу үшін маған немесе Рахимовқа жолықпақшы болған гой деп жорыдым мен. Бұдан кейін қас пен көздің арасында аласапыран болды да кетті. Жотадағы бұта түбінде орналасқан менің бақылау пунктімді немістер әлдекашан байқаған болуы керек, соны астыртын нысананаға алып, оқ атуға кіріскең. Дәл осы сәтте олар жотаны алты ауызды минометтен атқылады. Бұған дейін немістің бұл жаңа қаруын біз білмейтінбіз. Аспанда жүректі сүйлдатып, дененді түршіктіретін ғажап гуіл пайда болды. Дүмпуімен құлақты тұндырған алты мина қатар түсін жарылады. Әлденендей бір алып жалмауыз жотаны жаңғырықтыра, от-жалаңының ақтара, оргып секектеғендей болады. Жотадағы шаң-тозаң сейілмей тұрып-ак немістер мезгеулі нысананаға екінші рет дәл әлғіндей алты минасын төндірді. Жарқ-жүрк етіп жарылған миналардың дүмпуі тағы да айналаны жаңғырықтырып жіберді. Мұны тұңғыш рет көрсем де, осылай дүркіндептілген, түйдек атыстың әсері қандай болатынын түсіне қойдым: мұның өзі адамның тәнін тілғілеп қана қой-

май, оның психикасы мен жан жүйесін шырмап алады екен. Кенет мұнартқан шаң-тозаңның ішінен, мина жарылып жатқан жота жақтан аласұрған Күрең төбел құйындатып шыға келді. Жол тандап жатпай, бұлақтан қарғып өтіп егістік-пен жүйткіді. Онын үстіне жалынан тұтып, мықшиып отырған Синченко көрінеді. Күрең төбел тұра маған қарай зымырап келе жатқан тәрізді. Мен оның бусанған тұмсығы мен ақсиган сарғыш тістерін айқын ажыраттым. Биенің алыстан ағарандап тұратын төбелі қанға бөялған. Синченконың да есі шығып кетіпті, өзінің құлақ шекесі қан, бір колы жалда болса, екінші қолымен шылбырды тарта ұстаған.

Әне-міне дегенше Күрең төбел алыстап кетті, тек оның көлбендерген сауыры мен кесілген сидам сирақтары ғана көрінеді.

Бұл көріністің күесі болған жалғыз мен емес едім. Мәстегін тежеген арбадағы Заев та қалшия қалыпты. Ол да аласұра шапқан биеге қадала қарауда. Кенеттен ол шыбығын қатты бір сермеді — мен есімді жиып үлгергенше оның кос дөңгелекті арбасы Күрең төбелдің соңынан жөнкіді. Не істерімді білмей, мен шыбығын үсті-үстіне өршелене сермен Заевтың соңынан мелшие қарап тұрдым. Сол мезетте арба қалың орманға сұнгіп, ғайып болды. Сонымен рота командирі Заев өзінің пулеметімен және бірнеше пулеметшісімен қоса менің коз алдында ұрыс майданынан, міне, осылайша қашып кетті.

Осындай аласапыранға, ойда жоқта тап болған қырсық-ка байланысты айтылатын бірталай мәтел бар. «Жығылған үстіне жұдырық», «Балапан басында, тұрымтай тұсында», «Байтал түгіл, бас қайғы», дейді казақ. Майданда кездесе беретін төтенше жағдайға мұның бәрі әбден дөп келеді... Лейтенант Обушков басқаратын орудиелер пішен

шөмелелерінің тасасында тұрған-ды. Оған жүктелген міндет Заевтың ротасын сүйемелдеу еді. Шауып бара жатқан Күрең төбелді, онан соң арбасымен жәңеки жөнелген рота командирін көрген Обушков көп ойланып жатпастан: «Зеңбіректерге ат жегілсін!» — деп жарлық береді, сойтіп, осынау айбарлы қару иелері де орманға қарай зыгады. Осының ізінше Заевтың ротасы да қашады. Ең мықты, ең табанды деген ротаның сиқы осы ма? Шынымен-ақ қорғанысымыздың күйрегені ме? — деп налимын іштей.

— Иә, шынымен-ақ қорғасынымыздың күйрегені ме, батальоннымыздың құрығаны ма? — деп налыдым.

Әлдебір себептен құрама полк командирі Кондратьевтің бет пішіні, біреу қамшымен салып жібергендей білеуленіп, қанталап кеткен беті көзіме елестеді. Оның полкі қаша жөнелгенде, осы үшін оның командирі жауапты болған. Жо-жоқ, оның беті аулақ! Батальонның тозғындан қашқанын, құрып біткенін көріп, тірі жүргенше, мерт болғаным артық. Кесікті жазаны белгілейтін де, бұл үкімді орындайтын да өзім болмақпын.

6

Олжа айғырға мінген Тимошин өзінің шебін тастай қашқан екінші ротаны басып озып, оны шабындықтың ортасында тоқтатты. Мен сол жаққа ұмтылдым. Жауынгерлер пішен маясының тасасында тұр. Сол мезетте саптағылар елендесін қалды: сірә, солдаттар мені қазір ғана байқаған болуы керек. Біреу:

— Комбат! — деп үн қатты.

Енді атынан түсіп, бірдене деп төндіре сөйлеп тұрған Тимошин жалт қарап, қуанышты тұрмен лепіре бастады да, жым болды. Қастарына барып, бәрін көзіммен бір сүзіп өттім.

Көзілдірікті Мурин менің көзкарасымнан мойнын тұқыртып, мөлие калды. Бөлімше командирі, үлгілі солдат, ақшыл кірпікті Блоха да назарын басқа жаққа аударды. — Иә, сендердің комбаттарың, — деп үн каттым мен. Бәрі де үнсіз. Олжа автоматын асынып тұрган Тимошинге:

— Тимошин, ротаны басқару тізгінін қолыңа ал! — дедім мен.

— Құп, жолдас комбат.

— Автоматың оқтаулы ма?

— Оқтаулы.

— Қазір сенің жаңа шебінді көрсетін беремін. Ал егер кім-де — кім қашпақ түгіл, артына бұрылып қарайды еken, корқақты автоматыңнан атып, жайратып сал. Түсінікті ме?

— Түсінікті, жолдас комбат.

Мен тағы да саптағыларға қарап былай дедім:

— Немістер бізді тұс-тұстан қоршап алды. Қазір айналмалы қорғаныс шебін құрамыз. Онан соң адад солдаттардың салты бойынша окқа ұшқандарды жерлеп, жараланғандарды сүйеп-демеп, бәріміз де бұл арадан сыйыла шығып кетеміз, не бәрімізде осы шепте жер жастанамыз.

— Дұрыс айтасыз,— деп күжілдеді саптағы біреу.

— Сіздің мақұлдауыңызды сұраған жоқпын. Маған қажеті жоқ оның. Тимошин, сенің міндетін мынау...

Октябрьдің бұлыңғыр күні бұрынғыша мұнартып тұр. Аспандағы бұлттар, бейне ауыр тартқандай жер бауырлай түскен. Енді бұлар күннің ақшыл табағын бүркеп алған. Бірақ ымырт жабылғанша әлі де екі сағаттай уақыт бар. Тезірек қарангы түссе еken. Ал қазір, немістердің көз алдында, жылысып кету мүмкін емес. Жау бұрынғыша бізді

атқылауда, кейде оның шағын топтары бізге жақында мақ болғанда, біз оларды оқ жаудыра қып тастаймыз. Немістер орыс біраз оқ атады да, ақырында қолын көтереді деп ойлайтын тәрізді. Жоқ, бұл ойың орындалмайды, сүм жау. Тек тезірек, тезірек қараңғы түссе екен! Штаб құркесінде Рахимов малдас құрып отыр екен. Төңкерілген патрон жәшігінің үстінде топографиялық карта ағарандайды. Рахимов мені көре сала, лып етіп көтерілді.

— Комбат жолдас, мәлімдеуіме рұқсат етіңіз.

— Мәлімдеңіз.

Осынау байыпты штаб бастығы барлық істің мән-жайына әбден қанық болып шықты: ол Заевтың қалай жоғалып кеткенін де, Обушковтың біздің соңғы зеңбіректеріміз-бен орманға сұнгін ғайып болғанын да біліп отырған. Жағдай әлдекашан карта бетіне түсіріліпті: түрлі түсті қарындаштармен Быки деревнясын алған немістердің ілгерілеғенін, сол деревняға қарай тікірейе айбат шеккен, доғаша иілген Филимонов ротасының шебін, біздің бүкіл айналмалы қорғанысымызды бейнелейтін белгілер соғылған. Рахимов батальон іліккен тұзақ туралы ешбір абыржымастан, тіпті титтей де қобалжымастан мәлімдеді. Тек қараторы жүзі ғана сұрланып кеткен. Амал не, мұндай қысылшаң шақта беттің әрі қалай солғын тартпасын!

Ойда жоқта бар бәлені бастаған Қүрәң төбелдің қалай аласұрганын да Рахимовтан білдім. Алты ауызды минометтің дүркіндете атқылауы, қаншама үрейлендірерлік болса да, бұдан бірде-бір адам шығынға ұшырамапты. «Қасқырдың қанды аузына жарлының жалғыз тоқтысы ілігер» дегендей, жарылған минаның жарықшағы Шабдардың қүре тамырын қиып түсіпті. Одан шапшып аққан қан қасында байлаулы тұрған Қүреншениң тұмсығына, көздеріне ша-

шыраған. Осыдан үріккен бие шылбырын үзіп қашқан. Ал оны табанда атып тастау Синченконың ойына кіріп те шықпапты.

— Ол да есінен айрылған ғой,— деп тұсіндірді Рахимов.

8

Імьарт жабылысымен-ақ немістер әр тұстағы пішен маяларын өртегіш оқтармен лаулатып жіберді. Төңіректі күндізгідей жарық қылған осынау алаулы оттар біздің кетуімізге мүмкіндік бермеді. Ендігі бірден-бір таса жол — саймен бұғып барып, көпір астынан өтіп кету еді. Бұл ойпаң бізді Волоколамскіден, Волоколамск тас жолынан алыстата тұсетін, шалғайдағы қалың орманға апарады. Роталар елеусіз бұлақ басына жылжып түсті, өрттің лаулаған жалынымен шағылысқан бұлақ суы қызылттанып көрінеді. Бәріміз үнсіз сапқа тұрдық. Брудный бастаған барлаушылар біздің шолғыншыларымыз ретінде алда жүрді. Қарамағымыздағы арбалар мен аттардың бәрі жаралыларға берілген-ді. Бұл арбалар жауынгерлік бөлімшелердің орта шеніне орналасты. Кейде арба дөңгелектері бұтаның ығыстыруымен суға түсіп кетеді де, аттар тайыз бұлақты кешіп жүреді.

Ақырында батальон легінің соңғы тізбегі көпір астынан өтті. Бәріміздің соңымызда артқы ротаның командирі Филимонов келе жатқан-ды. Тајудағы өрт шалған пішен маясының бірден отты мұнараға айналған жалынының сәулесімен оның ашаң тартқан жүзі, суалған жақ сүйектері, кіртиген коздері айқын көрінеді. Құдды Заев сияқты, бұл да пистолетін койнына салып алышты.

Дәл осы сэтте маған қасымда ұзын сирақ Заев адымдап келе жатқан тәрізденді. Қазір ол өзінің ежелгі әдеті

бойынша бірденені айтып салып, күнк ете түсетіндей көрінеді. Жо-жоқ, енді біздің қатарымызға оған орын жоқ, өйткені ол бізге опасыздық жасап, қашып кетті, сондыктан адал ниетті солдаттар қауымынан мәңгі-бақи оның аты өшірілді.

...Иек астында кираган зенбіректің қисайып қалған дөңгелегі карандайды. Біз осында Кубаренкодан айрылдық. Қөрганыс шебіндегі окоптардың бірі оның моласы болды. Асығыс сүргіленген тақтайға сиялы қарындашпен қаза тапқандардың аты-жөні жазылған, міне, осы тақтай мен кираган зенбіректер мөла басындағы ескерткіш іспетті.

Біз бұлак жағасындағы жырамен жүріп отырып, қара түнекке сұңгіп кеттік. Отты қоршau енді айдалада қалды. Ешбір дыбыс шығармауға тырысып, түн ішінде жасаған жасырын жорығымыз екі сағаттай уақытқа созылды. Жолжөнекей ешкімге кезікпестен, қалың орманға барып кірдік.

9

Біз қаранғыда меңіреу орман жолымен жүріп келеміз. Солдаттар легін бұл жолы да Рахимов бастаған: оның түнде де мысықтай көргіш екенін сізге жоғарыда айтқанмын.

Күтпеген жерден бір жертөлеге тап болдық та, Рахимов екеуміз ішіне кірдік. Жертөледе жан баласы жоқ. Керосин шамы жанып тұр. Төрде ұмыт қалған ақ сырлы күты жатыр. Еденге шырша бұтактары төсөлген, аяқ астында бұлар серіппедей сезіледі. Әр жер-әр жерде қарбаласта қалып кеткен қағаздар ағарандап көрінеді. Қағаз парактарын алып қарап едім, Хрымов штабының атына жолданған жарлықтар мен өтініштер екен.

Демек, оның штабы осында болған. Сізben әлі-ақ кездесерміз, подполковник! Сонда менің бетіме тура қарауға

дәтіңіз шыдар ма екен, оны да көрерміз. Мені хабар-ошарсыз ашық өнірде қалдырып кеткеніңіз өз алдына. Мына шашылған қағазды жинатуға, шамды өшіруге мұршаңыздың болмауына қарағанда, жан сауғалап зыта жөнелгеніңіз айтпаса да белгілі. Салым суға кетіп, жаным күйзелген қалпымда тұрпайы сүргіленген қадалардан қиыстыра жасаған жазық сәкіге отыра кеттім де, Рахимовқа мынадай бүйрек бердім:

— Роталарды осында түнейтін етіп орналастыр. Таң сәріде жүріп кетеміз. Әр жерге құзет қойылсын. Рота командирлерін маган шақыр.

...Командирлер келді. Бозжанов оққа ұшқан Шабдардан сыптырылып алынған ер-тоқымды тінтіп жүріп, бір құты арап тауып әкелді.

— Отрындар,— дедім мен.

Әркім өз білігінше орналасты. Рахимов еденғе төсеген шырша бұтағының үстіне малдас құрып отырды. Ашаң Филимонов оның қасынан орын тапты: осы бір күннің ішінде оның қатты арықтағаны, жағының суалып, көздерінің үңірейіп кеткені соншалық, оның селдірлеу қасы біржола түксіп қалған тәрізді; әскери сәнін бұзбастан, ол жертөлениң бұрыштағы тіреуіне еркін сүйенін отырды. Рота командирлігіне әлі де бойы үйреніп ұлғерменеген Тимошин шырша қылқанын шайнаған қалпында әдептілікпен сәкінің бір шетіне орналасты. Тек Бозжанов қана бізге кездескен барлық қырсыққа қарамастан, құтыны бейне зәмзәм суындаі екі қолымен аялай ұстап, өзінің әзілқой қалпын сақтауға тырысып бақты.

— Алдарына табағымен тарта қоярлық қонақасым жок, жолдастар,— дедім мен.— Бірақ арап бар.

«Қонақасы»,— деп қайталадым ішімнен. Волоколамскі-

де әзірленген тұскі тамаққа біз жиналғаннан бері небәрі екі-ақ күн өтті дегенге кім нанар? Небәрі екі-ақ күн... Сол күні достық үшін ішуді ұсынған қара торы сылқым Панюков енді біздің арамызда жок. Қарақат көз, сөлекет Дордия да жок, оны санитарлық арбамен әкеле жатырмыз. Қолір түбінде жерленген Кубаренко да жок. Полк комиссары шақыртып, бізден алшақ кеткен Толстунов да жок. Заев та жок...

Бозжанов маған құтысын ұсынды. — Жолдас комбат, алдымен сіз жұтыңыз.

Біздің батальонда Пат аталып кеткен Заев тағы да есіме түсті. Оның қаңылтыр кружканы көтеріп, құрмет аяқ айту орнына: «Бізге бұдан өзге жол жоқ, қолымызда винтовка!» — деп әндеткені де есімде. Эй, Заев, Заев...

Ұсынылған құтыны бірінші болып аузыма тостым. Ішімдік өзегімді өртеп, тұла бойымды шымырлатты, бірден басыма да шауып, көңілімді өсіре бастағандай. Мен құтыны жағалатып жібердім. Бәрі де ағайынды адамдарша оның аузынан ішісті. Москва түбіндегі арпалысымыздың он төртінші күні, міне, осылай аяқталды.

ЖОГАРЫ ДӘРІГЕРЛІК БІЛІМ

«Халықтың ізгі дәстүрі —
біздің ең асыл мұрамыз»

1

Таң шапағы орман ішінде әлі де қылаң берген жоқ, тек зәулім биіктегі ғана жапырағынан айрылған сидам ағаштар козге әрең шалынады, ал біз манадан-ақ сапқа тұрып, адымдай жөнелгенбіз. Айналадағы қырау көмескі түрде ағараңдайды, аздаған аяздан жер қатып, бетіне қабыршақ тұрған, аяқ астында ыбырсып жатқан шырша қылқандары мен жапырақтар арасынан бұдан көп бұрын түскен ат тұғының таңбалары, дөңгелек іздері, айғыздалып жатқан орман жолы көрінеді. Кейде аяқ астындағы қабыршық күтірлеп, ұсатылып кетеді. Менің сиреп қалған батальоным жауынгерлік тағдырдың қияптымен Волоколамск тас жолының асфальтты үйегінен тым шеттеп кеткен еді. Немістер қайда? Біздің дивизия қайда? Бізге бұл мәлімсіз еді. Әдетте біз қашан қаранғы түсер еken деп тықыршып күтетінбіз, ал енді тезірек жарық болса еken деп тіледік, Москва түбіндегі майданда дүрбеленеңі күшті жаңа күннің басталуына зар болдық. Мен зеңбіректер гүрслі естілген жақты бағдарлап алыш, дивизия шебінің енді қай жерге орналасқанын шамамен болса да, анықтармын деп үміттендім. Таң аппақ атып, ұсынан шыққан күн шыршалардың сүйір тобелеріне шаңқан сәулесін шашып та үлгерді, бірақ мен күткен зеңбірек даусы әлі естілер емес.

Ақырында, алыстағы бір бүйірден, Волоколамск тас жолының өкпе тұсынан зеңбірек даусы естілді. Соның артынша-ақ екінші, онан соң үшінші зеңбірек үн қатып, бұл сарын ұзамай біркелкі атысқа ұласты.

Сол арада біздің алдыңғы жағымыздан да сарыны күшті гұрсіл естілді. Бұл не? Біздікі ме, әлде немістікі ме? Бұдан кейін жер жаңғырықтыратын дүмпуді құлағымызды тігіп тым ұзақ күттік. Ақырында, бұл үн бізге сонау алыстан әлсіреп келіп жетті де. Бұл снарядтың Москва тарапына, Қызыл Армия тарапына жіберілгеніне енді күмәніміз қалмады. Міне, сол жаққа тағы бір снаряд ұшырылды. Иә, жүк машиналарына тіркелген неміс зенбіректері данғыл жолмен ілгерілеп, бізден озып кеткен. Біз енді немістердің алғы шебінің ту сыртында қалған болып шықтық. Басқа жерлердегі зенбіректер де оянып, үн қатты. Бірақ атыс әлі жиілей қойған жоқ. Окта-текте немістің ауыр орудиелері гұрсілдейді. Әлдеқайдағы жаңа шепке орналасқан біздің артиллерия әзірше айқын дыбыс берे қойған жоқ. Осынау солғын да селқос үннің нақышына қондіккендей, біз де еріншектене жүріп барамыз. Колоннаның алдында Рахимовпен қатар жүргенде мен төте жолға жуымай, батальонды деревня арбалары салған ирелең меңіреу жолдарға әдейі бұрып әкетін отырдым. Бірте-бірте аяз ызғары бәсендеп, жер жіби баставы. Тајуда ғана қырау шалып тұрған ағаштардың сидам бұтақтарынан, солғын-сарғыш жапырақтарынан, шыршалардың тарбиған қылқандарынан енді біздің төбемізге ірі-ірі тамшылар акты. Етіктеріміз жабысқан балшықтан ауыр тартты. Батальонның жүрісі баяулады. Кейде мен тоқтай қалып, шұбалған батальон колоннасын тұсымнан өткізіп жіберіп, бейберекет ілбіп басқандар қатарына қарап тұрамын. Тегінде, енді жауынгерлер қатарласа жүруден қалған. Кейбіреулері тайғанақтап барып, жол сүреңіне түсіп жүрсе, екінші біреулері селдірлеу шөптің арасымен, жиекті жағалап келеді. Әрқайсысы өзінің солдаттық жүгін көтерген. Арқасындағы қашыққа оның кателегі таңулы, ал мұның тاماқ салынбай, солдаттың қасығын көрмей, қаңсып

тұрғанына бірнеше күн болды. Мен өз жауынгерлеріме көз жүгіртемін, олар да маған қарап қояды. Еңсесін көтеріп, бойын шиratқан ешкім жоқ. Бәрінің де көзқарасынан жаныңды жарапайтын әлденендей бір солғын да сүренсіз белгі білінеді. Мұны не деу керек? Іркілдеген батпақты кешіп, батальонның бетке ұстар екі солдаты әрең жүріп келеді, бірі — енгезердей Голубцов, екіншісі шымыр денелі, бұлшық етті Курбатов. Голубцов төмен түскен басын менің тұсымнан өте бергенде де көтерген жоқ. Ал маған көзінің қызығымен қараған Курбатов үйреншікті әдеті бойынша бойын түзеді. Бірақ мұның көзінде де қайғының ізі бар. Дәл солай, шегінуши солдаттардың көздерінен шексіз қайғы мен қапалық білінеді. Қысқасы, бүкіл батальонның еңсесін жабырқаушылық пен торығушылық, күйініш пен реніш басқан.

2

Әрең ілгері жылжыған колоннаны мен тағы да басып озып, алдағы Рахимовпен қатар жүріп келемін. Күйіншті ой жанымды жарапайды. Біз қашанға дейін осылайша шегіне бермекпіз? Соғыстың біз үшін сондай сәтсіз басталып, шымбайымызға қатты батқан себебі не? Тіпті, таяуда ғана, осынау қасіретті жылдың май, июнь айларында ғана: «Егер жау бізге тиісер болса, соғыс сол жаудың жерінде жүргізіледі» деген плакаттардың барлық жерде ілулі тұрғаны қайда? Шабуыл да шабуыл, алға, тек қана алға деген ұран біздің армиямыздың, соғыс алдындағы бесжылдықтардың, ұрпағымыздың рухани аркауы болған еді. Ал шегіне ұрыс жүргізу дегеніңіз ойымызға кіріп те шыққан емес, шегінү тактикасымен, теориясымен ешқашан да айналысқан емес-піз — әйтекеір мениң офицерлік шағымда жағдай осылай болған. Тіпті «шегіну» деген создің өзі біздің армияның жауынгерлік уставынан өшіріліп тасталған-ды.

Ендеше неге, неге шегіне береміз? Жаудың соққысын көріп келеміз... Бірақ біз де қарап қалған жоқпыз — қазір менің соңымнан жабыңғы күйде шұбап келе жатқан мына солдаттармен бірге — біз де жауға талай соққы бергенбіз, немістердің табанын жалтырата бізден қашқанын талай көргенбіз, жан тәсілім алдында олардың байбалам салғанын талай есіткенбіз...

Иә, жаудың соққысын көргеніміз рас. Бірақ Совет мемлекеті қираған жок. Төрт жұз елу қарулы совет адамынан құралған біздің кішкентай мемлекетіміз де қираған жок, кішкентай мемлекет дегенім — менің батальоным, Панфиловтың резерві. Біз өзімізге үйреншікті солдат жүгін ғана арқалап жүрген жоқпыз, сонымен қатар біздің көзге көрінбес ең қастерлі қасиеттеріміз — өзіміздің қызыл туымызға адалдық, революция өсиеттеріне, жауынгерлік борышқа адалдық, біздің адамгершілігіміз бен ар-намысымыз, халықтың ізгі дәстүр-салты бойымызда сақтаулы. Бұл — біздің ең асыл мұрамыз. Әлденеден Заевтың тарғыл даусы, оның тост орнына, «Бізге бұдан өзге жол жок, қолымызда винтовка» деп әндеткені ойыма қайта оралып, көкірегімде сайрайды. Әй, Заев, Заев!

3

Менің қалың ойға шомып кеткенім соншалық, Рахимовтың сөздерін әрең андадым:

- Жолдас комбат! Жолдас комбат?
- А? Немене?
- Жолдас комбат, шанқай түс болды. Бір сағат дамыл алғызуға рұқсат етіңіз.
- Иә, дер кезі... Жарлығынды айт.

Ізет етіп, нақпа-нақ, сонымен қатар еркін қимылмен кілт бұрылған Рахимов ақырын дауыстады:

— Батальон, тоқта!

Бүкіл батальонда шаршап-шалдықпай, күш-қайратын бойында сактаған жалғыз осы айтулы тау кезгіш, альпинист Рахимов болар деймін. Жаңылысыптын, жалғыз емес екен. Соның артынша басқа ротаны бастап келе жатқан Тимошин-нің санқылдаған даусы есітілді:

— Екінші рота, тоқта! Қатар түзендер! Теңесіндер!

Сәлден сөң сап құрған ротаға жақындал келген басқа бөлімшелер жақтан да осындай дауыстар шықты. Іркілдеген жолдың жиегінде тұрған, немістер басып алған жердің ортасындағы аядай орман ішіне тап болған кішкентай мемлекетімізде біздің әскери, советтік құрылышымыз бен тәртібіміз әлі де берік еді.

Ішімнен: «әлі де берік еді» десем де, бұл пікір өзіме кепеттен ерсі көрінді. Комбат басыммен «әлі де» деген неғайбыл, тиянақсыз сөзді ішімнен болса да айтуым жөн бе?! Шынымен-ақ өзімнің де жігерім жасып, еңсемнің түскені ме? Олай болса, батальонды қалай басқармақпын, солдаттарымды тар жол, тайғақ кешумен қалай бастап жүрмекпін? Батальон дамылдал жатқан. Рахимов маған: «Шаңқай тұс» деп еді. Шынында да, түске таман жадырап кеткен күн көзі селдір тартқан жапырақтар арасында сығалап тұр, бірақ ешқандай түскі тамақ жоқ еді. Үлғал жерде сыйырлап от жануда, жауынгерлер жалма-жан қазылған шұңқырлардан су әкеліп, кателектерін отқа қойып жатыр — аш құрсағын тым болмаса қайнаган сумен қампитып, жылытпак. Бұрынғыша ойға шомып, түбірге келін отырдым. Біреу қасыма келді. Қарасам, Мурин екен. Шинелінің жағасы алқам-салқам, етегі баттасқан балшық. Сүйірлене түскен иегін қара қошқыл түк басыпты. Сәл имектеу қыр мұрыны да жұкарған тәрізді. Көзілдірігінің сынған жиегін сыммен байлап бекіткен. Ежелгі әдетінше мойнын созған Мурин

маған көзінің астымен қарауда. Ұшқын шашқан көздері бір түрлі ызығарлы көрінеді. Бойын түзеп, маған ізет етер деп күткен едім, бірақ Мурин мұны істемеді. Екеуміз де біразға дейін үн қатпады.

— Саған не керек? — деп сұрадым мен.

— Қарның ашты, — деп жауап берді ол.

Мен орнымнан тұрдым.

— Өзің комбатқа қалай жүгініп тұрсың? Он қадам кейін шегін де, өзінді тәртіпке келтір, соナン соң қайтадан жүгін.

Мурин бірдене айтпақ болып еді, бірақ тәртіпке бағынды да, кілт бұрылып, кейін кетті. Қақ суымен етігін жуып, солдат рәсімі бойынша үсті-басын түзеп, кеудесін керіп, басын котеріп алып, бір-екі минуттан кейін маган қайта келді.

— Жолдас комбат, сөз айтуыма рұқсат етіңіз.

— Сөйле.

— Жолдас комбат, біздің қарнымыз ашты.

— Біз... Немене, сен өкілмісің?

— Өкіл емеспін, бірақ бәріміз... Бәріміз ашпыз, шыдар халіміз жоқ...

— Ендеше, бәріне айта бар: бұғін менің сендерге берер еш нәрсем жоқ, мені боршалап кескілесендер де — түгім жоқ. Түсінікті ме?

Мурин жауап қатпады.

— Мені боршалап кескілендер! — дедім қайталап. — Сенің аштығынды басатын бар амалым өсі ғана. Бұдан басқа менде ештеңе жоқ.

Мурин мөлиіп қалды.

— Кетуге рұқсат па? — деп үн қатты ол.

— Бар... Менің айтқанымды бәріне жеткіз.

Мурин жөніне кетті, бірақ менің күйінішім бұрынғыдан да асқындалап, ауырлағандай. Еңсесі түсіп, жүйкесі құрып,

титықтаған солдаттар көрінген жерде бет-бетімен сұлап жатты.

Қасыма Бозжанов келді.

— Ақсақал,— деді ол,— бір ұнамсыз оқиға болыпты. Әдетте оның етженділігінен білінбейтін жақ сүйектері енді тым адырайып тұр. Қайырымды жүзі абыржулы. Шынымен-ақ жана бір қырсықтың кез болғаны ма?

— Ал... Не болды?

— Жаралылар қалып кеткен.

— Қалып кеткені қалай? Оны қайдан білесің?

— Қазір доктормен сойлестік. Артта қалған құркелі арбадан дерек жоқ. Доктөр мен бірнеше санитар батальон-мен бірге жүріп кетіпти.

Орнынан ұшып тұрдым. Қалайша? Басқа көргеніміз аз болғандай-ақ! Біз, батальон болып, пасықтыққа дейін барыптыз, жаралыларға опасызыңық істеп, тастап кетіппіз! Бықсып жанған немесе мулде сөніп қалған оттардың тұсынан, сұлап жатқан және бас көтеріп отырған жауынгерлердің тұсынан, жорық тәртібі бойынша санитарлық взвод болатын орталыққа қарай асыға бастым.

Соңымнан Бозжанов келеді.

Сонадайдан-ақ Беленковты көрдім. Қайыңға сүйеніп, жерде отыр екен. Екі қолын көкірегіне айқастырып, қусырып алған. Өзі қалып отырған сияқтанады. Бірақ бет әлпетінен қатты діттенгені анғарылады. Маған түсінік беруіне тұра келетінін ол, әрине, жақсы біледі, мені байқаған болуы керек, бірақ сыр білдірген де, қалпын өзгерткен де жоқ.

— Беленков! — деп дауыстадым мен. Жүргегім алқымыма сыймай тұр. Оны «доктор» немесе «жолдас» деп атауға аузым бармады. Орнынан тұрмaston, Беленков маған жалт

қарады, пенснесінің әйнектері жарқ-жұрқ етеді. Тамағымды кенеп алдым да: — Тұр! — деп ақырып жібердім. Өзіңгез мәлім, Беленков медицина қызметінің капитаны болатын, ал мен тек қана аға лейтенанттын, бірақ менің қаһарлы үнімнен шошыған болуы керек, доктор бағынуды мақұл көрді. Қаламаса да орнынан тұрып, тіксие тіл қатты:

— Маған ақырмауыңызды сұраймын.

Алайда тайсақтап тұрғаны анық. Мұны жеңінен шығарылған қолынан байқадым. Саусақтары әнтек дірілдейді. Саусақтарын жиырып, бұл дірілді баспақ болды.

— Жаралылар қайда? — деп сұрадым мен. — Санитарлық арба қайда?

— Мен арбакеш емеспін... Білмеймін...

— Білмейсіз бе? Өзіңгез сеніп тапсырылған жаралылардың қайда екенін білмейсіз бе?

— Білмеймін... — Беленковтың даусы кенеттен қалтырап кетті. — Арба қалып қойған... Біз басқалармен бірге кеткенбіз... Күнп жетер деп ойлаймын.

— Қай кезде қалып қойды?

— Одан бері екі сағаттай уақыт өтті.

— Маған неге мәлімдемедіңіз? Сіз абыройдан айрылдыңыз, қанын төккен жолдастарыңызға опасыздық жасадыңыз...

Біздің қасымызға жақындалп келген жауынгерлер мен командирлер әңгімеге құлағын тікті. Жаралылардың орта жолда қалып кеткені жайындағы хабар батальонға лезде тараған тәрізді. Бұрылып қарамасам да, сезіп тұрмын: ту сыртымыздан ондаған адам бізді алқа-қотан қоршап алған. Жұртқа жақсы атты көрінбекші болған Беленков былай деді:

— Мен ешкімге де опасыздық жасаған жоқпын... Сіз өзіңіз... Бізді қайда бастап келе жатқаныңызды өзіңіз де білмейсіз. Ал енді бұдан әрі жүруге жұрттың мұршасы жок.

Мен кенеттен арқамнан қырық-елу шашшу қадалғанын

сездім. Жауынгерлер мені көзқарастырымен шашып түй-регендей. Мен бұрылып қарадым. Бәрі де маған қарауда: «Бізді сен құртасың ба, әлде құтқарасың ба?» дегендей. Бұл маған сөзбен айтқаннан да айқын. Шилібаевтың қысық көздері, Березанскийдің аздап нұры кете бастаған қой көздері, Ползуновтың жайнаған байыпты көздері, басқа да ондаған көген көздер маған қадалып «Неге бұйрық бермейсің бізге, топалаң-тобыр қүйімізде неге сүйретіліп келеміз, бізді солдат қалпымызға неге келтірмейсіз?» — деп жазғырғандай.

Осы сөтте мен тәуекелге бел байладым:

— Колонна бойынша хабарландар: лейтенант Рахимов маған келсін! Рота командирлері маған келсін! Рахимов менің бұйрығымсыз-ақ лыпылдай жүріп, қайыңның қасына келіп жеткен-ді. Бір минут өтпей-ақ рота командирлерінің бәрі — Филимонов, Тимошин, Бозжанов — түгел жиналды. Әңгіме тындағысы келгендер де бізге таянды.

Мен былай дедім:

— Жолдастар! Әскери дәрігер Беленков біздің жаралы жолдастарымызды тастан кеткен. Санитарлық арба арт жакта, орман ішінде қалып қойыпты. Қазір біз кейін қарай, жаралылар қалған жаққа қарай жүреміз. Бүкіл колонна болып барамыз, күшімізді бөлшектеуге болмайды. Рота командирлері, біз жолда қалып кеткен дәрменсіз жолдастарымызды құтқаруға баратынымызды жауынгерлерге түсіндіріңдер. Лейтенант Брудный осында ма?

— Мен!

Брудный алқа-қотан тұрган топты жүрттың ішінен алға шықты. Оның ойнақы қара көздері бұрынғыша отша жайнайды.

— Брудный, басқы жортуылшы ретінде алда жүресің! Жолдастар, роталарыңа тез жетіп, бұйрықты орындаңдар!

Озіміздің ізімізбен қайта оралып келеміз. Табан астынан немістермен кездесіп қалуымыз мүмкін. Мұны бәрі түсінеді. Колонна жинақы қалыпқа келді, жауынгерлер қатарын түзеп, қадамын нық басады. Аспан тағы да мұнартып, жаңбыр тамшылай бастады да, орман іші қараңғы тартты. Қараңғы түнек жаныңа батады, жау торыган қалың орман ішіне ендіркелей еніп, тынымсыз жүріп барамыз, қадам басқан сайын Қызыл Армиядан алыстай түсудеміз. Алдымызда барлаушылар бар, бірақ әзірше олардан хабар-ошар жоқ. Арада бір жарым сағаттай уақыт өткенде, қарсы алдымыздан байланысшы, кеспелтек Самарөв жүгіріп шықты. Өзінің бет пішіні қуанышты. — Жолдас комбат,— деді ол аптығып, — лейтенант Брудный жіберді... — Сөзінен жаңылып қалған жауынгер енді кенеттөн: — Табылды! — деп дауыстады.

Ұзамай қандығаш бұталарының арасынан, шырша мен қайың арасынан жолдың бір шетінде, тақырда түрған арбаны көрдім. Арбадан босатылған аттар бір құшак пішенге тұмсықтарын көсken. Маздал жанған оттың үстінде жерге шаншылған қадаларға кондырылған таяққа әйдік шәйнек асулы түр. Оттың айналасында шырша қылқандарынан жасалған жұмсақ төсеніш үстінде жаралылар отыр. Орман ішінде осынау жанға жайлы қарапайым қызметті кімнің атқарғанын анғару қын емес. Арбадан отқа қарай ежелгісінше маң-маң басып келе жатқан Киреев көрінді, балтасы белдігіне қыстырулы, қолында шай ішетін ыдыс-аяқ — жіпке ұқыптап тізген бір буда қаңылтыр кружка. Мен Киреевті шакырып алдым.

— Неге қалып қойдың?

Ол кінәлі пішінмен жауап қайырды:

— Аттар болдырып қалды, жолдас комбат... Қатты титықтады...

— Сонда не іstemекші едің?

— Аттарды шалдыртсам... Жаралыларды сусындарым мен дедім. Құдайға шүкір, шай-қантымыз әлі бар. Сөйтіп, етеп жолға шықпақшы едік.

— Немістерге тап болсаң ше?

— Олай да болуы мүмкін... Мен былай ойладым, жолдас комбат, оз қызметінді ақырына дейін атқаруың керек... Қандай мashaқат кездессе де, ар-намысың таза сақталады. Әйтеуір, ісіміз онынан келді ғой...

— Онынан келгенше талай бар, — дедім мен.

Фельдшермен тағы да біраз әңгімелескеннен кейін мен арбаның қасына бардым. Дордияның қарақат көздеріне көзім түсті.

— Жолдас комбат, — деп ентіге үн қатты ол. — Мен білгенмін... — Ол ентігін басу үшін сәл бөгеліш қалды. — Қайтып оралатыныңызды білгенмін. Мениң сөйлесін жататын уақыттым жоқ еді. Совет адамының сыр-сипаты жайында Дордиямен емін-еркін отырып пікір алыссам, екеуміз философиялық ой тоғытсақ деп едім, бірақ реті келмей-ак қойды.

6

Мен Рахимовқа батальонның барлық рота командирлерін шақырып, тақыр аланда сапқа тұрғызу жөнінде бұйрық бергенмін. Бұлардың қатарында доктор Беленков та тұр. Еңсесін төмен салып, пенснесі арқылы мениң бетіме көзінің астымен қарауда: мениң кешірім жасамайтынымды біледі.

— Беленков, саптан шығыңыз! — дедім мен.

Наразылық білдіргісі келгендей, жан-жағына алақтап қарады да, еріксіз ілгері бір аттап, жанында салақтап тұрған медициналық сумкасын күйгелектене жонге салды.

Мен нықтай сөйлемдім:

— Корқақтығы үшін, абыройынан айрылғаны үшін, жаралыларды тастап кеткені үшін Беленковты қазіргі қызметінен тайдырамын. Ол совет командирі, советтің әскери дәрігері деген атаққа лайық емес. Беленков! Айырым белгілерінізді, медициналық сумкаңызды, әбзелінізді сипырыңыз!

— Сіз... Сіз... Сіз... — деп қарсылық білдірмекші болды ол.

— Жап аузыңды! Киреев! Мұнда келіңіз. Өз винтовкаңызды Беленковқа тапсырыңыз. Сіз, Киреев, санитарлық взводты басқаратын боласыз, ал бұған лайықсыз мына адам, қатардағы санитар ретінде, жаралыларды өзі іздестіріп алып шығатын болады. Беленков, жарлықты орындаңыз! Айырым белгілері сипырылсын!

Беленков тұтыға сөйлемді:

— Менің... Менің жоғары дәрігерлік білімім бар. Мені бұдай айыруға сіздің правоның жоқ. Мені бұдан тек халық комиссары ғана айыра алады.

Шынында да, устав бойынша, заң бойынша менің мұндағы правом жоқ еді. Бұлай дейтінім — Беленковтың жағасында капитандық «шпал» болса, мен тек аға лейтенантқа тән «кубик» тағып жүретінмін. Бірақ мен бойымды түзеп алдым да, Беленковтың бетіне — қорқаққа біткен беймаза үркек көздеріне — тіктеп қарадым да, батыл жауап қайырдым:

— Бұған менің правом бар. Біз, төрт жұз елу совет жауынгері, өз армиямыздан қол үзін қалдық. Біздің батальон — арал дерлік. Жау басып алған жерлердің ортасындағы Совет аралы бұл. Ал осы аралдағы ең жоғары өкімет билігі менің колымда. Мен, батальон командирі, қазір бүкіл советтік мемлекет билігінің өкілімін.

— Мен мұнда... — Енді мен тым қатты кеттім. — Мен мұнда Совет Одағындағы барлық Қарулы Күштердің бас

қолбасшысымын. Осынау аядай жерде, алды—артымызда да, он жағымыз берілген жағымызда да жау тұрған кезде, мен... — Осы арада колайлар сөз таба алмай мүдіріп қалдым. — Мен — совет оқіметімін! Мен, өз әскерлерінен қол үзіп қалған батальон командирі, міне, осындай адаммын. Ал сен, қоян жүрек қорқақ неме, правоң жоқ дейсің маған. Мен сені дәреженен айыру былай тұрсын, тіпті боршалап кескілеуге де праволымын.

7

Мен еріксіз орныман тұра келіп, тебіренген қалыпта өзімнің осы сөзімді Панфиловтың алдында қайтадан айтып шықтым. Нақ осы араға келгенде, былайша айтқанда, әңгіменің ең қысылшаң жеріне жеткенде, ол күле бастады.

— «Мен — совет оқіметіміп» деп тіке айтып салдыңыз ба?

— Иә, жолдас генерал.

— Мен — «бас қолбасшымын» деп те соқтыңыз ба?

— Иә.

— Е, жолдас Момышұлы, алыптың сыбағасы ғой бұл...

Мен сәл аңырап қалдым. Алыптың сыбағасы дейтін теңеуге байланысты оқиғаны Панфилов білетін болып шықты ғой, сіздің дәптеріңізге әзірше енгізе қоймаған бұл оқиға туралы мен оған да бір ауыз сөз айтқан емеспін.

— Жолдас генерал, сіз мұны да біледі екенсіз ғой?

— Нені айтасыз?

— Алыптың сыбағасы жоніндегі оқиғаны айтам.

— Дәнене де білмеймін... Ол қандай оқиға?

— Онша елеулі нәрсе емес. Шынында, мұны сізге айтпақшы емес едім.

Дегенмен мұны Панфиловтың білгісі келді. — Әңгіменің-

ді айта беріңіз... Бірақ асықпаңыз. Мен сізге мұрсат беремін. Сіз бен біз қазір орман ішіндегі аландамыз. — Ол тағы да күлді. — Сіз, шынында да, өз докторыңызды боршалап кескілейтін бе едіңіз? Енді мен де күліп жібердім.

— Кескілеу қайда, жолдас генерал... Дәтім шыдамас еді. Панфилов біразға дейін үнсіз ойланып отырды. Онан соң жалма-жан маған мынадай сұрап қойды:

— Ал жоғары дәрігерлік білім жөнінде не айтасыз? Мұны қайтпексіз?

— Жоғары дәрігерлік білім жөнінде мен оған былай дедім, жолдас генерал: «Қатардағы санитар болып қызмет етесін, жауған оқ астынан жаралыларды алып шығып шынығасын, өз борышынды адал атқаруды үйренесін, міне, сонда жоғары дәрігерлік білімің болады. Шіпалынды сыппыр да, қатардағы жауынгер бола жүріп, жоғары дәрігерлік білімге татитын еңбек сіңір», — дедім. Сөйтіп, дәрежесінен айырдым, жолдас генерал.

Панфилов маған күлімсірей қарап отырды. Менің әңгімемдегі кейбір жайттар оған ұнап қалғандай, өзінің көңілге түйген әлденендей бір ойына дөп келгендей көрінді маған. Менің осы жорамалымды растағысы келгендей, ол маған былай деді:

— Сіз, жолдас Момышұлы, бұл оқиғаның қаншама ғибрат аларлық екенін, бәлкім, әлі де түсіне қоймаған боларсыз... Рапорт жазыңыз! Мен, өз тарапымнан, армия қолбасшысынан мұны бекітуді өтініп сұраймын. Бірақ бұл өз алдына... Әңгіменізді одан әрі айта беріңіз.

Мен өз мәлімдемемді жалғастырдым, яғни, дұрысын айтқанда, өзімнің командирлік сырымды шерте бердім.

ГОРКИ ДЕРЕВНЯСЫ

«Өткен іске өкінбес болар»
(Халық мәтепі)

1

Сапта тұрған командирлердің көз алдында Беленков жағасындағы айырым белгілерін сипырып, асынған планшетін, медициналық сумкасын алды да, мұның бәрін Киреевке тапсырды, соナン соң винтовкасын қарына іліп, қатардағы санитар ретінде алаңның шетінде тұрған арбаға қарай ілбіп жөнелді.

Мен командирлерге қазіргі халіміздің мүшкіл екенін түсіндіріп, тәртіп бұзушылықтың қандайына болса да тек қана өлім жазасын қолдануға бұйырдым. Өз әскерлерімізге барып қосылғанша бұдан басқа жаза түрлерінің қолданылмайтынын айттым.

Бұдан соң бүкіл батальон сапқа тұрғызылды. Алаңда қатарын түзеген жауынгерлер тұр. Бұрын талай рет басымнан кешіргенімдей, бұл жолы осынау айбарлы сап бойыма жаңа қуат бітіргендей сезіндім.

Мен жауынгерлерге былай дедім:

— Біз, төрт жұз елу қарулы совет жауынгері, жау басып алған террорияда тұрмыз. Біздің міндетіміз — өз әскерлерімізге барып қосылу. Онда да жай қосылып қоймай, жауды қыра беру, оның ілгері басуына бөгет жасау. Өның үстіне, аштыққа төтеп беруіміз керек болады. Өйткені біздің жігерімізді жасытып, қатарымызға іріткі саларлық қатерлі жауымыз осы аштық болып отыр. Жалақтаған бөрідей, бізге тап бергелі тұрған бұл аштық біздің әскери

борыш пен антқа адалдығымызды мақұрым етпек, совет халқының қандай сұрапыл киыншылықты болса да жеңе біл деген ұлы аманатын орындауға кеселін келтірмек. Сондықтан біздің ең мықты тірегіміз болаттай берік тәртіп болуға тиіс. Бұдан кейін мен Беленковты қатардағы жауынгер дәрежесіне түсіргенімді хабарладым да, былай дедім:

— Жолдастар, жауынгерлер мен командирлер! Міне, осындай жағдайда мен тәртіп бұзушылықтын қандайына болса да тек қана өлім жазасы қолданылсын деп бұйрық бердім. Командирге бағынбағандар, корқақтық, табансызыңдық көрсеткендер өлім жазасына кесіледі.

Сөзімді аяқтағаннан кейін торт адамнан колонна құрып, сапқа тұрғыздым да, жарлық бердім:

— Направо! За мной шагом... марш!

2

Сонымен, тағы бір күнді бастан кешірдік. Дабыл бойынша аяғымыздан тік тұрып, Волоколамскіден жүріп кеткелі бері төрт тәулік болды. Осы төрт тәулік ішінде бір жапырақ еттен басқа біз нәр татқан жоқпыз.

Орман ішінде тұнеп шыққан отызынши октябрьде де сергелденмен жүрдік. Ал отыз бірі күні таңертен, ақырында, өз адамдарымызға барып қосылдық. Рахимовпен қатар жүріп бара жатқанымда маған Брудный жүгіріп келді — мен мұны басқы жортуылышы ретінде ылғи алға жіберіп тұратынмын. Брудный маған тәжім ете, мынаны мәлімдеді:

— Жолдас комбат, бұйрықты жеткізуіме рұқсат етіңіз.
— Қандай бұйрық? Кімнен?
— Подполковник Хрымовтан.

Брудныйдан спирт иісі мұңқіп тұрғандай сезілді маған.

— Сен өзің спирттің дәмін татқаннан саумысың?

— Не бәрі бір жұтым ғана, жолдас комбат. Бұдан асырған жоқпын. Біз дивизия орналасқан өнірге келіп шығып-пыз, жолдас комбат. Бір жарым километрдей жерде — Горки деревнясы. Біздін тосқауылшы отрядымыз сонда екен.

— Сол жерде татқан екенсің ғой?

— Сөйтпегендеге ше? Сол арадан подполковник Хрымовтың штабына телефон соқтым. Бізге әлгі деревняға барсын деп бүйірыпты.

Мен Рахимовқа батальонды Горкиге бастап апаруды тапсырдым да, өзім Бозжановпен бірге подполковник Хрымовтың штабын іздел кеттім.

Іркілдек батпақ жолмен тағы да бірнеше километр жүріп, ақырында бір шағын деревняда орналасқан штабқа барып жеттік. Откен жолы тығырышыктай капитанмен бірге түнделетіп біздің күркеге барған жап-жас лейтенант шұғыл нәубетші екен, бізді таңданған пішінмен қарсы алды. Батальонның қайтып оралғанын білмесе керек, екеумізді ғана аман деп ойлаған сияқты. Хрымов жоқ екен. Баstryрма алдында күтіп тұрған бізге полк штабының бастығы, қызыл шырайлы, жайдары майор Белопегов жүгіріп шықты.

— Момышұлы! Сені көрем деп ойламап едім. Маған телефонмен мәлімдеген-ді, бірақ нана қоймадым. Жүріндер, жүріндер...

Мен тұнжырап:

— Бізге тамақ беріндер,— дедім.

— Қазір тамақтандырамыз сені. Кәне, жүріндер...

— Мені емес. Батальонды тамақтандырындар. Бізді жабдықтайтын сендерсіндер гой.

— Алып шыққаның қанша адам?

— Төрт жұз елу. Өздерің бізді марқұмға балағансындарғой, тәрізі?

— Солай ойлағанымыз рас, Момышұлы. Береріміз де жоқ. Екі күн болды, сендерді есептен шығарып тастағанбыз.

— Неткен сұмдық!.. Әуелі бізді тастап кеттіндер...

Ал енді есептен де шығарыпсындар.

Штаб бастығы үндемей қалды. Бірақ мен омыраулай бердім:

— Айттар жауабың жоқ болар?

— Сендерді ойлайтын мұршамыз болған да жоқ.

Кінәсін жуып-шаймай-ақ, мұны ол шын ниетімен айтты.

Иә, шамын да өшірместен зыта жөнелсе, бізді ойлауға мұршасы қайдан келсін. Шыншылдығына көнілім жібігендей еді. Енді салғыласып жатуға зауқым болған жоқ.

Сәл үндемей тұрган Белопегов:

— Момышұлы, жұр, тамақ ішейік,— деп, ол өз ұсынысын Бозжановқа мақұлдатпақ болды: — Жолдас политрук, жүрініз...

Мен барудан бас тартып:

— Ең алдымен батальонды тамақтандырыңыз, — деп қайталадым.

— Тұғіміз жоқ, Момышұлы.

Бозжанов маған жалынышты тұрмен қарады. Бірақ мен көнбедім:

— Кеттік! Мұнда бізге істейтін дәнеңде жоқ.

Біз қош айтыспастан шығып кеттік.

3

Горки деревнясына үздігіп әрең жеттім. Бозжанов та әбден титықтаған еді, жиырма қадамдай артта қалып, ілбіп келеді. Деревня шетінде маған бір шелек су көтерген Му-

рин кездесті. Ол шелектің бауын сол қолына жөнді іліктіре алмай, сүйн төгіп алды. Мурин ізет етіп, көнілдене үн қатты:

— Жолымыз болады екен, жолдас комбат! Қөніліміз осылай шалқи берсін...

— Қайда апарасын?

— Жуынып жатырмыз, жолдас комбат, моншадағыдай. — Мурин таяудағы үйді иегімен нұскады. — Бар күнэмиздан арылмақшымыз.

Мен оның қалжыңын қостай қойған жоқпын.

— Батальон штабы қайда?

Оны Мурин білмейді екен. Күтпеген жерден ол шелегін жерге қойды да, айтулы жігіт қалпында корінуге тырысып, мойнын сөзды. Мен аңдай қойдым: енді мұның тамақ жайын сұрастыратыны анық.

Айтқаным дәл келді.

— Жолдас комбат, ішегіміз шұрылдап барады.

— Тамақтанамыз,— деп тұжырдым мен. — Бар.

Деревняның кең көшесінде тағы да бірнеше солдатты кездестірдім, бірақ батальон штабының қайда екенін ешқайсысы білмейтін болып шықты. Жұрттың бәрі үйді-үйге орналасқан. Кей жерлерде қоршаулы шарбақтың сыртында солдаттардың жаюлы тұрған іш киімдері, тіпті аратұра гимнастеркалары мен шалбарлары жел өтінде желпілдейді. Әнебір сарайдың қасында шинельсіз, жалаң бас біреу отын жарып жатыр: қасындағы үолі ағаш жаңқалары едәуір бар, сонда да жауынгер балтасын қайта-қайта сілтеуден танар емес. Жалаңаш етіне таза іш койлек киген, жалаңақ біреу бастырмаға шықты. Оның үй иесімен тіл қатысқаны естілді:

— Апай, тағы біраз картоп берсеңіз қайтеді?

— Берейін, қарағым, берейін.

Не сүмдүк бұл! Мұнда майдан да, алдымызда тұрған дүшпан жоқтай-ақ, бәрі жайбарақат. Кетіп барамын. Қадам сайын қатты қиналадамын. Ақырында Рахимовты көрдім.

— Рахимов!

— Мен, жолдас комбат.

— Неге күзет қойылмаған? Жұрт неге бетімен жүр?

Жауынгерлер неге окоптарға орналаспаған?

— Гапу етіңіз, жолдас комбат. Штабты жайғастырам деп жүріп, байқамаппын.

— Мұнда алғы шеп екенін байқамадың ба? Мұны бізге дүшпанның танытуын күтін жүрсін бе?

4

Бойымды ыза кернеп, ашықкан, шаршап-шалдыққан қалпымда Рахимовпен бірге штаб орналасқан үйге кірдім. Үлкен үйдің сенекпен болінген кең бөлмесінде, терезе алдына жылжытылған әйдік стол үстінде өткір ұшталған қарындаш, сия сауыты мен қалам, ақ қағаз, карта жатыр. Кең төсек үстінде ұқыптап жайған плащ-палатка. Еденге кілем орнына шырша бұтактарын қалындал төсеген. Біздің әскери сұлгілеріміз қабырғадағы шегелерде ілулі тұр. Осының бәрін ұқыпты Рахимовтың реттеп қойғаны анық.

Бастырма алдында аяғымды тазалап сұртуге де шамам келген жоқ. Етігіме баттасып жабысқан лайды әрең қырнап, мен штабқа сүйретіле кірдім де, шинелімді де шешпестен, төсекке сұлқ түсіп отыра кеттім. Іргедегі еден үстінде әнеугүні өлген Шабдардың ер-тоқымы жатыр — бұл да бізбен бірге саяхат жасап, санитарлық арбамен осында әкелінген. Ер-тоқымның қасында племхоздан Киреев ала шыққан, ауыздары сүргішпен бекітілген алты бірдей әйдік шыны ыдыстар тізіліп тұр. Беріректе — мал дәрігерлік

аптеканың бір үйме пакеттері. Тәрізі, санитарлық взвод басы артық мүлкін осында қалдырып, жаралыларды тылға әкетсе керек.

Мен Рахимовтың мәлімдемесінен деревнядағы тосқауылшы отрядтың кеткенін, оның орнын біздің басқанымызды, батальонда ешқандай төтенше оқиғаның болмағанын билдім.

— Колхоз председателін шакыр! — дедім мен. — Онан соң рота командирлерін осында жина. Колхоз председателі, тақыр бас, қатпа шалмен арамызыдағы әңгіме қыскаша болды. Мен оған жау басып алған территориядан сыйылыш шыққанымызды, бірнеше күн нәр татпағанымызды айттym.

— Адамдарды тамактандыру керек. Не берे аласыз?

Председатель колхоз малының түгел әкетілгенін, колхозда жалғыз ғана тайынша қалғанын білдірді.

— Соны сойыңыз! — дедім мен. — Сойыңыз да, етін әйелдерге үлестіріп беріңіз. Жауынгерлерге сорпа істеп беретін болсын.

Председатель күмілжіп қалды.

— Жолдас бастық, актық тайыншамыз еді.

— «Орынданың!» — деп зекіргім келіп еді, бірақ сабырлық сақтап, былай дедім:

— Актығынды да аямау керек. Отан соғысы ғой бұл, Отан соғысы! Түсінемісіз?

Шал таңданған пішінде маған көзінің қиығымен қарады. Қырда өскен мендей қазақ баласының «Отан соғысы» деген екі ауыз сөзбен білдірген сезімін, бұл сөздердің мән-мағынасын карт түсінді ғой деп ойлаймын, әйтеуір:

— Соямын,— деп келісімін берді.

Рота командирлері жинала бастады. Бірінші болып Филимонов келді. Өзі қырынып та ұлгерген. Соқпақ жолдар-

да тізеден батпақ кешіп, сергелденге тұскен кезімізде талай рет баттасып былғанған шинелі әбден тазартылған.

Байырғы офицер Филимонов ежелгі әдетінше кірген бетте өкшесін тақылдата:

— Сіздің жарлығыңыз бойынша келдім,— деп мәлімдеді.

— Отыр,— дедім мен.

Өзімнің баттасқан етіктеріме көзім түсті. Етегіне айғызы-айғыз батпақ жабысқан шинелімді де шешпеппін, етігімді де тазартпаптын, жуынып-тазалануды да ойламаптын, өзім кірпідей жиырылып, ашу-ызага мінғенмін. — Міне осын-дай қалпында өзіме бағынышты адамдармен қалай сей-леспекпін? «Комбатқа келеді екенсің, ғашық болған қызың-мен кездесетіндей сыланып-сипан!» — деп Муринге, коман-дирлер мен солдаттарға ақыл үйреткенім қайда? Сондағы кейіпім мынау ма? Білгір де зерек Рахимов менің ойымды андаған сиякты.

— Жолдас комбат, жуынатын боларсыз? Аулада қол жу-ғыш тұр.

— Рақмет,— дедім.— Табамын ғой.

Сұлгі мен сабын алып, аулаға шықтым. Онда ызғарлы жел азынауда. Аспанды бүркеп алған аласа сұрғылт бұлттың үскірік лебі, қар аралас жауған жаңбыр дененді түршіктіреді. Иш-шай-ай... Сүренсіз күн жылы жерге, үйдің ішіне қайтадан айдағысы келгендей. Қазір бәрін жинастырып тастап, басынды жастыққа қойып, үстіңе тон жамылып, осы қалпында бірнеше сағат ұйықтап алсан, қандай рақат болар еді.

Жок, Бауыржан, оның жөн емес! Мен дереу белуарыма дейін шешіндім де, жалаңаш тәнімді ызғарлы жел өтіне тө-сеп тұра қалдым. Теріме инедей қадалған ызғар тұла бойым-ды түршіктіріп жіберді. Қалшылымды әрең басып, алақаным-

мен денемді сипап көрдім. Ырсыып кеткен қабырғаларымды саусақпен санап шығарлықтай, жүдеу тартқандығым соншалық, қарным қабысып қалғандай. Сұлгіні беліме байлап алып, ілулі қаңылтыр қол жуғышқа қарай бара жатқан едім, дәл осы сәтте сенектен үй иесі — басына жылы орамал салған егде әйел шыға келді. Күс басқан қолында бақыраш пен бір шелек сұзы бар.

— Тоқтай тұр... Үстіңе өзім су құйып жіберейін.

Мен құлақшынымды алып, қадаға іліп қойдым.

— Ал, құя бер... Тура басыма, арқама құй.

— Суық тиер. Үйге барайық та.

— Құй деймін!

Етті қаритын, мұздай су бақырашпен басыма, арқама құйыла берді. Шаршап-шалдығым сүметілген сумен бірге кетіп, тынысым кеңіп, денем жеңіл тартқандай, былайша айтқанда, қайтадан әлденгендеймін.

Әйелге алғысымды айтып, үсті-басымды сұлгімен құрғата сұрттім.

— Өзің әбден жүдепсің, жіғітім... Қарныңды тойғызар-ак едім, бірақ өзімнің бар корегім сұйық сорпағана.

Сұйық сорпа ішесің бе?

— Рақмет, ішіп көрейін... Бірақ сәл кідіре тұр. Алдымен ісімді бітірейін.

Сырмалы бешпентімнің үстінен белдігімді буып, тарағыммен сулы шашымды тарадым. Әйел жөнімді сұрады:

— Өзің қай жердікісің? Қырғызысын ба?

— Қазакпын... Алматыдан.

5

Енді жуынып-таранып алғанмын, үстімде белдікпен шарт буып алған сырмалы бешпентім, аяғымда балшықтан

тазартылған етігім, міне, осы қалпымда рота командирлері отырған бөлмеге қайта оралдым. Бәрі бірден орындарынан тұрып, мені ізетпен қарсы алды. Мен стол үстінде жаюлы жатқан картаға жақындағы.

— Бері келіндер!

Командирлер столды айнала қоршап алды.

— Менің бұйрығымды тындандар. Жауынгерлер үйлерден шығарылып, күзет қойылсын.

Картадан әркімнің қорғаныс шебін көрсетіп бердім. Сенек жактан есіктің тарсылдағаны, біреудің етігін сұртіп, еденді түсірлеткені естілді. Мен сөйлей бердім:

— Колхоз председателі бізге арнап тайынша сойды. Жауынгерлерге тамақ пісіріп беру үшін ет үй иелеріне үлестіріліп берілді. Тамақ піскенше жұрт окоп қазатын болсын. Белуарына дейін окоп қазып үлгергендерге ғана тамақ беріледі.

Сол заматта есік жайлап ашылып, тұрпайылау таныс дауыс естілді:

— Комбат, сенің қонақасына аздап кешігіп келдім.

Жұрттың бәрі жалт қарады. Есік алдында саяси бөлімнің нұсқаушысы, аға политрук Толстунов тұр екен.

— Сенен бір сағатқа кетіп едім,— деді ол тағы да,— бақсам, содан бері төрт тәулік өтіпті. Командирлерді көзімен шолып шығып, олардың ішінен Заевты да, Панюковты да көре алмаған Толстуновтың үніне сайма-сай тұрпайылау жүзінен ешқандай таңдану белгісі білінген жоқ. Тәрізі, маган келе жатқан бетінде батальонның жай-мәнісін әбден сұрастырып білген болу керек. Асықпастан шинелін шешіп, шегеге ілді де, төсекке келіп отырып, шешулі етігін қайта кие бастады.

— Үйің сұықтау екен, комбат. От жақса болар еді.

Сыңайына қарағанда, батальоннан мұлде кетпеген немесе аз ғана уақыт көзден таңа болған адам сияқты.

Мен командирлердің кетуіне рұқсат еткен едім, осы ара-да Толстунов киліге кетті.

— Сабыр ет, комбат. Менің ала келген темекім бар.

Өзің де бас тартпассың деймін. Ол асықпастан қап-шығын шешті де, бірнеше қорап темекі шығарып, коман-дирлерге үлестіріп берді, соナン соң стол үстіне бір қорап «Қазбек» қойып, шылым тартуды өтінді. Ащы тұтін соруды аңсап қалған басымыз, шылымнан темекіні мақұл көрдік. Молынан оралған темекінің көкшіл тұтіні үйдің ішін қап-тап алды. Темекі уыты басыңа шауып, елтіп қалған жұрт-қа бөлме шайқалып, көшіп бара жатқандай көрінді, сонда да үнсіз жұрт темекіні рақаттанып сора берді. Тағы да есік ашылып, бөлмеге Бозжанов кіріп келді: шинелін шешіп, жуынып алған, өзі өте көңілді, танауын шүйіріп, темекі-нің ашқылтым иісін құныға ішіне тартады. Бозжановтың қолында салтанатпен ұстаған қаңылтыр табағы бар, оның іші толған ашытылған ақшыл-сарғыш капуста, бұған қызыл моншақ тәрізді жидек қосылған.

— Жолдас комбат, рұқсат етіңіз, бәрі де дәмін татсын.

6

Менің әлденуім ұзаққа бармады. Үй иесі ұсынған қара сорпаны ішіп, Толстуновтың құрғақ тамағынан тояттап алып, біраз тынықсам деген едім. Ұйқылы-ояу күйімде Бозжанов-тың сенекте самаурын қойып жүргенін, Толстуновтың бір құшақ ағаш отын әкеліп, әр ағашты жұқалап жарғанын, пешке от жаққанын есітіп жаттым. Рахимов қаламын сы-рылдатып, жауынгерлік ақпар жазуда. Кейде оны бір жаққа шақырғанда бөлмеден шығып кетеді де, біраздан соң ақырын ғана қайта оралады.

Тағы да есіктің тарсылдағаны естілді. Төсектің жанына келген Бозжанов қалшия қалған. Бірдене айтқысы келсе де, батылы бармай тұрғанын ссземін.

— Саған не керек?

— Жолдас комбат... Күреңше табылыпты...

Басымды көтеріп:

— Қайда ол? Қайдан табылыпты? — деп сұрадым.

Бозжанов әлденеден мұдірін қалды.

— Синченко әкелді...

— Синченко?

Аласұра шапқан Күрең төбелдің ақсиган сарғыш тісі, ертоказмы үстінде аттың жалынан мықшия ұстал алған Синченко, жұрттың топалаң тигендей, тым-тырағай қаша жөнелгені көзіме елестеді. Басымды көтеріп отырдым. Ішім тастай.

— Кірсін бері!

7

Синченко табалдырықтан аттады. Екі беті сүреңсізденіп, сұрланып кеткен. Маган көзінің қығымен бір қарап, мұңая қалды.

— Неге келдің? — деп сұрадым мен.

— Әлгі... — Тынысы тарылғандай, кенет жым болды. — Әлгі Күреңшешіні әкелдім.

— Неге өлтірмедің оны?

— Қалайша? Не үшін?

— Неге қаштың?

— Мен қашқан жоқпын... Өзі құтырып кетті, жолдас комбат. Шылбырды үзіп алдым... Бой бермей ала қашты.

— Неге өлтірмедің? Пистолетің бар еді ғой?

— Бар болатын, жолдас комбат.

— Құлак шекеден неге атпадың? Табанда неге жайратпадың?

Синченко үндемей қалды.

— Неге секіріп түспедің? Неге қайтып оралмадың?

— Мен, жолдас комбат... Мен ойладым...

— Не деп ойладың? Мені өлді деп пе? Неге қарамайсың маған?

Синченко әзер басын көтерді.

— Айтшы, мені өлді деп ойладың ғой, ә? Өлген болсам, сүйегімді неге алып шықпадың?

Осынау қатыгез сұрақтар оның бетіне қамшымен осқандай тиіп жатты. Үнсіздікten басқа жауап болған жоқ.

— Жоғал! — дедім мен. — Батальоннан қаранды өшір!

— Қайда кетпекпін, жолдас комбат?

— Қалаған жағыңа кет! Ұрыста бізді тастап кеттің ғой, ендеше бізге қайта оралушы болма! Тайып тұр!

Синченко үнсіз бұрылып, бөлмеден шығып кетті.

Штабта тыныштық орнады. Тек пештегі отын сытырлап, лаулап жануда. Пештің алдында жүресінен отырған Бозжанов отқа қадала қалыпты. Толстунов сірінкесін жағып, саусағына қыстырған шылымын тұтатып, сора бастады. Ақырын ғана пештің қалқанын жауып орнынан тұрған Бозжанов далаға шықкан еді. Сәлден соң қайта оралды.

— Аулада отыр,— деп хабарлады ол. Мен үн қатпадым. Бозжанов тағы да далаға шығып, қайтып келді.

— Күренше де байлаулы тұр. Пішен беруге бола ма оған, жолдас комбат?

— Бер.

Бозжанов сенекке сығалап қарады. Сенектен аулаға шығатын есік ашық тұрған болуы керек, ол енді дауыстап сөйлемді:

— Синченко! Күрөншеге жем-шөп бер!

Мен ұн демедім. Маған қарсы бір ауыз сөз айтпастан, Бозжанов атқосшыны сақтап қалуға барынша тырысып бақты.

— Биенің жем жеуі қалай екен, көріп келейін,— деп бәйектеді Бозжанов.

Тағы да бір-екі минут сыртта жүріп қайтқан Бозжанов мынаны айтты:

— Қатты арықтаған... Мені бірден таныды... — Маған қарамастан, ол әңгімесін жалғастыра берді: — Биені одан талай рет алып қоймакшы болған екен, әйтеуір ептеп-септеп осында әкеліпті. Сол екі арада Толстунов столға шыны-аяқтар қойып, қапшығынан қанты мен бір шекім шайын алды.

Бозжанов тағы да сенекке шықты.

— Самаурын дайын. Әкелуге бола ма, жолдас комбат?

— Болады.

Толстунов менің қасыма келді.

— Комбат, өзің бір түрлі жабыңқысың ғой? Кәне, етігінді шешуге көмектесейін. Менің жауабымды күтпестен, епті де күшті қолдарымен тартып, етігімді сыптырып алды. Бойым бірден женілдегендей. Етігімді шешпегеніме қанша тәулік болғаны есімде жок. Дәл осы сәтте Синченко қайнаған самаурынды алып кірді.

— Мына жерге қой, — деді Толстунов. Соң соң атқосшыны шақырды: — Николаша, комбаттың шүлғауын алып, кептір. Етігін тазалап жу...

Аяқтың қара қошқыл дағы түсіп ылғалданған шүлғауды Синченконың әкеткенін, бұдан соң етіктерімді алып шыққанын үнсіз көріп жаттым. Бозжанов енді оның сонынан батылырақ дауыстады:

— Николаша, отын ала кел!

Отын әкелген Синченко пештегі отты көсіп жатқан-ды.
Жалынның атабынан оның беті аздап қызара бастады.

Сол арада Толстунов айтты:

— Синченко, немене, көрмеймісің? Комбат жалаң аяқ
отыр ғой. Оның жылы ұйығы бар ма еді?

— Табамын!

Бір минуттан кейін Синченко маған бір пар ұйық әкелді.
Мен қолымды созбадым. Ол мұны төсектің үстіне қойды
да, өзі қайтадан пешпен айналысты.

Ұзамай Брудный келді, мен мұны барлаушылар взводы-
ның міндетін түсіндіру үшін шақыртқанмын. Брудный
нақышпен өкшелерін тықылдатып, маған ізет етті.

Дәл осы сәтте өткендеңі бір елес көз алдыма келді...

Мен бірнеше қабат беренемен жабылған блиндажда
отырғанмын, сонда Синченконың маған қарап еңкейіп, сы-
бырлағаны естілген:

«Жолдас комбат... Ана жақта лейтенант Брудный... Сізді
күтіп отыр...» Қорқактық көрсеткен Бруднийды сапта тұр-
ған жауынгерлер алдында сottап, батальоннан куып жібер-
генімді мениң атқосынам білетін.

— Кірсін, — дегенмін мен.

Содан бері он күн өткен — небәрі он күн! Қазір менің
жарлығымды күтіп тұрған осынау ойнақы көз, жылтыр
кара, ожар лейтенант сонда ұрыста масқара болғаны үшін
осылай жазаланған-ды.

— Отыр, Брудный,— дедім мен. — Улесіңе тиген темекің-
ді ал... Синченко, лентенантқа шай құйып бер...

Бозжановтың көңілін демдеп күрсінгені құлагыма ша-
лынды. Сонымен, атқосшының кінәсына кешірім жасалды.
Бұл жайында енді ешкім әңгіме қозғаған жоқ. Өйткені өт-
кен іске өкінбес болар деген нақыл бар ғой.

Нак сол күні ойламаған жерден батальонға тағы бір қырсық тап болды. Бәріміз төрт күн ұдайы аш жүргеннен кейінгі жерде тамақты тарта жемей, қомағайланудың сазайын тарттық. Жұрт іш ауруына шалдырып, төңбекшумен болды. Батальон жауынгерлік қабілетінен айрылды. Сақшылар, жауынгерлік күзеттегілер, окоптағы адамдар, командирлер қирай ауырып қалды.

Не істей керек? Сорымызға қарай, маңайымызда медицинадан мағлұматы бар бірде-бір адам болмай шықты. Санитарлық взвод жаралыларды тылға әкетумен айналысып, Киреевпен, дәрежесінен айрылған Беленковпен бірге кеткен болатын. Маған кенеттен бір ой түсे кетті. Апиын ерітіндісі құйылған, еденде тізіліп тұрған әйдік ыдыстар көзіме түскен-ді. Алақай, іш ауруының таптырмайтын емі ғой бұл! Осындаі бір шыны ыдысты стол үстіне қойып, аузын аштық. Шипалы ерітіндіні стақанға құйып, дәмін татып көрдім. Спирт қосылған дәрі өзегімді өртеп, ұнамды әсер еткендей. Бұдан соң ерітіндіні Бозжанов татып көрді. Мұны бір-екі жұтқаннан кейін ол да рақаттанып қалды. Дәріні Рахимов та ішті. Шынында да, мұның өзі шипалы болып шықты — іштің ауырғаны басылды.

Мен ерітінді құйылған ыдыстарды бөлімше командирлеріне үлестіріп бергіздім. — Жауынгерлер дәріні ішетін болсын. Алаламай, әрқайсысына өз үлесі — ширек стақаннан ерітінді берілсін! — дедім.

Осындаі ем жасап болып, жантайып жатқан едім, ұйықтап кетіппін. Тұн ортасында біреу тұртқілеп оятты. Не болып қалды? Мені жұлқылап тұрғызған сапарынан қайтып оралған Киреев екен.

— Жолдас комбат, не істегенсіз озініз? Есенғіреткен

ұйқыдан бірден айыға қоймадым. Ақырында фельдшердің не айтып тұрғанын түсіне бастадым. Баксам, менің істегенім барып тұрған сорақылық екен. Ерітіндіні әркімге он бес тамшыдан берудің орнына мен алыптың сыбағасын ішкізіппін, былайша айтқанда, батальонды апиынмен уландырып-пын. Сондықтан қирай ұйықтап жатқан жұртты дереу жүлкүлап ояту керек, әйтпесе мәңгі-бақи оянбауы да кәдік.

Бұл түні қандай қасірет шеккенімді баяндап жатпаймын. Біз — бірнеше командир, фельдшер, санитарлар — солдаттарды оятып, аяғынан тік тұрғызумен болдық, қайтадан сұлап түсіп, ұйқыға шомғандарын да әбден айықтырғанша тыным көрмедік... Әйтеуір, таң ата, бір қатерден әупіріммен аман қалған солдаттар, түгел мәңгіріп қалыпты. Мәңгірсе де, солдаттың ақсаның ғажайып емге шыдалап бақты.

Біздің сергелденіміздің аяқталуымен тынған, алыптың сыбағасы жайындағы оқиға, міне, осындай болатын.

ДИВИЗИЯ КОМАНДИРІНІҢ ЛҰҒАТТЫ СӨЗДЕРІ МЕН ӨНЕГЕЛІ ІСТЕРІ

*Адамның көтеріңкі көңіл-күйі —
ұрыста ең айбарлы қару»*

I

Осының бәрін Панфиловқа, әрине, сізге айтқандағыдай жайылыңқы түрде емес, ықшамдап баяндадым. Генерал сұрақтар беріп, әлденеше рет сөзімді бөлді, сөйтіп, әңгіменің егжей-тегжейін анықтап отырды.

— Ұрыстарда айрықша көзге түскендердің тізімін жасап үлгермедіңіз бе, жолдас Момышұлы?

— Жасалған, жолдас генерал. Бүгін таңертеңнен бастап осымен айналыстық.

— Қайда ол? Әкеліңіз.

Мен наградтауга лайық деп санаған командирлер мен жауынгерлердің мінездемелерін сумкамнан шығарған едім, Панфилов қағаздарды дереу колына алып, қарай бастады.

Политрук Дөрдия туралы жазылған қағазды көзімен жедел шолып өтіп, бірнеше рет басын изеді де, мынадай сөздерді естірте оқыды:

«Рота командирінен айырылып, байланыссыз қала тұрса да, өз білігінше басқару тізгінің қолына алып, қараңғыда ыдырап кеткен ротаны жинай білді». Қағазды төмен түсірген Панфилов менің бетіме қарады. Көздері кулана күлімдеп тұрган сияқты көрінді.

— Командирінен айырылып,— деп қайталады ол,— байланыссыз қала тұрса да, оз білігінше басқару тізгінің қолына алып... Мәселенің түп қазығы, қаласаңыз, мәні міне осында, жолдас Момышұлы.

«Мәселенің мәні» деген сөздердің мағынасын білетін-мін. Бірақ Панфиловтың не жайында айтып отырғанын пайымдай алмадым. Сондықтан:

— Нениң мәні? — деп сұрадым.

— Мынаны айтам! — деп кілт бұрылған Панфилов екінші столдың үстінде жаюлы жатқан картаны иегімен нұсқады. Түрлі түсті қарындаштармен соғылған белгілерден шұбарланып кеткен осынау картаға бүгін бірінші рет үніліп қарағанымда үрейім ұшқан. — Мынаны айтам,— деп қайталаған Панфилов енді картаны құнға күйіп, шымқай күрең тартқан қолымен нұсқап көрсетті. — Біздің жаңа тактика-мыздың мәні... Жаңаша қорғануымыздың мәні... Ұқтыңыз ба?

— Жок, ұқпадым, жолдас генерал.

— Ұқпадыңыз ба? Бірақ бәрін өзіңіз түсіндіріп бердіңіз гой, жолдас Момышұлы.

— Нениң түсіндірдім? Мынаны ма?

Картаға жақындалап, көптеген жерінен бұзылған майданды, өз ойымша, бейберекет бөлшектеліп кеткен, бытыранқы буындарды тағы да көргендеймін. Дивизияның шебін какыратып, бөлшектеген немістер біздің қидаланып, бұзылған қорғанысымызды талай рет нақ осындаі күйге ұшыраткан. Бірақ бұл жөнінде дұшпанға өзіміздің көмектесетініміз қалай? Оның үстіне қазір маған мыскылдай қарап отырған Панфиловтың бұлай етуі қалай? Шынымды айтсам, оның мыскылдауы менің намысыма тиді. — Ендеше, талдан көрейік,— деді ол. — Отырыңыз. Тағы бір стакан шай ішерсіз?

Дала телефонының тағы да сынғырлағаны естілді. Панфилов трубканы құлағына тосты.

— Иә, тыңдал тұрмын, Иван Иванович... Ә-ә, капитан Дорфманның жазғанын айтамысыз. Бүгіп жіберу керек дейсіз бе? Үм-м... Үм-м... Өте сәтті ме? Оқып көрермін. Тек

бір сағаттан кейін ғана қолым босайды, Иван Иванович.

Дорфман жолдасқа айтыңыз, бір сағаттан кейін келсін.

Осынау қысқаша сөзін бітіргеннен кейін Панфилов менің қасыма қайта оралды.

— Сізден жасырарым жоқ, жолдас Момышұлы.

Мендей пақырыңды бір құдайдың өзі жебесін, Волоколамскіден неге айрылдың? — деп тергеп жатыр. Арнаулы комиссия құрылған. Түсінік жазып жатырмыз: бір қатерден әупіріммен аман құтылсақ дейміз. — Жауп күткендей, маған аныра қарап, біраз үндемей отырды ол. — Сіз қалай ойлайсыз, жолдас Момышұлы? Аман құтылар ма еkenбіз?

— Бұған сенімім кәміл, жолдас генерал.

— Ымм... «Жақсы лебіз — жарым ырыс» деген, рақмет.

Генералдың әуезінен маған тағы да мысқылдау сарыны естілгендей болды. Алайда Панфилов байсалды қалыпқа түсті.

— Осы бірнеше күннің ішінде сіздің қандай тәлім алғаныңызды талдап көрейік, жолдас Момышұлы.

2

Бір жолы Панфиловтың: «Соғыс та талдауды керек етеді. Менің әскерім — менің академиям. Сіздің батальоныңыз — сіздің академияңыз», — деген лұғатты сөздерін есіткенмін. Қазір батальонның қимылын тағы да талдагалы отырмыз. Неге екенін кім білсін, мен қатты күрсіндім. «Неге екенін» дейтінім, дәл осы сәтте неге күрсінгенімді өзім де түсіне қойған жоқ едім. Панфилов маған сын көзімен бір қарап, күтпеген жерден былай деді:

— Дәу де болса сіз: «Мен бұл кісіге бар сырымды ашып, жанымды жарагаған ойларымды бүкпей айтып едім, ал өзі екі-үш ұрысты аздап талдаумен ғана тынбақ», — деп отырған шығарсыз. Солай емес пе?

Өзім әлі де мойындаі қоймаған көңілімдегі түйткілді Панфилов дәл тапты ғой деймін. Менің ұнде меуім оның жорамалын растағандай еді. Генерал әңгімесін жалғастыра берді:

— Сіз: «Өзі жауап беріп көрсінші — біз неге шегініп барамыз? Немістер бізді қашанға дейін қуа бермек? Оларды Москваға неге жақындастып алдық? Кәне, жауап беріп көрсінші!» — дейтін боларсыз. Солай емес пе?

Панфилов орнынан тұрып, маған қарай еңкейді, оның кулана миғынан күлгөнін тағы да байқап қалдым.

— Сізге айтсам, жолдас Момышұлы... — Оның сезінде бір құпия сыр бардай көрініп, жаңалық есітермін деп күттім. — Сізге айтсам, мұны мен де білмеймін. Менің бет-пішінімнің құбылысын байқап отырған Панфилов сақ-сак күлді. Өзінізге айтқан болармын деймін, Панфиловтың мұндаі көңілді кейпін мен бұдан бұрын ешқашан да көрген емеспін.

— Тегінде бәрі бірдей мен айтқандай емес, — деп енді Панфилов өзгеше жөнге көшті. — Сіз бен біз кейбір аса елеулі нәрсені де білеміз. Ол соғыста біздің сәтсіздікке ұшырауымыздың бірқатар себептерін атап өтті. Әрине, бұл себептер маған да мәлім болатын: неміс армиясы соғысқа сақадай сайланып алып кірісті; Европа жерлеріндегі шайқастарда оның өз күшіне сенімі күшейді, ұрыс тәжірибесін үйренді; танктері мен авиациясы жағынан бізден басым болды.

— Тағы не? Тұтқылдан тиіскені ме? — деп сұрақ қойды ол. — Иә, тұтқылдан тиісті. Бірақ бұған біз неге жол бердік? Аңғырттық жасауымыздың себебі не? Шындықпен неге санаспадық? Маған қарамастан, менен жауап та күтпестен, бұл сұрақтарды өзіне-өзі қойды ол. Жай ғана ішкі

сырын маған ептең ашып, еруліге қарулы, шыншылдықтың қарымтасын қайтарды. Бәлкім, бұдан да көп жайттерді айттар-ақ еді, бірақ озін тежеп қалды. Біраз үнсіз отырғаннан кейін маған қарап былай деді:

— Менің білуімше, біздің кінәміз осында, жолдас Момышұлы, біз шындықпен санаса білмедік. Ал өмір шындығы мұндай аңғырттықтың сазайын тартқызбай қоймайтыны мәлім! Мұны ұқтыңыз ба?

Әлдекашан ыңылдауын қойған самаурынды саусағымен шертіп, ол сенекке шығатын есікті ашты. — Жолдас Ушко! Айтыңызшы, бізге самаурын қойып берсін.

Бұдан соң тағы да маған қарап үн қатты:

— Сонымен, шартымыз былай болсын, жолдас Момышұлы... Сіз бен біздің білмейтініміздің де коп екені рас. Әйтеуір, бір кезде тарих мұның бәрін зерттеп, ашып берер... Ал дивизияның қимылды бізге мәлім. Бұл жайында біз пікір корытуға міндеттіміз де.

Бөлмеге лейтенант Ушко кіріп келді.

— Жолдас генерал, сізді Москвадан келген тілшілер күтіп тұр. Қабылдауыңызды сұрайды.

— Қазір мүмкіндігім жок. Қолым тимейді... Әсте мүмкін емес. Әзірше әскери бөлімдерге барсын. Кешкісін марқабат етулерін сұраймын.

— Әскери болімдерде болып қайтыпты, жолдас генерал.

— Онда тынықсын. Осыған жағдай жасаңыз.

— Жолдас генерал, ішінде фототілші де бар екен.

Күтіп тұруына болмайтын көрінеді. Дереу жүріп кетпекші. Қатты өтініп сұрайды.

Панфилов миығынан күлді.

— Менің айбынды адъютанттымды суретке түсіріп үлгерген екен той. Ара түсуін қарашы. Жарайды, шақырыңыз. Сізді ұятқа қалдырмайын, жолдас Ушко...

Картаға жақындаған Панфилов қарындашпен белгіленген дивизия шебін көзден тасалау үшін оны екі бұктеді.

3

Күлгін түсті шашын қалай болса солай тарай салған, бірақ әскери гимнастеркасы бойына әбден қонымды, москвалықтардың мәнерімен баптап сөйлейтін фототілші Панфиловтың бөлмесіне кіріп келді.

— Капитан Нефедов,— деп таныстырыды ол өзін. — «Фронтовая иллюстрация» журналынамын.

Өзінің кәсібіне сай Нефедов бөлмені, терезелерді, этажерканы, айнаны, далалық телефонды, столды көзімен бір шолып өтіп, маған да назар аударды.

— Айтпақшы, танысып қойыңыз, жолдас Нефедов,— деп үн қатты Панфилов. — Бұл менің резервімнің командирі аға лейтенант Момышұлы.

Мен орныман тұрдым.

— Резерв командирі? — деп қуанды Нефедов. — Жолдас генерал, тамаша бір сюжет болғалы тұр.

Өзіне сап ете түскен бір ойға Нефедовтың қуанғаны айқын сезіледі. Өзі аздап қызырып та кетті, тіпті, бес саусағымен сабырсыздана шашын тарамдады.

— Сюжетсіз-ак түсірсеңіз болмай ма? — деді Панфилов.

— Мені осы тұрған қалпында жай түсіре салсаныз болғаны да... Сонан соң бір суретті менің өзіме берсөніз. Үйдегілерге жіберер едім.

— Сөйтемін... Дәл айтқаныныздай істеймін, жолдас генерал. Енді терезеге жақынырак келіңіз.

Панфилов бойын түзеп, басын аздап жоғары көтерді. Дәл осы сәтте фотоаппарат та сырт ете қалды.

— Ал енді, жолдас генерал, сізді журнал үшін түсірейін,

— деді Нефедов.

— Элгі түсіргенің жарамай ма?

— Жарамайды, — деп кесіп айтты Нефедов. — Жиі кездесе бермейтін, жауынгерлік соны сюжет керек, жолдас генерал.

— Ә-ә... Сонда сюжетіңіз қандай?

— Қазіргі орныңында тұра беріңіз, жолдас генерал.

Ал аға лейтенант мына жерде тұрсын. Сіз, жолдас генерал, қөлышызben терезе жақты нұсқап көрсетіңіз! Суретке түсіндірме сөздер жазамыз. Жоғары жағында:

«Дивизия командирі ұрыс жағдайында» дейміз. Ал төменгі жағында: «Генерал Панфилов қарсы шабуыл жасап, дұшпанды қуып тастауға бұйрық беріп тұр», — деген сөздер болады.

— Бірақ мен ешқашан да мұндай бұйрық бермеймін, жолдас Нефедов.

— Жолдас генерал, өтінің сұраймын сізден... Осыған көне қойыңызшы.

Үзілді-кесілді бас тартса, тілшіні қатты ренжітетіні анық еді.

— Үх... — деп күрсінді Панфилов. — Амал не, түссек түсейік, жолдас Момышұлы.

Мен тілшінің корсеткен жеріне барып тұрдым. Панфилов бір жөткірінін, саусақтарын сәл тарбитаип, қолын көтерді. Оның осындағы ишараты жайында сізге айтқан болармын деймін. Көңіліне бір күдік ұялағанда ол ылғи осылай ететін.

— Бұдан ештеңе шықпайды, жолдас генерал, — деп мәлімдеді Нефедов. — Ойлап караңызшы: немістер киіп-жарып келіп қалды. Осы сәтте сіз: «Алға, қарсы шабуыл жасандар!» — деп бұйрық бересіз. Мұндайда қыранға біткен айбат керек, жолдас генерал!

Панфилов дереу қолын қалтасына салып, қайсарлана басын

тұқыртты. Енді оның бүкшигені, кеудесінің еңкіштігі айқын білініп тұрды.

— Қалай тұсірсеніз де қалауыңыз білсін, — деді ол тұнжырап. — Бірақ қолымды сермемеймін.

— Онда қалай болады? Тым болмаса терезеге қарай мойныңызды бұрып тұрыңыз, жолдас генерал. Бірақ маған ашулана көрменіз... Сіз де солай қарай мойныңызды бұрыңыз, жолдас аға лейтенант. Міне-міне...

Жақсы!

Нефедов сыншыл көзімен бізді тағы бір шолып отті де, кенеттен өзінің кәсібіне сай келмейтін сарынмен лепіре сөйледі:

— Жолдас генерал, аға лейтенант екеуініз бір-бірінізге ұқсайды екенсіз... Әрине, дағдылы мағынадағы ұқастық аз. Бірақ қырынан қарағандағы пішіндерініз бірдей. Аппаратына үнілген тілші бізді екі кайтара тұсірді. Деғенмен бұған өзінің көңілі көншімегенін жасырған жоқ:

— Өттең, не керек, мен айтқандай, бұйрық беріп тұрганыңызда қандай жақсы болар еді, жолдас генерал!

— Жақсы боларын өзім де білемін,— деп үн қатты генерал.

Оның жалт ете тұскен көзқарасынан мен мысқылдау үшқынын байқап қалдым. Ал Нефедов мұны аңдаған жоқ.

— Тым болмаса жұдырығыңызды бір сермесеніз етті! — деп өкініш білдірді тілші.

— Қазакта бір мәтел бар, — деді Панфилов мені иегімен нұсқап. — «Білекпен бірді жығасың, ақылмен мынды жығасың» деген.

— Бірақ мұны қандай сюжетпен бейнелеу керек? — деп сұрады Нефедов елеңдеп. — Картада қасында тұргандарыңызды тұсірем бе? Бұл сан рет, жұз рет болған! Жаңалық емес!

Жөн сілтеңізіші, жолдас генерал. — Өзгешелеу бірдене керек пе?

— Иә. Бұрын баспасөзде болмаған, дәл өмірдің өзінен алынған көріністі түсірсем деймін.

— Дәл өмірдің өзінен бе? Болады. Жолдас Момышұлы, отырыңыз.

Қолымен ишаралап, мені шай ішетін столға шақырды. Стол үстінде бұрыннан самаурын, бірнеше стакан, ак шәйнек, қант сауыты, аузы ашылған шарап шөлмегі тұрганды. Менің қасыма келіп отырған Панфилов маған мынадай сұрақ қойды:

— Шегіну жөнінде Лениннің не деп жазғанын білесіз бе, жолдас Момышұлы?

— Жоқ, жолдас генерал, білмеймін.

Панфилов тілпіге қарай бұрылды.

— Мінеки!.. Дәл өмірдің өзінен. Қапы қалмаңы!

Түсіріп алыңыз!

Аңырып қалған Нефедов:

— Мұны не үшін түсірмекпін, жолдас генерал?

— Не үшіні қалай? Батальон командирі екеуміз шай ішіп, ойланып-толғанып отырмыз да.

— Білмеймін... Жарайды, ендеше... Солай-ак болсын!..

Ол аппаратын бірнеше рет сыртылдатты.

— Ал мұны не деп атау керек? «Халықтар достығы» дейміз бе?

— Олай деменіз,— деді Панфилов көнілденіп. — «Дивизия командирі ұрыс жағдайында» деп атаңыз.

Бұдан былайғы жерде генерал ешбір мысқылдамастан, қонағын ренжітпестен, онымен жылы шыраймен қош айттысты.

Біз тағы да оңаша қалдық. Жақындап барып картага көз салған Панфилов желкесін қасыды да, жоғары көтерген саусақтарын біраз ербендетіп тұрды.

— Мүмкін, кей жерлерде иін тіресе түскеніміз жөн болар? — деп ойлана үн қатты ол. — Алғы шебімізді тығыздана түссек? Сіз қалай ойлайсыз, жолдас Момышұлы?

Қойған сұрағының сыпайы да табиғи екенін, шын ықыласымен менің пікірімді білмек болғанын түсініп, мен де іркілмей батыл жауап қайырдым:

— Әрине, иін тіресіп тұрган жөн! Көңілге үлкен медеу болады...

Бұл сөздердің аузымнан шығуы-ак мұн екен, айтқанымның бәрі өзіме оғаш та ерсі болып көрінді. Бірақ Панфилов бұған құлген жок. — Көңілге деймісіз? Мұнымен, әрине, санақсан жөн, жолдас Момышұлы. Көңіл дегеннің не екенін білесіз бе?

Бұрынғыша әнгіменің еркін ағысына елігіп кеткенім той, мен қалжынмен жауап қайыруға дейін бардым:

— Мұқаметтің жұз шақты нақылының бірде-бірінен, касиетті төрт кітаптың бірде-бірінен сіздің сұрағынызға жауап таба алмаймыз, жолдас генерал. Мен не айтпақпын?

— Жо-жоқ, жолдас Момышұлы. Сіз мұны өте жақсы білесіз... Әскери бастық ретінде, командир ретінде білесіз. Адамның көтеріңкі көңіл күйі — ұрыста ең айбарлы қару. Солай емес пе? Мен қостайтынымды білдіріп, басымды идім. Панфилов өз картасына тағы бір қарап, миығынан күлді.

Ол дивизия құрылымын жаңадан өрнектей бастаған тәрізді, өрнегі мен қалауы әлі бітпесе де, оның ісмер

саусақтарының илеуіне, әрлеп-өрнектеуіне көнімді еді. Әрлеп-өрнектеу... Дәл осы сэтте бұл сөз өзіме ұнап, көңіліме ұялағандай.

Өзінің діттеген ойының ұшығына жеткісі келгендей, Панфилов былай деді:

— Міне, біз енді мәселенің тетігіне қайта оралдық...

Отырған заматта орындығымен бірге маған қарай жылжыды ол. Өзінің шешіле сыр шерткісі келіп отырғанын, әңгімесін менің байыптаң тындауымды, айтқан ақылкенесін, лұғатты сөздерін зердеме тоқып, жан-жүрегіммен қабылдауымды көргісі келетінін аңдадым.

— Сол тетікке оралып келдік,— деп қайталады ол.

— Енді мұны басқа қырынан алып қарамақшымыз... Совет адамы жайында немістердің — тіпті өзгелердің де — түйгөн ойы қандай еді? Олар былайша ойлады: совет адамы дегеніміз — зорлықтың қыспағындағы адам, өзінің еркінен тыс бұйрыққа, зорлыққа бағынуышы адам десті. Ал соғыс нені көрсетті?

Панфиловтың бұл мәселені талай рет ой елеғінен өткізіп, сарапқа салғаны байқалады. Бүтін генералға істің жайын баяндағанда совет адамының сипатын дәл анықтайтын, оның сыр-сипатын танытатын, ішімнен жарып шыққан лайықты баламалар, соны сөздер мен тенеулер таба алмай киналғанымды, бұған налып, күйінгенімді ашық айтқанмын. Панфилов әңгімесін айта берді:

— Соғыс нені көрсетті? Немістер біздің шебімізді бір емес, сан рет бұзып өтті. Оның бер жағында біздің бөлімдеріміз, жеке реталарымыз, тіпті взводтарымыз байланыссыз, басқарусыз оқшау қалып отырды. Әрине, қаруын тастағандар да болды, бірақ басқалары қарсыласудан танбады! Ал бейберекет көрінген осындаи қарсыласудан дүш-

панның ойсырай шығынға ұшырағаны тіпті есептеуге келе коймас деймін. Өзінің әскер бөлімінен, басшыларынан қол үзіп қалған совет адамы — партия аялап өсірген, тәлім-тәрбие берген адам — өз білігінше шешім қабылдап отырды. Қолында бұйрық болмаса да, ішкі сезім күшінің ықпалымен, өзінің кәміл сенімі бойынша әрекет істеді. Тіпті, өз батальоныңды алыңызы. Политрук Дордияға кім бұйрық берді? Панфилов алдында жатқан бір парап қағазға колын созды, мұнда наградқа ұсынылған Дордия жөнінде менің өз қолыммен мінездеме жазылған-ды. Генерал мына сөздерді екінші қайтара баяу үнмен оқып шықты:

— «Рота командирінен айырылып, байланыссыз кала тұрса да, өз білігінше...».

Панфилов қағазын айналдыра, саусағын көтерді. — Мұнда тұрған не бар деушілердің де болуы мүмкін,— деді ол тағы да. — Иә, осындай мындаған, он мындаған оқиғаның болғаны рас. Бірақ мәселенің тетігі, міне, осында! Жалғыз өзі немістермен айқасқан өзініздің Тимошинді алып қараңызыш! Орта жолда қалып кеткен жаралылардың қасында болған фельдшер ше!

Бұларға бұйрық берген кім? Бұларды осылайша қимылдауға жігерлендірғен қандай күш? Әрқайсысы өз бойындағы рухани күштің жетегімен, ар-намысының өмірімен ғана осылай қимылдады. Ал сіздің өзіңіз ше, жолдас Момышұлы?

Панфилов басын шайқап, құлімдеді.

— Сіз, әрине, түрлі атакты үйіп-төгіп өзінізге ала берғен-сіз, тіпті генералиссимус та бола жаздағансыз...

Жанамалап айтылған бұл пікір менің шымбайыма бата койған жок. Панфилов өте сырайы сөзімен-ақ, былайша айтқанда, шынашағының мезгеуімен-ақ мені түзете білді.

Генералдың көнілі әлі жай тапқан жоқ-ты. Ол тағы да картаның жанына келді. Мен де түрегелдім. Бұл жолы Панфилов: «Отыра беріңіз, отыра беріңіз» деген жоқ, қайта қасына келіп тұруға шақырғандай, ептеп орнынан жылысты.

— Міне осыдан келіп бейберекетсіздік деғеніміз тәртіпке айналды... Дұрысырақ айтқанда, айнала бастап отыр. Ұқтыңыз ба?

— Ұқтым, жолдас генерал.

Менің «ұқтым» деген қысқаша жауабыма қанағаттанбай, Панфилов өзінің сұрақтарын жаудыра берді:

— Біздің жаңа жауынгерлік тәртіптің өмірлік күші неде? Оның іргетасы болып отырган нәрсе не?

Мен жауап беріп үлгергенше болған жоқ, адъютант капитан Дорфманның келгенін мәлімдеді.

— Жоқ, жоқ, жолдас Момышұлы, кетпеңіз. Мен қазір Дорфман жолдаспен айналысамын, сіз әңгіменің басыкасында болыңыз. Әйткені оның сізге де аздал қатысы бар.

— Маған ба?

— Иә. Волоколамск үшін жауап беруіміз керек қой.

Өз резервімді дұрыс пайдаланған-пайдаланбағанымды да айтуым қажет... Бұл жайында сіз қалай ойлайсыз?

Ә?

— Бұл жайында менің пікір айтуым қын, жолдас генерал.

— Қын деймісіз? — Менің жауабымда бейне бір астарлы сыр жатқандай-ақ Панфилов мені құптай сөйледі: — Иә, иә... Қын екені рас!

Өл бөлмеге кірген Дорфманға қарай бұрылды.

— Келініз, келініз, жолдас Дорфман.

Аяғын нақышпен, сыйдырысyz басқан Дорфман столдың жанына барды. Хром етігі жалт-жұлт етеді. Екі айыра тараған сарғыш шашы да жылтырап тұр. Су жаңа жағалығының аппақ жиегі әлі де көнермеген мәуіті гимнастеркасының қайырма жағасына әр бергендей, Волоколамск түбіндегі дүрбелен сәтте де өз міндетін сарқылmas жігермен орындаушы дивизия штабы оперативтік бөлімінің бастығы Дорфманды нақ осындаі — жасандau, ойнақы қара көз, сәл кербездеу қалпында көргенмін. Нак сол кештегі сияқты, бұл жолы да ол маған көзімен жымынады. Колтығында езінің кәдімгі қара папкасы.

— Отрыңыз, отрыңыз,— деп үн қатты Панфилов. — Кәне, шығармаңызды беріңіз.

— Жолдас генерал, мен мұны өзімдікі дей алмаймын,— деді Дорфман әдептілікпен. — Менің бар бітіргенім — сіздің ой-пікіріңізді қағаз бетіне түсірдім, жолдас генерал. Оның үстіне, штаб бастығы да...

— Солай, солай, — деп оның сөзін бөлді Панфилов.— Инабат сақтадық... Ал енді іске кірісейік.

Дорфман папкасын ашып, машинкаға басылған бірнеше бет қағазды алды да, генералға ұсынды. Панфилов Дорфманға ишаратпен тағы да орындықты нұсқап, өзі терезе жарығына жақыннады да, қағазды байыптап оқи бастады.

Оқылған беттер бірінен соң бірі стол үстіне түсіп жатты. Бір мезетте Панфилов басын көтермesten, стол үстіндегі қарындашты қолымен қармалап тапты да, қағаздың шетіне белгі соқты. Қарындаштың сүйір ұшы қағаз бетін тағы бір жанап өтті. Тағы бір парак аударылды. Бұған да белгі соғуға онтайланған Панфилов қарындашының өткір ұшымен желкесін қасып біраз отырды да, бұл беттегі сөздерді өзгеріссіз қалдырды. Бұдан соң қарындашын да тас-

тады. Соңғы бетте бірнеше жол ғана сөз жазылған-ды. Оқығанын ой елегінен өткізгісі келген болуы керек, Панфилов соңғы беттен көз айырмай ұзақ отырды.

Ақырында ол:

— Өте нанымды! — деп үн қатты. — Сөз жок, өте нанымды! Тәп-тәуір еңбек сініріпсіз, жолдас Дорфман.

— Қолымнан келгенін істедім, жолдас генерал.

Панфилов терезеден қарап тұрды.

— Шынында да, бізді жауапты етудің ешбір қисыны жоқ сияқты болып шығады,— деді ол тағы да. — Волоколамск түбінде ерлікпен ұрыс жүргіздік... Асқан табандылық көрсеткеніміз сондай, тіпті... — Ол Дорфманға қарай бұрылды. — Бұл жерін әбден келістіре жазғансыз, жолдас Дорфман. Шеберлігінізге тәнтімін.

Алайда генералдың бұрынғыдан да қиғаштанып кеткен қалың қара қасы айтқан сөздеріне үйлес емес еді.

Дорфман мұны, әрине, аңғара қойды.

— Кеше өзіңіз нақ осындей пікір айтқансыз, жолдас генерал...

Панфилов бұған жауап қайырған жоқ, бұрынғыша діттентенген қалпында көңілге түйген ойын өрістете берді:

— Қаладан айрылғаннан кейін де табандылық сакта-дық, немістерді тас жолға жібермедік, Волоколамскіден бірнеше километр жерде майдан шебін қайта құрдық. Бұл туралы да келістіре, айқын жазыпсыз. Сонда қорытынды қандай болмақ, жолдас Дорфман?

— Қорытынды өзінен-өзі келіп шығады ғой, жолдас генерал.

— Қорытынды — іс аяқсыз қалдырылып, архивке өткізілсін деу. Солай емес пе?

Дорфман басын иіп осыған қосылатынын білдірді.

— Сонда не болып шығады? Анау жақта,— Панфилов Волоколамск тұсын нұсқады,— анау жақта біз, тайсақтайдыз деп, қаладан айрылдық... Ал енді бұл жерде де тайсақтан отырмыз...

— Қалай? Қай жерде, жолдас генерал?

— Мына жерде... — Панфилов оқылған беттерді нұқыды. — Бұл жерде де сондай тұрлаусызың, сондай батылсыздық...

— Жолдас генерал, менің айтайын дегенім...

— Білемін, жолдас Дорфман, түсінемін. Сізді кінәлап отырған жоқпын мен. Бірақ айтыңызшы, тек қана бас сауғалап қалу үшін жалтарудың қажеті не бізге?

Зобалаңдан неге тайсаламыз? Туса туда берсін!

— Басымызға бәле тілеудің керегі не, жолдас генерал...

— Жіберген қателерім үшін орнынан алынсан немесе жазаға ұшырасам, бұл маған, әрине, жайсыз тиеді, жолдас Дорфман. Әйткенмен тәуекелге бел байлап, бәрін ашық айтайық. «Аяқсыз қалдырылсын. Архивке өткізілсін» деген бұрыштама жазылмайтындей етін айтайық. Тәуекел етейік, жолдас Дорфман. Жарай ма?

— Мен әзірмін, жолдас генерал.

— Бұл жөнінде мен әсте күмәнданған емеспін.

6

Панфилов ойға шомып, бөлмеде ерсілі-қарсылы жүрді.

— Волоколамск үшін болған ұрыста біздің жіберген қатеміз қайсы? — деп үн қатты ол. — Жинақталған тәжірибеге қарамастан, мен уставтағы линиялық тактиканы қолданумен болдым.

— Ылғи солай бола берген жоқ қой, жолдас генерал,— деп түзетті Дорфман.

— Иә, сіздікі дұрыс. Ылғи емес... Біздің оны әдейі бұза бастаған кездеріміз де болды. Мұның мысалы аз емес. Тіпті резервті пайдалану жөніндегі шешімді алсақ та болды.

Генерал енді маған қарай бұрылды.

— Көрдіңіз бе, жолдас Момышұлы, сізге де келіп жеттік... Мен сіздің батальонды жібергенде, сол маңдағы ең биік жотаны алуға бұйрық бергенмін. Міне, осының өзі-ақ линиялық тактикадан, линиялық шеп құрудан шегінгендік еді. Бірақ бұл батыл, толық жүзеге асырылмады, тұрлаусыз болды... Өйткені шебіміздің бұзылғанына қарамастан, сіздің батальонды қалада қалдырып, сізге қаланы корғауды тапсыру керек еді. Сіз қазірде де қалада ұрыс жүргізе берер едіңіз деп ойлаймын... Міне, осыны жазу керек, жолдас Дорфман.

— Құп болады, жолдас генерал.

— Жазғаныңыз мейлінше өткір болуы керек, бұл сіздің қолыңыздан келеді, жолдас Дорфман. Кате жіберілді деп айқын-ашық жазу керек. Мұның мәні қорғаныс ұрысында әскерлердің шеп құруы жайында уставта жазылған, бірақ ескіріп қалған ережені жеткілікті дәрежеде үзілді-кесілді бұза білмегендігімізде. Жазғанда былайша... іс аяқсыз қалмайтында етіп жазыңыз. Әлбетте, шектен шықпай, асыра сілтемей жазған жөн. Ал табан тірескен, қаһармандық ұрыстар жөнінде — мұның бәрін сақтаңыз. Бұлар орны-орнында қала берсін. Ұқтыңыз ба?

— Ұқтым. Тәуекел етеміз.

— Міне-міне... Қалаларды қолдан беру жетеді енді!

Қолдан берген екенсін — қалайша және неге бергенінді ашық айт. Жалтарма жауап жазар жөніміз жоқ қөй, жолдас Дорфман.

Менің батальоным жөніндегі мысалды місе тұтпай,

Панфилов Волоколамск үшін болған ұрыстағы сәтсіздік жайында капитанмен біразға дейін әңгімелесіп отырды.

— Үқтым, жолдас ғенерал,— деді Дорфман. — Кешкек таман жазып бітіремін.

— Жоқ, асыққанның ісі шала деген... Тұнделетіп те отырғаныңыз жақсы. Таңертен маған айта келіңіз. Азар болса қағаз бір күн кешігер... Ол үшін басымыз кете қоймас деймін. Ал енді, жолдас Дорфман, ісіңіз сәтті болсын.

7

Дорфманға рұқсат бергеннен кейін Панфилов маған қарап былай деді:

— Көрдіңіз бе, жолдас Момышұлы, өз уставымызға қарсы шыға бастап отырмыз. Қазіргі уставта өткен соғыстардың тәжірибесі көрсетілген. Жаңа соғыс мұны бұзуда. Мұны қатты опық жеп, жанынан түңілген командирлер ұрыстың барысында бұзып жүр. Мұны сіздің өзіңіз де бұзғансыз, жолдас Момышұлы...

Менің сөз қосуыма, қарсы пікір айтуыма мүмкіндік беру үшін Панфилов маған қарап біраз кідіріп тұрды, бірақ мен бұрынғыша тындаумен ғана болдым.

— Бұзғансыз да, содан кейін барып мұны маған мәлімдегенсіз. Мен армия қолбасшысына мәлімдеғемін. Ол жоғарғыларға мәлімдеғен... Сөйтіп, жаңа устав әбден қалыпқа түспей жатып, оған қол қойылмай жатып, мындаған командирлер қазірдің өзінде-ак ұрыстың барысында осы жаңа уставты жасауда.

Бүгін мені қатты мендеткен картаның қасына келіш, Панфилов оған тағы да көз жүгірте бастады.

— Ымм... Ымм... Иә, аз күшпен қарсыласудамыз. Енді бұл күшті нығайтарлық шамам бар. Құдайға шүкір, сіздің

батальоның қайта тірілді. Сіз тағы да менің резервім боласыз. Екінші өнірде қорғаныс шебін құрасыз.

Мен таңданғанымды жасырмадым:

— Екінші өнірде? Жалғыз менің батальоным ба?

— Сізге біраз қосымша күш беруге тырысамын. Бәлкім, қуатты құралды да қоса берермін. Бірақ мұндай құрал менде көп емес. Санаулы ғана, болмашы ғана...

— Сонда не болғаны, жолдас генерал?.. Біз қалай төтеп бермекпіз? Егер тұтас полктер өнмендей киліксе, жалғыз батальон, винтовкалы біrnеше жұз адам не істей алады?! Біздің армиямыз қайда? Біздің техникамыз қайда?

Жаңымды жегідей жеп, көніліме түйткіл болып жүрген ойларымның бәрін Панфиловқа тағы да айтып шықтым. Бәлкім, басқа бір дивизия командирі алдында мұндай айнық әнгімеге бара қоймас та едім. Бірақ Панфиловтың бар міnezі, озінің қарамағындағылармен пікір алысуға, олардың көзінше ойланып-толғануға, ақыл-кеңесін сұрауға бейім тұратындығы осындаи сыршылдыққа дем беруші еді. Бұл жолы да зәредей кінә тақпастан, керісінше менің айтқанымды бар ықыласымен тындалды.

— Сөйлеңіз, сөйлеңіз, жолдас Момышұлы. Сіз менің резервімнің командирісіз. Сіз бен біз озара түсінісіп алуға тиіспіз...

Мен қайыра сұрадым:

— Шынымен-ақ бүкіл екінші линияны қорғамақпын ба?

Панфилов менің сөзімді бөлді:

— Линияны емес, жолдас Момышұлы... Бұл сөзден тезірек жерігеніңіз мақұл. Бұрынғы линиялық тактиканың шырмауынан тезірек құтылғайсыз.

— Сол екінші линияның орнында сізде жалғыз менің

батальоным болмақ па? Мұның қисыны бар ма, жөлдас генерал?

— Қисыны бар... Тек дер кезінде керекті жерде болып шыққан жөн. Бұл ретте Волоколамск бізге сабак болуға тиіс. Егер сіз мына өңірді түгел зерттеп шықсанызы,— деп Панфилов дивизия шебімен жапсарлас кең алқапты картадан көрсетті,— егер ендігі жерде сіздің генерал жаза баспайтын болса, онда бір батальонның өзі-ақ дұшпанды бірнеше күн әурелейді. Біздің ирек сыйығымызды-серіппемізді еске түсірініз. Дұшпанның қанат жайып, қайтадан сап құруына тұра келеді. Ал бұған уақыт керек. Енді жолды бөгейтін шағын взвод емес, тұтас батальон болады. Кәне, дұшпан үшін қимылдан көріңізші. Рақым етіңіз, мырза, неміс әскерлері тобының қолбасшысы, егер тас жолда, негізгі соққы берілетін тарапта, батальонға келіп киліксеңіз, сіз қандай амал қолданбақсызы?

Бірнеше минут мен неміс қолбасшысының ролін атқардым. Онан соң:

— Эрине, батальон олардың екі-үш күнін алады,— деп мойындағым.

— Бәлкім, одан көбірек те болар, жолдас Момышұлы...

— Ал содан кейін ше, жолдас генерал?

— Содан кейін бе?.. Қажет болған күнде. Истраға дейін бір шептен екінші шепке өтіп, лек-легімізben жылыса бере міз. Мұны сізге мениң айтатын жөнім жок еді, жолдас Момышұлы. Мен мұны сізге резерв командирі деп сенгендіктен айтып отырмын. Шегіне ұрыс жүргіземіз, тағы да ирекше серіппені қолданып бағамыз. Шегіну дегеніміз — қашу деңен сөз емес, ұрыстың ең күрделі тұрлерінің бірі, жолдас Момышұлы. Шегіну тәсілін екінің бірі біле бермейді. Бізге жүктелген міндет — дұшпанның жедел ілгері басуына

мүмкіндік бермеу, оны титықтатып, жаудың механикаландырылған күштерінің алға ұмтыларлық жөлдарын бөгеп отыру. Ал мұндай жолдар — өзіңіз әбден байыптап қараңызышы! — көп емес. Егер білгірлікпен шегінер болсақ, дұшпан Истра өніріне барып жеткенше бір ай-бір жарым ай уақытын жоғалтады. Өзіңіз қалай ойлайсыз, мұның қисыны жоқ па?

Картаға қарап, мен генералдың қолындағы қарындаштың бағдарына, кейбір басты нұсқалары ғана анықталған, әлі де көмекілеу ұрыс жоспарына, маған Панфилов ашып көрсеткен жоспардың келешектегі өрісіне зер салумен болдым. Кездесер қыншылықты жасырмastaн, ол менің көңіліме сенім ұялагты... Жолды бөгеп отыру... Немістерді бір ай-бір жарым ай әурелеу...

Енді бұл мені түңілткен жоқ, кайта әбден ойластырылған өрелі міндет ретінде көкейіме қона бастады.

— Менің ойымша,— деді Панфилов тағы да,— айқасқа түсер күштердің арақатынасы төртеуге қарсы, тіпті бесеуге қарсы біреу болатын шығар. Оқасы жоқ, жолдас Момышұлы, сіз бен біздің көріп жүрген құқайымыз бір бұл емес кой... Ал бір ай-бір жарым айдан кейін біздің негізгі резервтеріміз келіп жетеді. Қазір оларды кішігірім ұрысқа салудың жөні жоқ. Мезгілі жеткенде армиямыздың қайда, техникамыздың қайда екенін көреміз ғой деп ойлаймын.

8

— Жә, бүгінше осы жетер,— деп түйді генерал. — Егжей-тегжейін келесі жолы әңгіме етеміз. Жуық арада сіздің батальонды өзіме жақынырақ жерге, екінші эшелонға көшіремін. Сонда жаңа қоныс тойына баармын. Шақыратын боларсыз?

Мен бас иіп, тәжім оттім.

— Рақым етіңіз... Сізге қазақша қонақасы береміз. Палау өзірлейміз. Тек күні бұрын хабардар еткейсіз.

— Жарайды. Аспазды ренжіте қоймаспын. Ал енді әңгіме былай, жолдас Момышұлы. Сізге бір шұғыл жұмыс тапсырғалы отырмын. Өзіңіз жүргізген ұрыстың бәрін, батальонның қалай қимылдағанын суреттеп жазыңыз. Схемаларыңызды тіркеңіз...

— Құп болады, жолдас генерал.

— Қыншылықты бүркемелеменіз. Аңы-тұщыны түгел татқан жақсы. Ұқтыңыз ба? Бұл үшін сізге қанша күн керек?

— Үш күнде үлгіремін деп ойлаймын.

— Жоқ, үш күнде үлгірмейсіз. Бір апта алыңыз. Әулие-әнбие мұрсат берер бізге. «Бұл қайдагы әулие-әнбие?» дегендей, оған таңдана қарадым. Панфилов мұның мәнісін түсін-дірді:

— Қорғанушының әулие-әнбиесі — уақыт! Мұны кімнің айтқанын білесіз бе? Неміс халқының аса көрнекті адамдарының бірі Клаузевиц айтқан. — Панфилов біраз ойланып отырып, қайталады: — Неміс халқының... Сіз, жолдас Момышұлы, ұлт ретіндегі, халық ретіндегі немістерді ешқашанда жек көрген емессіз бе?

— Ешқашан да! — деп кесіп айттым мен. — Егер менің қандас бауырым езуšíлердің свастика туының астында жүрер болса, мен оны да жек көрер едім.

Панфилов кенет есіне түскен бір жайды анғартты:

— Иә, шегіну жөнінде Лениннің не деп жазғанын сізге айтуды ұмытып кетіппін ғой. «Біздің күресімізде жан аямай, батыл, тоқтаусыз шабуыл жасай білу қандай қажет болса, шегіну өнері де сондай қажет» деген ол... Шегіну

тәжірибесін үйрену керек деп жазған. Үктыңыз ба, жолдас
Момышұлы?

Осыдан соң ол менімен қол қысысып, қош айтысты.
Сыртқа шыға сағатыма қарап едім, үшке жуықтаған екен.

Бұдан бірнеше тәулік бұрын дәл осы сағатта мен Пан-
филовтың Волоколамскідегі үйінен аттанып кеткен едім;
сонда зенбіректер гұрсілдеп, жаңбыр сабалап тұрған-ды,
куйік иісі мұрынды жарып, айнала төніректі лайсан мұнар
бүркеп алған еді. Ал қазір алтын күз қайта оралып келген-
дей. Жел үрлеп жыбырлаған, күнде шағылысқан қақ сулары
мындаған жылтыр ұшқынға, айнымалы сәулеге айналып,
көзді ұялтады. Үнсіз әндеткен көңілім алып ұшып, атқа
кондым.

Күрен төбел де, мені үйреншікті үйіме, яғни батальонға
жеткізгенше асық болғандай, сар желіспен заулап келеді.

МЕГЗЕУЛІК ҮРЕЙ САЛДАРЫ

«Алтын басты болсаң да, ардан артық емессің»

1

Көз алдында Горки деревнясы... Көшесінің бір жағы көлеңкелі болса, екінші жағындағы үйлер терезелерінің әйнектері күнге шағылысып, жалт-жұлт етеді. Немістер басып алған өнірдегі жорығымыз кеше ғана аяқталып, өз әскерлерімізге қосылғанбыз. Шарбақ сыртындағы көшпелі үш асхана бірдей тұтіндеп жатыр. Ендеши біздің обозымыздың келіп жеткені ғой. Әр ротадан бөлінген жауынгерлер отын жарып, картоп тазалауда. Ал көше бойында жан баласы жоқ — роталар шепке барып бекінген. Мен штабым орналасқан үйдің алдында Күрең төбелдің басын тедедім. Сол заматта жүгіріп келген Сииченко аттың шылбырын ұстады, мен штаб бөлмесіне кірдім. Мұнда орнатылған телефон аппаратының қасында байланысшы жауынгер отыр. Стол үстінде жатқан топографиялық картаға батальон корғанысы түсірілген. Бөлімшелердегі адам санының тізімі және басқа ақпар жазылған қағазды Рахимов столдың бір шетіне қойыпты. Мен қағазға көз салдым. Батальонның қайтадан жинақы да мығым, әрі басқаруға икемді күшке айналғанын онсыз да білемін. Төсекте аяғынды көсліп біраз жатуға, жаның мен тәнінді тынықтырып алуға мүмкіндік те бар. Осы қалауымды істеп, төсекке жабылған плащ-палатканың үстіне кисая кеттім де, жастығымды жайластырып, гимнастеркамның жағасын ағыттым.

— Отыр, Рахимов... Мәлімде.

Жаным жай тауып, буын-буыным босап, мәлімдемені тыңдаудамын. Терезе сыртынан естілген дабыр-дұбыр көнілімді алаңдатты. Мөйнымды бұрып Рахимовқа:

— Не боп қалды екен, білші,— дедім.

Сыбдырызы шығып кеткен Рахимов бір минуттан кейін қайта оралды. Көңілінің қобалжып тұрғаны байқалады. Оның беймаза түрі лезде маған да әсер етті. Бөлмеде ешбір өзгеріс болмаса да, әлденеден құлағым шынылдалап кетті.

— Жолдас комбат, мәлімдеуге рұқсат етіңіз.

— Ал, не боп қалыпты?

— Пулемет арбасымен Заев келіп тұр.

— Заев?

Сол күнгі оқиға — жарылып жатқан миналар, аласұра шапқан Қүрәң төбелдің қылаңдаған бейнесі, пулемет арбасының үстінде шыбығын сермен Заев айна-катесіз козіме елестеді. Заев пен пулеметшілер мінген арба да Қүрәң төбелдің соңынан зымырай жөңкіп, қас қаққанша ұрыс майданынан ғайып болған-ды. Міне, содан екі күн өткеннен кейін ғана Заев қайта келіп отыр. Орнынан ұшып тұрдым. Босаңсуым да, шаршап-шалдығуым да су сепкендей басылып, қатуланып алғанмын.

— Қайда өзі?

— Аула ішінде.

— Пулеметшілер ше?

— Олар да осында.

Өзіме-өзім келіп, есімді жидым. Енді құлақ шекемнің шынылдауы да басылды. Гимнастеркамның қатпарын жазып, түймесін салып, табалдырықтан атгадым.

2

Жаңадан із салып, ауланы айғыздыған, балшық жабысып баттасқан қос дөңгелекті арба мал қораның көлеңкесінде тұр. Заевпен бірге ұрыс майданынан қашқан төрт пулеметші дөңгелектің жанында иін тіресе қалыпты. Тек

арбакеш Гаркуша ғана іспен айналысып, атына бір құшаш пішен әкеле жатыр. Ақбоз мәстек әлі де үсік шалмаған, күн нұрымен бейне қайта көктей бастаған шөпті жұлып жеп жүр.

Әлгі Заев қайда екен? Жасырынып қалған ба? Менің бетіме қарауға дәті шыдамағаны ма? Жоқ, жасырынбапты. Қол-аяғы арбиған, ұзын тұра қалпында қора іргесіндегі корнекті жерде, мильтына түсіре киген бөркінің астынан маған қадала қарауда. Аулаға жүгіріп келген Бозжанов Заев-қа жақындей бергенде ғана мені байқап:

— Смирно! — деп саңқ етті.

Пулеметшілер қаздия қалды. Шөбін жерге тастаған Гаркуша да бойын түзеді. Жалғыз Заев қана басын көтермesten, кеудесін кermesten, ұзын қолдарын төмен түсірген қалпында мұңайып тұр.

— Өңшең қорқақтар! — дедім мен. — Сендер тылда тырағайлап жүргенде, адал жауынгерлер жаумен жағаласты. Енді неге келдіңдер? Өз жолдастарыңың беттеріне қалай қарамақсындар? Ар-ұяттарың қайда?

Менің сөзімді бәрі тұнжырап тыңдауда. Төрт пулеметшінің ішінде Ползунов та болатын. Бұдан небәрі бірнеше күн бұрын ғана генералға мұның есімін айрықша мақтанышпен атағанмын. Ползуновтың ежелгі байыпты да нұрлы көздері қазір қарауытып кеткен.

— Сенің ар-ұатың қайда, Ползунов?

Ол тайсалмай жауап қайырды:

— Жолдас комбат, сіздің қалай қарсы алатыныңызды білғенбіз. Сонда да алдыңызға келіп тұрмыз.

— Бірден неге қайтпадындар? Жолдастарыңың жаумен шайқасып жатқанын көргеннен кейін бірден неге бұрылмадындар?

Заев үн қатпады. Гаркуша мынадай жауап айтты:

— Немістерге тап болдық, жолдас комбат. Басқа жаққа бұрылған едік, төбемізден тағы да оқ жаудырды.

— Содан кейін ше?

— Содан кейін сізге қайтып келер жолымыз жабылып қалды... Неміс өткізбей қойды.

Мен былай деп бұйырдым:

— Заев! Штабқа барыңыз. Ал сендермен, өңшең қаңғыбастар, әңгіме басқаша.

Салым суға кетіп, кілт бұрылдым да, штаб бөлмесіне қарай беттедім.

3

Мен көп күткен жоқпын. Ұзамай Заевтың салмақты қадамымен еден тақтайының сықырлағаны естілді. Оның сонынан бөлмеге жуасып қалған Бозжанов кірді.

Заев еңсесін көтерді.

— Жолдас комбат, сіздің жарлығының бойынша келіп тұрмын.

Бұл жолы ол өзінің үйреншікті әдеті бойынша күнкілдемей, сөздерін анықтап айтты. Мен орындыққа отырдым. Қиғаш үйек тәрізденғен күн сәулесі Заевқа түсіп тұр. Оның әскери форманы қатаң сақтап киінгенін мен енді ғана байқадым. Бұдан бұрын оның бұлайша киінгенін, сірә, бірде бір рет көрмеген шығармын. Бүгін комбаттың төрелігіне — қылмыскер, қашқын атаулыға аяушылық жасау дегенді білмейтін төрелігіне — жүгінгелі батальонға қайта оралған Заев жуынып-қырынып, шинелін әбден тазартып, біз майданға келgelі бері үстіне іліп көрмеген қайыс бауларын тағып алуды лайық санаған тәрізді. Екінің бірінде Заев өз каруын да, әртүрлі басқа заттарын да салып сақтайтын қойны бұрынғыдай торсыып тұрған жоқ: шинелінің ілгек-

тері мен түймелері түгел салынған. Сұр елтіріден тігілген офицерлік құлақшының бауы бұрынғыдай емес, байлаулы, мандайында эмалі түскен жұлдызы бар. Тек шинелінің бұрынғыша томпиып тұрган сыртқы қалталары ғана Заевтың бұрынғы сөлекеттігін танытқандай. Терезеден түскен күн сәулесімен оның беті пішіні: екі шекесі үнгіш, жақ сүйектері шығынқы, екі ұрты суалып, иегі состиып көрінеді.

— Қаруынды тапсыр,— деп бұйырдым мен.

Заев асынған қайыс бауларын ағытып, белдігін, пистолет қабын шешіп, бәрін стол үстіне қойды.

— Жұлдыз алынсын! Айырым белгілері сыпырылсын!

Осындай жазаға кіріптар болатынын Заев, эрине, білген де, осыған әзірленген де еді, дегенмен оның беті тұтігіп, аузы әнтек ашылып, сабалақ қабағы бұрынғыдан бетер селдірей тұсті. Ол тез-ақ бойын билеп алды: кезеріп, жарылып кеткен еріндерінен кешірім сұрау емеуіріні білінген жок, маған қадалған үнгіш көздерінен жалыныш ұшқыны байқалмады. Заев жарлықты үнсіз орындағы. Сыры көнерген қызыл жұлдызы да, шинелінің петлицаларынан жұлынып алынған қызыл текшелері де стол үстіне қойылды.

— Петлицаларынды жұл,— деп талап еттім мен.

Тарс етіп ашылған есіктен Толстунов корінді. Кәдімгі салмақты қалпында, ептең тенселе басып, жауынгерлік арнамыс бұйымдары жатқан столдың қасына барып отырды.

4

— Петлицаларынды! — деп қайталадым мен.

— Жолдас комбат, мүмкін, петлицаларымды қалдырапсыз?

— Жок, жұлыныз.

Заев назарын тайдырмастан, сүйекті де қайратты қолын

көтеріп, екі петлицасын да жұлып-жұлып алып, столдың үстіне таstadtы. Енді Заев жай солдат болудан да қалды, мен оның ең соңғы жауынгерлік белгісін де алып қойдым.

— Барлық қалта актарылсын. Ондағы зат біткеннің бәрін стол үстіне салыңыз.

Жарлыққа мойынсұнған Заев қалталарындағы нәрселе-рін шығара бастады.

Стол үстіне жеке адамға арналған жыртық дәрігерлік пакет тасталды. Оның ішінде үлдірекпен оралған қаттаулы мақта, йод құйылған шөлмекше, ағылшын түрреуіші бар екен, бірақ бинті жоқ болып шықты. Сонда қол пулеметінің бинтten өріп жасаған бауы, ротасын немістерге қарсы шабуылға бастаған Заевтың жүгіре басқан бетте осы бауды қарына іліп, оқ жаудырғаны есіме түсті. Міне, қара кошқыл жентекке айналған, қолдан жасалған осы өрме бау да қалтасынан шығарылды. Шалбарының қалтасынан Заев машина майы жұққан қол орамалын, сіріңкесін, жыртылған шылым корабын, саусактың таңбасы түскен кестелі қызыл әмиянын, олақтау жасалған ағаш сабы бар әйдік бәкісін алды. Төс қалтасын сипалаған Заевтың колы бөгеліп қалды.

— Бұл аяулы нәрсе, жолдас комбат.

— Шығар бәрін.

Түймесін ағытып, қалтасынан бір буда хат алды. Хаттармен бірге сақтаулы жатқан суреттер де шықты. Бірі алты-жеті жасар баланың суреті екен. Бала орындық үстінде тұрған қалпында, барлық түймесі салынған, белдікпен шарт буылған, қайырма жағалы көйлегімен суретке түсірілген. Шекесінің үңгіштігінен, қалың қабағынан Заев үрпағы екені аңғарылады. Фуражкасына қызыләскер жұлдызы тағылған. Одан баланың қолымен шала-шарпы жүргізілген бояу қызарып көрінеді. Анықтап қарағанымша болмай,

Заев суретті тез аудара қойды. Алайда оқыстау қымылдаған қолына ілінген екінші сурет аударылып тұсті. Оның сыртына ірі әрінтермен мынадай сөздер жазылған: «Досым, орыс туысым...» Мұны жазылған кім болды екен? Суретті аударып қарап едім, жаздың күні қазақ даласында, Алатау аясында тұрған екі адамның бейнесін көрдім: бірі — ұзынұра ашаң Заев, әлдекімге «сазайынды тартқызам» деп док көрсеткендегі, ызғарлы да наразы пішінде бір шетке қарауда; екіншісі — пандана кеудесін керіп, жайдарылана күлімдеп, қырынан тұрған аласа бойлы, толықша Бозжанов — жұбы жазылмайтын екі дос, командир мен политрук, біздегі Пат пен Паташон.

— Хаттар кімнен келген?

— Әйелімнен.

— Сеніміңіз кәміл болсын, Заев,— дедім мен,— бұл хаттарға ешкім тимейді, бұларды ешкім оқымайды.

Хаттарды дестелеп, терезенің текшесіне қойдым. Бұл дестенің үстіне Бозжанов пен Заевтың суреті бар ашық хат салынды да, мұның бәрі шуда жіппен айқыш-ұйқыш буылып-түйілді.

— Бары осы ма?

— Жоқ, тағы бір зат бар, жолдас комбат.

Осыны айтып, ол шинелінің ішкі қалтасынан ұзынша мөлдір пакет шығарды, одан әмиян, ақ қолғап айқын көрініп тұр. Мұны Берлинде кию үшін сақтап жүргенін Заев естен кетпес түнгі күзет кезінде айтқан болатын. Сонда ұзын аяктарын салбыратып, мәстекке жайдак мінген Заевтың: «Қалай ойлайсыз, жолдас комбат, жұмыр жерді әлі талай шарлайтын шығармыз?» — деп күжілдегені есіме тұсті.

Жо-жоқ, өткен елес менің көнілімді жібіте қоймайды. Бұл дүниеде сенің саудаң біткен, Заев. Ар-намысынан

айрылып, жауынгерлік борышын аяққа басқан сендей жанның енді көрер қызығы да, істер ісі де жоқ. Бар болғаны лайықты жазаға сөзсіз мойынсұну. — Енді біткен болар?

— Иә, жолдас комбат, бітті.

Оның ылғи «ehe», «әһә» дейтіні қайда, осындай сөздері үшін менен талай-талай сөгіс есіткен еді ғой? Енді мұның бәрі су сепкендей басылыпты.

— Шылымды алуыңызға болады, — дедім мен.

Заев шылымы мен сірінкесін қалтасына салып алды. Бұдан соң ұқыптылықпен шинелінің әрбір ілгегін, әрбір түймесін салды. Оның қалтырау дегенді білмейтін қайратты да сүйекті қолы қату еді.

Тап-түйнактай түрге енгеннен кейін ол бойын түзеп, тына қалды.

5

Бөлме ішінде тыныштық орнады. Мен ішімнен үкім шығарып, шешім қабылдалап та қойдым: ату жазасы. Бірақ тағы бір минуттай ойланып-толғандым. Стол үстінде жатқан заттардың әрқайсысы — Заев қару-жарақты бөлшектеп, құрастырған сайын қолданатын жуан бізі, түрлі ашқыш-бұрандалары бар, ағаш сапты бәкі де, Заев осы күнге дейін жанынан тастамай алып жүрген қол пулеметінің тірегі ретінде кірлі бинттен жасалған бау да, Берлинде киуге арнап, есерсоқтықпен сатып алынған қолғап та, жілтері үзілген, жасыл екі петлица да — бәрі-бәрі: «Кешірім ет!» деп жалбарынғандай.

Ал менің жүргегіме соғыстың қүйдіріп басқандай өшпес қағидасы ұялаған: «Қорқақтық, опасыздық жасаған екенсін, саған ешбір кешірім жоқ. Бәлкім, бұрын сені жұрт жақсы көрген де, мақтаған да шығар, бірақ алтын басты бол-

саң да, ардан артық емессің, сондыктан әскери қылмысын үшін, қорқақтығың үшін өлім жазасына кесілесің».

Иә, тіпті алтын басты болсаң да!.. Сонымен, шешім қабылданды.

— Рахимов!

— Мен, жолдас комбат.

— Екінші ротаны, мынамен бірге келген жауынгерлерді сапқа тұрғызыңыз...

— Жолдас комбат, олар тамақтанып жатыр.

— Тамақтанғаны қалай? Кім рұқсат етті оларға?

— Мен рұқсат еттім,— деп жауап қайырды Толстунов. — Жұрт аш қой.

Ақырында мен қатты кеттім.

— Немене, біз ашықпаппыз ба? Бұлар тылда тырағайлап жүргенде, біздің неше тәулік бойы нәр татпаганымызды білемісің?

— Жарайды, комбат,— деп тоқтау айтты Толстунов. — Тамақтарын ішіп болсын жұрт.

Мен енді қызулығымды бастым.

— Жақсы. Құте тұрайық. Ал әзірше, Заев, әйеліңізге хат жазуға мүмкіндік бере аламын. Бұдан басқа ешқандай ақтық тілекті тыңдағым келмейді. Сіз өзіңіз басқарған рота сапының алдында атыласыз, сізді өзіңізben бірге қашқан жауынгерлер атады.

— Жолдас комбат,— деп үн қатты Заев, — менің абыроймен өлуіме мүмкіндік беріңіз! Өз ротамда қатардағы жауынгер ретінде өлуіме мүмкіндік беріңіз.

— Болмайды!

— Жолдас комбат, білемін... Өлім жазасына лайықпын. Өзім де тірі жүргім келмейді. Бұл мезгеулік үрей салдары екенін, осыдан бар қасиетімнен, өмірден айрылғалы

отырғанымды білемін. Бірақ менің абыроймен өлуіме мүмкіндік берініз. Барлауда ма, атака кезінде ме, әйтеуір жауоғынан өлетін болайын. Мен сіздің катал төрелігінізден бас сауғалап қалуға, басқа батальонға, басқа ротаға өтуге әрекеттенген жоқпын. Маскаралық таңбасын шыбын жанымды пида етіп кетіруім үшін өз жауынгерлеріме жіберініз. Қатардағы солдат ретінде жаумен шайқасып, абыроймен өлейін. Жолдас комбат, осы өтінішімді орындаңызышы!

Заев тұңғыш рет шешен болып кетті. Айтқан сөздері әрі нағымды, әрі әсерлі еді. Жан күйзелісі мұны марқайтып, өресін осіргендей. Енді менің алдында тұрған, мені сенім күшімен иландырмақ болған бұрынғы есерсөк, қылжакбас Заев емес, есейіп, кемеліне келген Заев еді. Өзімнің қобалжи бастағанымды сезіп, кесіп айтты:

— Жоқ! Жоқ! Болды енді! Келесі үйге барыңыз. Эйеліңізге актық хатыңызды жазыңыз.

Тұнжыраған Заев кинала үн қатты:

— Мейлі, солай-ақ болсын... Төрелігіңізге тақ тұрамын, жолдас комбат.

Осыны айтты да, жауынгерлер қауымынан аласталған, белдіксіз, жұлдызызыз, петлицасыз қалған Заев қош айтиспастан шығып кетті.

6

Мен өз жолдастарыма: Толстуновқа, Рахимовқа, Бозжановқа қарадым.

Мен Заевты айыптал, соттаганда бұлардың ешқайсысы әңгімеге араласқан жоқ. Қазір де ешқайсысы бір ауыз сөз айтпады. Бірақ не айттарын көздерінен таныдым. Заевтың қазіргі мінезі, оның өзін-өзі ерлікпен айыптауы, тіпті әсерлі сөзі — өзіне абыройлы өлімді қиуды өтініп сұрағандағы

күтпеген жерден пайда болған шешендігі, өтімді де нанымды дәлелі бәрін тебірентіп, әрқайсысының жүрегінде оған деген жанашырлық сезімін туғызған еді. Осынау үш көген көз: «Кешірім ет, өмірін аман сақта!» — деп жар салғандай. Жоқ! Алтын басты болсаң да... Жоқ, жолдастар, болмайды!

Көпке созылған үнсіздікті Бозжанов бұзды:

— Кәне, тاماқ ішейік. Бәрі дайын.

— Неге асығасың? — дедім мен. — Кейін ішерміз.

Бірақ Бозжанов ас ішуге әзірлік қамын тоқтатқан жоқ.

— Столды босатындар. Мен қазір... Маған қарауға батпастан, ол ас пісіріліп жатқан бөлмеге тұра жөнелді.

Рахимов стол үстін тез босатып, плащ-палаткасын жайды да, үйреншікті ұқыптылықпен Заевтың үюлі жатқан заттарын тәртіпке келтірді. Штабтағы қорымыз жартымсыз бола тұрса да, таза ақ қағазға Заевтың петлицаларын, жұлдызын, қызыл текшелерін орап, бұл түйіншекті оның әмиянына салды. Одан соң терезе алдындағы хаттар мен суреттерге көзінің қиығымен қарады, бірақ бұларды алуға батпады. Сөйтіп, ептілікпен буылып-түйілген шағын салмақты бума бөлменің арғы мүйісіндегі сандықтың үстіне қойылды.

Сол мезетте Бозжанов бір кастрөл сорпаны алып кірді.

— Кейін, кейін, Бозжанов,— дедім мен.

— Бұл қалайша, жолдас комбат? Онсыз да көп қайнадығой.

Толстунов Бозжановты қолдады:

— Тамақтанып алайық, комбат. Анау қағазын жазып болғанша үлгереміз. Синченко, тарелкаларынды қой, нан әкел.

Синченконың бөлмеде қашан және қалай пайда болға-

нын байқамаппын да. Ол ыдыс-аяқты үнсіз жайғастырып, нан кесті. Дыбысын да, тықырын да білдірмеуге тырысып, өзі жазықты балаша мұңая төмен қарап жүр.

Толстунов былай деді:

— Комбат, бір рюмкадан арақ ішуге рұқсат ет.

— Керегі жок.

— Керегі жоғы қалай? Мына біздердің кінәміз не, комбат? Сыбағамыздан қақпасайшы. Тамақ алдында бір-бірден тартып жіберейік.

— Мейілдерің, қаласаңдар, іше беріңдер.

— Өзің де бізben соғыстыр, комбат. Синченко! Құты қайда? Синченко құтыны ұсынды. Стакандарға Толстунов құйған аракты жұрттың бәрі үнсіз ішісті.

Бозжанов шуда жіппен айқыш-ұйқыш таңылған бұманын үстіндегі суретті иегімен нұскады.

— Онда не себепті құлін тұрғанымды білемісіз, жолдас комбат?

— Не себепті?

— Біз әзірленіп болып, суретке түсे бастағанымызда, рота маңында әлдеқайдан пайда болған бір қызды оның көзі шалып қалды. Мұлде бейтаныс қыз еді. Соған айқайлап тұрған қалпы ғой. Мен болсам... Жә, мұның келеркетері жоқ... Өзі әрқашан таза адам болатын, жолдас комбат. Көбімізден таза жан...

— Мен үшін мұның ешбір қызығы жоқ,— деп мен Заев жайындағы әңгімені тойтарып тастауға тырыстым.

Бірақ әңгіме жалғаса берді.

— Тыңдашы, комбат,— деді Толстунов. — Оны әскери трибуналдың соттағаны жақсы. Қазір біз ұрыс жағдайында емеспіз ғой...

— Ұрыс жағдайында емесі қалай? Қарсы алдымызда жау тұр.

— Эйтеуір әзірше ұрыс жоқ қой. Оны трибуналға жөнелт, акты-карасын сол трибунал ажыратсын.

Мен үндемедім. Толстунов сөйлей берді:

— Егер атуға үкім етсе, соған сәйкес батальон сапы алдында атамыз. Егер дәрежесінен айырса, онда қатардағы жауынгер ретінде кінәсін жуып-шаятын болады.

— Оған күмәнданатын не бар? — деп даурықтым мен.

— Ұрыста өз шебін тастап кеткені үшін, әрине, ату жазасына кесіледі. Бұдан басқа үкім болмақшы емес.

— Шынында да, трибунал соттасын оны, ақсакал,— деп үн қатты Бозжанов.

Мен ешбір жауап айтпадым. Тамағымызды ішіп болдық. Синченко ыдыс-аяқты жинастырды.

— Рахимов! — дедім мен — Заевты шақырыңыз. Бірнеше минуттан кейін Заев бөлмелеге келіп кірді.

Қолында бір парақ жазулы қағазы.

— Эйеліне хат жаздың ба?

— Иә, жолдас комбат. — Заевтың даусы қатты естілді, күлтектеместен, жасқанbastan, ол менің бетіме тұра қарауда. — Бір мезгеуліктек маскара бөлүп, өз өмірімді еш кетірдім деп жаздым! Осы мезгеулік үрей салдарынан адабасымды кор етіп, өмірден күдер үзгелі отырмын дедім. Әскери сап алдында атылатыным туралы да жаздым. Балама шындықты айтпай, оны аялап өсіргейсің дедім. «Әкем ұрыста қаза тауыпты» деген сенімде болғаны жақсы ғой оның.

— Жарайды. Отырыңыз. Рахимов, Заевқа конверт беріңіз. Заев отыра қалып, хатын конвертке салды да, сыртына адресін жазды.

— Жапсырыңыз, мен сіздің хатыңызды оқымаймын.

Заев конвертті желімдеп, маған берді.

— Рахимов, қағаз алыңыз,— дедім мен. — Былай деп жазыныз: «Дивизияның әскери трибуналына. Маған қарасты батальонның екінші ротасының бұрынғы командирі Заевты қамауға алып, сізге жіберін отырмын. Үстіміздегі жылдың 30 октябрінде Быки деревнясының маңында Заев ротаның бір бөлегін соңына ертіп алып, ұрыс майданынан масқаралықпен қашып кетті. Отанына опасыздық жасаған мұндай сатқынға лайықты бір ғана жаза — оны сап алдында ату. Заевтың қылмысты ісін қарап, батальон сапының алдында ату үшін оны соттың үкімімен бірге маған жіберуді трибуналдан өтініп сұраймын». Жаздыңыз ба?

— Иә, жолдас комбат.

Мен қағазды алып, оқып шықтым да, уақытын көрсетіп қолымды койдым.

Осы қағазben бірге Заевты дивизия трибуналына айда-тып жібердім.

ӨЗІ НЕГЕ КЕЛДІ ЕКЕН!

«Адасқанның айыбы жоқ,
Қайтып үйірін тапқан соң»
(Халық мақалы)

1

Келесі күні түстен кейін бізге күтпеген жерден генерал келді. Генералдың тапсыруы бойынша мен батальон жүргізғен ұрыстардың тарихын жазуда едім. Рахимов пен Синченконың іждағаттылығы аркасында маған үй иелері тұратын жақтан жұмыс істеуіме ынғайлы, жайлы да жылы орын әзірленген болатын. Қалам, қағазы мен сия сауыты бар, әлдеқайдан әкелінген шағын стол терезе түбіне жайғастырылып қойылған-ды. Қонағын мазаламауға тырысқан ерлі-зайыпты үй иелерінің бар-жоғын мен де жөнді елеғен емеспін. Стол үстіндегі мен жазған қағаз дестесі күннен-күнге қалындаі берді. Осылайша жұмыс істеп отырғанымда, тагалы ат тұяғының қатқақ тұрған жерді дұрсілдеткені естілді. Бастырма алдында бұл дыбыс тына қалды. Сенек жақтан аяқ сықыры шығып, есік ашылды. Соның арасынша генералды көріп, қайран қалдым. Аяз карыған қара торы жүзі қызара бөртіп, мұртына қырау тұрыпты. Үстінде етегі тізесіне жететін, бойына шақ ұзын ақ тоны, белін белдік-пен қынап буган. Тонның иықтары мен омырауындағы қатпарлары генерал қеудесінің еңкіштігін танытып тұрғандай.

Қонақтың алдынан шығып, істін жайын мәлімдемек болып едім, Панфилов күлімсіреп маған қолын берді.

— Жылынып алуыма рұқсат етесіз бе?

Қалтасынан шығарған қол орамалымен мұртын сұр-

тіп, тоны мен құлақшынын шешті, үй иесі әйелмен амандасты. Әйел одан:

— Шай ішетін боларсыз? Самауыр қойсам қайтеді? — деп сұрады.

— Ішпегенде ше? Теріс көрмеймін.

Әйел самаурынды сыртқа алғып шықты.

— Жағдай қалай, жолдас Момышұлы? Батальонды жуындырдыңыз ба? Моншаны реттеттіңіз бе?

— Иә, жолдас генерал.

— Жабдықтау жағы қалай? Етік жаматтырып жатырсыздар ма? Жаңа етік бар ма? Жылы фуфайка әкелінді ме?

— Жоқ, жолдас генерал, фуфайканы әлі алған жоқпын.

— Біздің интенданттардың осындай бір әдеті бар, кешеуілдете береді... Егер ертең бір жұмыспен Строковога бара қалсаныз, өздерін қатты шыжғырып алыңызы. Қылышынызды асынып барыңыз. Менің білуімше, Строково деревнясында дивизияның әртүрлі тыл бөлімдері орналасқан-ды. Панфилов солдаттың тұрмыс жағдайына байланысты тағы бірнеше мәселе қозгады. Бұдан кейін ол:

— Ұрыс хикаясының барысы қалай? — деп сұрады.

— Жаман емес, жолдас генерал. Нақ сонымен айналысып отырмын.

— Кәне, жазғаныңызды оқыңызы, тыңдал көрейік.

Дәл осы сәтте ауладан бір құшак отын көтерген үй иесі, сақал-мұрты ағарған, бірақ әлі де қайратты мосқал кісі келіп кірді. Әкелген отынын пештің жанына тастады да, ол генералға басын иді.

Панфилов орнынан тұрып, оған қолын берді. Қарт озінің қарамай дағы сіңіп, күс басқан қолына сезіктене қарады.

— Былғаныштау еді,— деді ол.

— Жұмыс дағы былғанышты болмайды. Өзіңіз ағаш кесуші емессіз бе?

— Арашымын... Осы төніректегі барлық үйлердің тақтайы менің қолымнан шыкқан. Сұраунылар болса, қазір де тақтай тіліп беріп жүремін.

— Жөн-жөн... Солдат та болып көргенсіз ғой?

— Дәл солай. Қызмет еткенмін, жолдас... Аты-жөнінді білмеймін...

— Иван Васильевич. Сіз ше?

— Аттас еkenбіз... Мен Иван Петровичпін.

— Мүмкін, бізben бірге боларсыз, Иван Петрович?

Мына батальон командирі ұрыс жайында жазғанын оқып береді. Ал біздер, карт солдаттар, тыңдал көріп, пікірімізді айтайық.

— Сөйтсек болар еді... Бірақ келесі жолы реті келер. Әзірше өздеріңіз айналыса беріңіздер. Кейде біреудің дамылсыз жазып жатқанын көресің... Ал жазып жатқаны ақиқат па, жалған ба,— оны кім білсін. Кедір-бұдыр алақанын уқалап тұрып, үй иесі жақаурага сөйледі:

— Ақиқат — жусаң да кетпейді, жалған — түк те етпейді.

Әлгінде отын буып әкелген арқанын иығына асып, ол табалдырыққа қарай беттеді.

— Бізben шай ішуге келесіз бе? — деп сұрады генерал.

— Шай ішемін ғой... Дыбыс берерсіз...

2

Карт араши сыртка шығып кеткен кезде Панфилов:

— Қожайыныңыз қызық кісі сияқты,— деді ойлы пішінмен. — Солай емес пе, ә?

Мен жауап қайырған жоқпын. Өйткені үй иесі жайында ештеңе білмейтінімді, онымен сөйлесіп те көрмегенімді мойындағым келмеді. Панфилов менің күмілжуімнің мәнісін анық түсінсе де, мұны маған сездірмеуге тырысты.

— Оқысаңызы, жолдас Момышұлы... Жол бойындағы ұрыстар, өзініздің алғашқы серіппелерінің жайында... Бұлар туралы жазып бітірген боларсыз?

— Иә, жолдас генерал. Бұл тарауды жазып бітірдім.

— Міне, міне. Нәк осыны оқыныз.

Менің қасыма отырып алып, Панфилов мен аударыстырған параптарға діттене қараумен болды. Батальон шебінің маңында, жол бойында ат төбеліндей аз ғана жауынгерлер тобы — Брудныйдың взводы мен Донскихтың взводы — жүргізген ұрыстарды баяндайтын керекті қағаздарды іріктеп алып, мен естіртіп оки бастадым. Мен бұл ұрыстарда қандай мақсат көзделгенін, Панфиловтың ерекше-серіппесінің сырын дәлірек сипаттап көрсетуге тырыстым. Мұның мәні аз күшпен көп күшке қарсы күресе білу еді. Бұдан соң мен осы ұрыстар кезінде қол жеткен табыстарымыз берілді. Бен сәтсіздіктеріміз туралы жаздым.

Панфилов бар ықыласымен тыңдады. Соғыстан менің қандай ғибрат алғанымды тексергісі келгендей, алда болатын жаңа шайқастар жөніндегі өзінің көңілге түйгенін кайта-қайта сынектан өткізгісі келгендей сынай білдіреді ол.

Әйел қайнаған самаурынды алып кірді. Панфилов оған: «Орнына қойыңыз!» дегендей бас изеп, ишарат білдірді де, тыңдай берді. Жазғанымның актық жолдарын оқып болып, басымды көтердім. Генерал күлімдеп отыр екен. Екі беті нұрланып, көздері жымың қагады. Мен бұдан Панфиловтың риза болғанын байқадым.

— Новлянск селосының тұсында,— деп үн қатты ол, — серіппе әдісімен сізде взвод әрекет еткен еді, енді бүкіл батальонды серіппедей шебер қимылдайтын етуінізге тұра келеді. Әуелі артта боласыз да, одан соң барлық әскер-

дің алдында болып шығасыз. Мұның қай жерде, қашан және қалай болатынын білмеймін. Бірақ біз үшін ең қажеттісі, жолдас Момышұлы, бір-бірімізді түсіне білу. Бір ауыз создан түсіну, кейде тіпті емеуріннен-ақ түсіне білу...

Генералдың көңілге түйгені маған аян. Оның діттеген ойының өзегі, арқауы болған нәрсеге — жаңа корғаныс шебін құру тәсіліне, жаңа жауынгерлік тәртін орнатуға — қайта-қайта оралып отырды. Адамның мұндай көңіл күйін не деп атап керек? Бір кітаптан іждағаттана ойлау деген сөзді оқығаным бар. Өте тауып айтылған соз сиякты. Жасампаз әскери бастық алдағы ұрыстың барлық нұсқасын, барлық мүмкіндігін іждағаттана ой таразысына салып, өлшейді, ұрыстың бағдары мынадай болса, қалай ету керек? Егер бұдан басқаша болса, не істеу керек,— деп ойланып-толғанады. Міне, мұндай командир істің егжей-тегжейін, қыры мен сырын өзі тексереді, қарамағындағы адаммен талай рет қозғаган әңгімесіне өжеттене қайта-қайта орала береді. Саған дағдылы тапсырма болып көрінген нәрсе — оның әлдеқашан бастан кешіргені, зарығып, қиналып барып түйғен шешімі. Міне, осыны андай білсең, оның қуанышы койнына сыймайды.

3

Әйткенмен генерал ойының ұшығына жете алмай, арқауын жоғалтып алған кездерім де болды. Бірде ол мынадай сұрақ қойды:

— Ползуновыңыздың халі қалай? Пулеметші болды дей ме?

Мен Ползуновтың оғаш мінез көрсетіп, пулеметтен шеттетілгенін айттым.

— Оғаш мінез? Қандай?

- Заевпен бірге қашқан, жолдас генерал.
— Ә-ә... Заевпен бірге ме... — деп ыңылдауды Панфилов.
Бірак одан әрі бұл жайында ештеңе айтқан жоқ. Мен жаңағана оқып шыққан параптарды козімен жүгіртпіп етті де, Брудныйдың фамилиясына жеткенде тоқтай қалды.
- Ал Брудный қалай? Ротаны басқара ма?
— Иә, жолдас генерал.
— Жұмысы тәуір ме?
— Менің таңдаулы офицерлерімнің бірі, жолдас генерал.
— Жаңылмасам, сіз оны... Соның өзін... Есіңізде ме, жолдас

Момышұлы?

- Бұл туралы да жазу керек пе? — деп сұрадым мен.
— Жоқ. Қажеті не? — Панфилов біраз үнсіз отырды. — Бәріп бірдей қағаз бетіне түсіре бермес болар, жолдас Момышұлы...

Бұдан соң әнгімесін тағы да басқа жаққа аударды:

- Айтпақшы, сол ұрыстардың схемалары дайын ба?
— Бізде мұнымен Раҳимов айналысады, жолдас генерал. Әлі де бітірмеген сияқты. Рұқсат етіңіз, мен барып біліп, келейін.

4

Рахимов жасап жатқан схемалар әлі дайын емес-ті. Айналасын қара бояумен қоршап, түрлі-түсті қарындашпен белгі соғу керек еді. Мен осыны генералга мәлімдедім. Стол үстінде самаурын әндептіп тұрған, шайдың тәтті тағамы да әзірленғен еді. Осының бәрін Синченко орны-орнына қойып жур. Шай ішуге шақырылған үй иесі орындыққа келіп отырды.

Панфилов былай деді:

- Дегенмен Раҳимов жолдас жұмысын бітірсін. Мен

күте тұрайын. Әзірше үй иесімен екеуміз шай ішіп, біраз әңгімелесейік.

Мен тағы да сыртқа шығып, Рахимовқа генералдың тапсырмасын айттым. Штаб бастығының бұдан басқа да шұғыл істері болатын: ол батальонның екінші эшелонға ауысуын әзірлеуге міндепті еді. Осыған байланысты бұйрық жазуы, колоннаның маршрутын, жүріс тәртібін белгілеуі, тағы басқа жұмыс атқаруы қажет. Рахимов тиісті жарлықтарды қол қоюға дер кезінде беріп үлгірмеспін деп қауіптенетінін білдірді.

— Жарайды, мұның бәрін өзім істейін. Сіз сзып бітіріңіз, — дедім мен.

— Өзі неге келіпті, жолдас комбат? — деп сұрады Рахимов.

— Түсінбей отырмын. Ешбір қисынын таппадым. Жылынғалы келдім дейді. Жұмыс істеуге керекті кейбір материалдарды алып, мен генералға қайта оралдым. Үй иесімен бірге генерал самаурын жаңында отыр. Екеуі майдалап ұсатқан қантпен шай ішуде.

— Отырыңыз, жолдас Момышұлы. Бізben бірге шай ішуге қалайсыз?

— Рахмет, жолдас генерал. Рұқсат етсеңіз, біраз жұмыс істейін. — Көзіне көзім түсіп кетіп еді, Панфиловтың қулана жымындалп отырғанын байқадым. Көздерінен қайсаrlықтың белгісі білінеді: «Е, шырагым, айланды менен асыра алмайсың...» — дегісі келгендей.

— Олай болса, жұмысыңызды істей беріңіз, — деп үн қатты ол. — Маған алаң болмаңыз... Батальонның ауысу тәртібін белгіленіз.

Мен еріксіз қолымдағы қағазға қарадым. Мұнда жазылған сөздерді Панфилов алыстан оқып білді ме екен? Әрине,

олай емес, тек мұны қазір біздің қандай іспен айналысып жүргенімізді, біздің жай-жапсарымызды, барлық қымыл-әрекетімізді анық білетіндіктен айтып отыр ғой. Дегенмен, өзі неге келді екен? Не үшін отыр екен? Керегі схемалар ма? Бұларды қазір-ақ әзірлеп береміз. Өзіме де түсініксіз, қомескі қүйініш сезімін әрен басып, мен терезе алдындағы шағын столға келіп отырдым да, батальон бойынша беріле-тін бұйрық жайын ойластыра бастадым. Генералдың үй иесімен жүргізген әңгімесін кейде қулағым шалып қалады. Екеуінің әңгімесі әбден жарасымды сияқты. Тіпті, үй иесі генералға «сен» деп сөйлеуге дейін барыпты.

— Мен саған, Иван Васильевич, шын сырымды айтайын... Сендердей партиялық адамдармен тіл табысу қалай да киындау.

— Кын екені рас,— деп қостады Панфилов. — Біздер, коммунистер, кын адамдармыз.

Мен генералға көзімнің қыығымен карадым. Оның жана-рынан да, шөкімденген қара мұртынан да мысқылдаудың зәредей белгісі білінбейді. Өзгелерге мейлінше байыпты да ілтипатшыл, жайдары да сыпайы осы адамның: «Біз қын адамдармыз» деуі ғажап-ақ. Бірақ мұның мәнісін өзі былайша түсіндірді:

— Ленин бұл туралы азamat соғысы кезінде-ақ жазған болатын... Біздер, коммунистер, шаруалар үшін қын адамдармыз деген еді. Сол жылдар есінізде ме, Иван Петрович?

Әңгіменің арнасы өткен шаққа қарай бұрылды. Оқтатекте әңгімеге тағы да құлағымды тігемін. Панфиловтың әнтек қарлыққан коныр даусы естіледі:

— Мен әуелде коммунист болып туыппын ба? Е-е, бұған дейін бастан кешіргеніміз қанша десеңізші... Он жетінші

жылы уыздай жас едім, ауытқу да, аласұру да аз болған жок. Қолымда винтовка. Мұны қайда кезеу керек? Қай жақты көздел, кімді ату керек?

Үй иесі де сөз қыстырып қояды: он жетінші жылды бұл да винтовкамен қарсы алыпты, қаруын кімге қарсы жұмсау керек екенін бұл да бірден түсіне қоймапты. Жұмысқа ден койғым-ак келеді, бірақ Панфиловтың сөздерін тындармадауға мұршам жок. Енді ол өзінің солдаттық өмірінде болған бір оқиға жайында әңгіме шертін отыр.

— Жойылсын соғыс дегенге үйідық та қалдық! Винтовканы тастадым. Қарасы өшсін оның!.. — Е, сұмдық қой бұл! Масқара,— деп жазғырады үй иесі.

— Таstadtым да, жөніме тарттым. Кенет шерменде болғанымды түсіндім. Мұның не сұмдық, солдат? — дедім де, кері қайттым. Міне, менің өмірімде осындей да сәт болған, Иван Петрович.

Генералға тағы да еріксіз жалт қарадым. «Менің өмірімде осындей да сәт болған» дейді. Мұны не үшін айтты екен? Бірақ Панфилов мені мүлде көзге ілмей отырған сияқты. Мен қағазымды жаза отырып, әңгімеге қайтадан құлағымды тігемін. — Мынадай да оқиға болған,— дейді Панфилов. — Өз адамдарымды таба алмай, түні бойы сергелденге түскенмін. Шынымды айтсам, жылағанмын да. Командир басыммен жұртқа қалай көрінем, халымды қалай түсіндірем?! — деп налығанмын. Бірақ «адасқанның айыбы жоқ, қайтып үйірін тапқан соң» деген ғой...

Ғажап, кімді айтып отыр өзі? Мені айтып отырған жоқ па? Өз батальонымды жоғалтып алғып, менің түні бойы сергелденге түскен қасіретті шағымды жақауратқаны емес пе?

Істық шайдан генералдың күнге күйіп, тарам-тарам

әжім басқан мойны аздап тершіген. Төмен иілген күйінде бұл әлдебір себеппен маған тағы да қайсарланып тұрган-дай көрінеді. Панфилов жалма-жан маған бұрылып қарады.

— Сіз жұмысыңызды істей берініз, жолдас Момышұлы. Бізге алаң бола көрменіз.

5

Ішімнен тағы да: «Өзі неге отыр мұнда? Не керек бұл кісіге?» деп кейідім де, күйінішімді әрен тежеп, қайтадан жұмысқа берілдім. Шәйнек сыңғыр етіп, самаурыннан ыстық су сылдырап ақты. Панфилов екі стаканға қайтадан төлтыра қою шай құйды.

Мениң байқауымша, енді әңгіме үлкен тақырыптан кішігірім мәселелерге қарай ойысты. Панфилов өзінің тақақшылдық қасиетіне сәйкес арашының табысын, бір погон метрге тілінген тақтай басына қанша ақы алатынын сұрас-тырды.

Ақырында, Рахимов схемаларды әкелді. Генерал бұларды бірден байыптаپ тексереп бастады. Сыңайынан тағы да риза болғаны байқалады.

— Бұларды ала кетуіме бола ма, жолдас Момышұлы? Батальонда штаб документтерінің қалай рәсімделетініп біреулерге көрсетсем бе деп едім. — Жолдас, генерал,— деп үн қатты Рахимов, — бұлар әлі түгел біткен жок.

— Бастықтарға жартылай біткен жұмысты көрсетпес болар деп ойлайсыз ба?

— Жөндеп берсем болар еді, жолдас генерал.

— Ендеше, жөндөңіз...

Панфилов алғашқы ұрыстардың, алғашқы серіппелердің схемаларын бірінде тағы да қарап шықты. Өзінің әлденендей бір ішкі ойына беріліп, кенеттен:

— Қырынан қарағанда өте ұқсас екен! — деп үн қатты ол. Менің таңданған пішінімді байқап, генерал күліп жіберді.

— Сіз бен біздің суретке қалай түскенімізді ұмытып қалғансыз ба? Фототілшінің бізде өзара ұқастық бар деп білгені қайда? Шынайы ұқастық болмаса да, қырынан тұргандарыңыз ұқсайды демеп пе еді... Былайша қарағанда, болмашы сөз сияқты. Оның мұны кездейсоқ айта салғаны да рас. Ал сіз бен біздің совет адамы жайындағы пайымдамамызды ойластырғанымда осы сөз менің есіме түсе кетті... Ұқтыңыз ба?

— Онша ұқпадым, жолдас генерал.

— Ұқпағаны қалай? Революцияны өз қолымен жасаған аға ұрпақтың борышы жайындағы ұғымы сіздерге, қазіргі жас ұрпаққа қарағанда өзгеше жағдайда қалыптасқан. Аға ұрпақтың кіммен соғысу керек, не үшін соғысу керек деген мәселені шешуіне тұра келді. Ал сіздер... Сіздер біздің қаны бір ұрпағымыз боларсыздар. Кейде жас жігітке түстеп қарайсың да, әкесіне қай жері ұқсас? — деп сұрайсын. Әкесіне ұқсас емес сияқты. Бірақ қырынан қарағанда дәл өзі. Солай емес пе, жолдас Момышұлы?

6

Сенек жақтан біреудің дыбысы естілді. Соның артынша қақаған аяздан бөлмеге Толстунов келіп кірді.

— Сәлеметсіз бе, жолдас генерал... Саяси бөлім нұсқаушысы аға политрук Толстунов.

— Ә, жолдас Толстунов,— деді Панфилов. — Бүгін нақ сізді ауызға алған едік. Иә, иә, бүгін саяси бөлім бастығы маған келіп кеткен-ді...

Толстунов генералды тік тұрып тындалды.

— Ауызға алғанда, ұнамсыз сөз айтылған жок,— деп әңгімесін жалғастырды Панфилов. — Жарайды, жарайды, жолдас Толстунов. Өзінізді еркін сезінгейсіз.

Генерал «Өзінізді еркін сезінгейсіз» деген осынау жадағай сөздерді бір түрлі өзге нақышпен айтқан сияқты көрінді маған. Бірақ соның артынша-ақ ол басқа мәселелерге көшіп, өртөңгі жорық туралы, жай халық арасындағы жұмыс туралы, батальонның ұрысқа әзірленуі туралы әңгіме етті.

— Батальон командиріне көмектесініз, жолдас Толстунов. Барлық жағынан көмектесініз. Оның беделін көтеріңіз. Ұктыңыз ба?

— Иә, жолдас генерал.

— Көшіп алыңыздар, онан соң өз уәдемді орындалап, сіздерге жаңа қоныс тойын тойлауға барамын. Үй иелері кайда кеткен? Олармен қош айтысайын деп едім.

Біз генералды ұзатып салдық.

Толстунов менен:

— Комбат, неге келді еken? — деп сұрады.

Оның қарапайым жүзінен ешқандай айла-шарғы белгісі білінбейді. Сонда да ойыма келген бір құдікті абайсыз айтып салдым:

— Мұны сен менен гөрі жаксы билетін сияқтысың.

— Ол не дегенін? Мен қайдан білуші едім?

— Онда мен де білмеймін. Шай ішіп, жылдынуға келдім деді. Бар айтқаны сол...

Тек түнде ғана ойланып-толғануға уақыт қалдырмайтын қауырт жұмыстан қол босап, штаб бөлмесіндегілер де, үй иелері де түгел үйқыға шомып, өзім меніреу тыныштық аясында стол үстіндегі керосин шамының жарығымен

батальон тарихын одан әрі жалғастырып жазуға отыра берген кезде ғана, генералдың келуі жайындағы пікір тағы да аландастып, қаламды жайына қоюма тұра келді. Шынында да, неге, не себепті келді екен? Бәлкім, менің батальонымды өзінің резерві етіп қалдыру-қалдырмау мәселесін біржола шешу үшін, көңілге түйген ой-ниетін менің қашалықты ұғынып, қабыл алатынымды тағы бір рет тексеру үшін, бірден, тіпті емеуріннен-ақ түсінісе білу үшін келген болар?.. Бүгін ол дәл осы пікірді екі рет қайталап айтқан сияқты. Ползунов туралы сұрады... Бірақ Заевтың фамилиясын атағанымда, үндемей қалды. Брудныйды ауызға алды... «Жаңылмасам, сіз оны... Есінізде ме, жолдас Момышұлы...» деген сөздері тағы бар. Осыған орай өзінің винтовканы қалай тастағанын менің көзімше айтып берді... «Менің өмірімде осындай сәт те болған...» деді. Өз адамдарынан қалай адасып қалғанын да әңгіме етті. Түү, анқау басым-ай! Заевқа бола келген ғой ол! Жоқ, олай болмас, Заев жөнінде менің қалай шешкенімді қайдан білуші еді ол? Бірақ Толстунов арқылы білген шығар? Кеше Толстунов ұзак отырып, саяси ақпаратын жазып еді ғой. Соны түнделетіп жіберген де. Заев туралы жазбады ма екен ол. Эрине, Заев туралы. Генералдың бәрін білуіне қарағанда солай болуы керек. Панфилов менің бірде-бір бұйрығымды, бірде-бір жарлығымды бұзып көрген емес. Сондықтан да Толстуновка ол: «Батальон командиріне көмектесініз, оның беделін көтеріңіз»,— деді ғой. Менің білуімше, трибуналдағы істі өз билігімен кідірте тұруға немесе мүлде тоқтатып тастауға генералдың правосы бар. Оның үкімді бекітпей қоюна да, ату орнына дәрежесінен айыру жазасын қолдануына да әбден болады. Ал маған келген бетте ол: «Бірден, тіпті емеуріннен-ақ түсіне білу керек...» дегенді екі рет айтты.

— Иә, енді түсіндім. Орындықтың арқалығына ілулі тұрған сумканың ішінен желімдеулі конвертті, Заевтың әйеліне жазған хатын алдым.. «Мезгеулік үрей салдарынанabyройым айрандай төгіліп, өмірімді зая кетіргелі отырмын» деген сөздері есімде... Конвертті айналдырып көрдім... Жо-жоқ, мұны ашпаймын да, Заевтың өлер алдында ашынып жазған актық сөздерін оқымаймын да. Осыған бекіп, конвертті сумкаға қайта салдым. Жіппен айқыш-ұйқыш буылған сурет, онда ашуланып тұрған ұсқынсыз Заев пен ақжарқын Бозжановтың бейнелері көз алдымға келді. Көнілді елжіретіп, жүректі жібітетін жанашырлықтың беті аулақ! Кобалжу дегеннің беті аулақ! Ұрыс майданынан кашқан екенсің, сөзсіз атыласың! Не үшін келгенінізді енді түсіндім, жолдас генерал. Бірақ сіздің қалауыңызды істемеймін, қол қойып жіберген қағазымды қайырып алмаймын. Ұрыс кезінде бізге опасызыңық жасаған адамның өмірін өз билігінізбен сақтап қалуыңызға болады. Бірақ менен мұны күтпеніз.

(Жалгасы бар...)

МАЗМҰНЫ

Жан серігім — қаруым!	3
Ақылгөйдің алдында	19
<i>Үшінші әңгіме</i>	
Палау пісе бергенде	36
Дивизия штабында	52
Қараңғыда қарманып	68
Тұн	86
Танертеңгі тұман	105
Волоколамск жау қолында	114
Тағы да кейін шегіндік	128
Ар-ұждан азғыны деген не?	139
Үшеудің әңгімесі	147
Көпір маңындағы тұн	157
Жиырма сегізінші өктябрьде	172
Жоғары дәрігерлік білім	196
Горки деревнясы	210
Дивизия командирінің	
лұғатты сөздері мен өнегелі істері	227
Мегзеулік үрей салдары	250
Өзі неге келді екен!	264

“Үркөр” (әдебиет, мәдениет, гылым, өнер)
кітаптар сериясының дизайнерлік-кескінде жобасының авторы
— Әширбек КӨПІШ.

Ескерту: Бауыржан Мөмышұлы — тайга таңба басқандай өзіндік қайталанбас жазу стилі қалыптасқан бірегей әскери жазушы. 30 томдық шығармалар жинағын құрастыру үстінде біз қаңарман қаламгердің қан майданда өзін ізден келген жазушы — Александр Бекке бастарынан откізіп жатқан — Отан үшін арпағысты бүге-шігесіне дейін анық баяндан беріп, қуатты шығармага айналдырыганы анық.

